

પુનરુદ્ધાર

રાજેન્દ્ર

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૫૩૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યુગરુદ્ધાર

વિષય ૬- : ૨

પુનરુદ્ધાર

[એક નાટક.]

લેખક :

રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ

‘વિપિન’ અને ‘ઝાગલ સંધ્યા’ના લેખક

સર્વાધિકાર કર્તાને સ્વાધીન છે.

પ્રકાશક :
રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ

કાનજીભવન નં. ૪ મુંબઈ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૫૩૪

તૈયાર છે.

વિપિન (આવૃત્તિ ચોથી) શ્રીયુત્ કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીના	
ઉપોદ્ધાતવાળી	(રૂ. ૧-૮-૦)
મોગલ સંધ્યા	(રૂ. ૧-૮-૦)

મુદ્રક:—વજીરામ માનસિંહ.

મુદ્રણ સ્થાન:—“સુરત સિટિ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ટે. ચૌડાના પૂલ પર-સુરત.

પુનરુદ્ધારના

પ્રાણરૂપ —

હંસા અને હમીરોને—

ભાતુ અને વનવીરોને.

નિવેદન

સહેજે આઠ વર્ષ થયાં હશે. ‘ એકજ ભૂત ’થી જાણીતી થયેલી રૉયલ નાટકમંડળીના સંચાલક અને મારા સ્નેહી રા. મહાભાઈએ એમની મંડળી માટે નાટક લખવા કહ્યું. અર્ધું લખ્યું, તેમની આગળ વાંચી ગયો, પણ તે પૂરું કરવાને જેવું જોઈએ તેવું ઉત્તેજન મળ્યું નહીં તેથી મૂકી રાખ્યું. ૧૯૨૭માં એજ લખાણ ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર આગળ વાંચ્યું અને તેણે કહ્યું કે ‘ કાકા પૂરું કરો, સાં રૂં છે. ’ ૧૯૨૯ની નાતાલમાં રિવાજ મુજબ સુરત કે બીજે કોઈ ઠેકાણે જવું ના બન્યું. મુંબઈમાંજ રોકાઈ ગયો અને નાટક પૂરું લખી નાંખ્યું.

ઘરમાં જુનીઅર બી. એ.માં અભ્યાસ કરતા ભાઈ રોહિત મનુશંકર દવે તથા સાહિત્યપ્રેમી, મારા માણસ, જગતજીવન દુર્લભજી આગળ વાંચ્યું. સ્વભાવથી જગતજીવન શરમાળ અને હું એનો શેડ એટલે જે ત્રુટિ લાગી હશે તે નિડરપણે પૂરી કહી શક્યા નહીં. ભાઈ રોહિતે મુંઝાયા વિના કહેવાનું હતું તે કહ્યું. એના અંગ્રેજી નાટકોના વિશાળ અભ્યાસનો એણે મને લાભ આપ્યો, અને મારે ગળે વાત ઉતરી. એક પ્રોફેસર મિત્ર આગળ વાંચતાં તેણે પણ સૂચનાઓ કરી. પાંચેક પ્રવેશ નવા લખ્યા, અને ત્રિપુટીને તે પસંદ પડતાં માર્ય માસમાં મુ. કેશવલાલભાઈને મેં પત્ર લખી નાટક એમની આગળ વાંચી જવા ઇચ્છા બતાવી.

મારે સાક્ષરો જોડે લહેણું છે

‘ વિપિન ’ પૂરી થતાં સ્વર્ગસ્થ મુ. કમળાશંકરભાઈએ પ્રોત્સાહન આપ્યું, મુ. ઝવેરી સાહેબે તેને માટે ઉપોદ્ધાત લખ્યો. મુ. કેશવલાલભાઈ એટલે નિજાણમાં મારા વડા, હું એમના હાથ તળે એક શિક્ષક. અત્યારે એમની વય થઈ છે. સહેજ પરિશ્રમ કરતાં તેઓ થાકી જાય છે, ઉપરાંત સંશોધનનું એક મહદ્ કાર્ય હાથમાં લીધું છે. તેઓએ, મુંબઈ પોતે એપ્રિલની આખરમાં આવનાર છે તો ત્યાં સુધી થોભી જવા લખ્યું. મુંબઈ આવ્યા ને હું એમને મળવા ગયો. ગાડીએથી ઉતર્યા ને માંડ દોઢ કલાક થયો હશે ને પોતે મારો કાર્ડ કાઢી મારે ત્યાં આવવાની તૈયારીમાં હતા. હું તો આભોજ બની ગયો. મને વાંચવાનું શરુ કરવા કહ્યું. ચાર કલાક એક

સરખું સાંભળ્યું. શબ્દથી માંડીને દરેક વાક્યરચના અને વિચાર માટે ઝીણવટથી મને કેટલીક સૂચનાઓ કરી. વળતે દિવસે પાછા મને બે કલાક આપ્યા અને હું આભાર માનું તે પહેલાં “ મારાથી હમણાં બહુ વંચાતું નથી અને તમે આ તમારું નાટક વાંચી મને આનંદ આપ્યો માટે હું તમારો આભાર માનું છું ” એમ જણાવ્યું. મારા વડા તરીકેનો મને તેમનો અનુભવ સારોજ હતો. પણ આટલી હદ સુધીના તેમના સૌજન્યનો અનુભવ મારે અનુભવવો પાકી રહ્યો હતો. જાણે મારા અનુભવમાં કયાશ હતી તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. સાહિત્ય, રંગભૂમિ અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એમને આ નાટક સ્વયં તેથી એને પ્રદાશમાં આણવા માંડે મન લલચાયું.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ કૃતિને જનતા આગળ મૂકું છું તેમાં ચિ. જ્યોતીન્દ્રે આપેલી હિંમત અને સહાય ઓછાં નથી. છાપભૂલો એણે સુધારી છે. ગાયનની પ્રથમ ત્રણ કૃતિઓ એની સ્વતંત્ર કૃતિ છે. પાકીની મારી લુલીપાંગળી હતી તેને એણે ઓપ આપ્યો છે.

ટૉડ રાજસ્થાન

આ નાટક લખવાનું મન ‘ ટૉડ ’નું રાજસ્થાન વાંચીને થયું. એમાં જ્યાં જ્યાં ત્રુટિઓ આવે છે ત્યાં ત્યાં ઇતિહાસના અભ્યાસીને ભારે પડી જાય છે. પાત્રોનાં નામ બહુ જુજ મળે છે. ઇ. સ. ૧૩૦૧માં હમીર ચિતોડની ગાદીએ આવ્યો એ વાત માન્યામાં આવે એમ નથી. અને પછી કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવાની ફરજ પડે છે. ૧૩૦૩માં અલાઉદ્દીન ખિલજીએ ચિતોડ સર કર્યું. રાણો લક્ષ્મણસિંહ, અજયસિંહ સિવાયના એના બધા પુત્રો સાથે રણમાં પડ્યો. રાણાએ પોતાના પછી નામેલા ગાદી વારસ અજયસિંહ કેલવાડા જઈ વસ્યો. આસપાસના બીલ પ્રદેશોમાં સત્તા પ્રસારાવી પણ બીલ સરદાર મુંગલલૈયા અજયસિંહને ઝંપવા દેતો નહોતો. અજયસિંહને ૧૬ અને ૧૫ વર્ષના બે પુત્રો હતા. આ સમયે હમીર કાકાને આવી મળ્યો. રાતદિવસ કાકાના હૃદયમાં કાંટા સમ ખૂંચતાં મુંગલલૈયાને દૂર કરવા હમીરે ૬૯ સંકલ્પ કર્યો. વીર હમીરે બીલ સરદાર ઉપર આક્રમણ કર્યું અને યુદ્ધમાં તેનું માથું કાપી કાકાને ધર્યું. આ ઘટના વખતે હમીરનું વય ૧૮ની આસપાસ હોવું જોઈએ. પોતાના બે પુત્રોના કરતાં હમીર ચિતોડની ગાદીએ આવવાને વિશેષ યોગ્ય છે, એમ અજયસિંહને લાગવાથી,

ઉપરાંત પિતાને એ મુજબ કરવા પોતે આપેલા વચનથી અંધાયેલો હોવાથી હમીર-
સિંહને તેણે રાજતિલક કર્યું. વળી હમીરસિંહ ચિતોડપતન સમયે, એટલે
૧૩૦૩માં માંડ બાર વર્ષનો હતો એમ ટોડ લખે છે. હું પણ અનુમાન
કરવાનો લોભ અટકાવી શકતો નથી. ૧૩૧૦માં અન્યયાસિંહે દેહ છોડ્યો
અને હમીરસિંહને ચિતોડની ગાદી માટે વારસ ઠેરવ્યો. ૧૩૧૬માં અલાઉદ્દીન
ખિલજીનું મૃત્યું થયું. તે પ્રસંગ માટે લખતાં ઇતિહાસકાર જણાવે છે કે
ચિતોડની આસપાસના પ્રદેશો ધીરે ધીરે અન્યયાસિંહ અને હમીરસિંહે
હસ્તગત કર્યા છે તેની ખબર, અને ચિતોડ પણ હાથમાંથી સરકી જવાની
અણી પર છે એવા સમાચારે બાદશાહની તખ્તીઅતને આઘાત પહોંચાડ્યો.
એલ્ફિન્સ્ટન ૧૩૧૨માં રાણા હમીરનો અધિકાર સ્થપાયાનું અનુમાન કરે
છે. ૧૩૦૧ના આંકડાને ગમે તે આંકડામાં ફેરવવાના વિચારને દબાવી
એટલું તો નક્કી પણે કહી શકાય કે તે ૧૩૧૦માં અન્યયાસિંહનું અવસાન
થતાં હમીરસિંહને ગાદી મળી એજ વારસતિક છે. ૧૩૧૦ ને બદલે
૧૩૦૧ લખાયું હોય અથવા તે જાતની છાપભૂલ રહી હોય તે, ૧૩૧૨ને
બદલે ૧૩૦૧ લખાય કે છપાય તે કરતાં વધારે શક્ય તેમજ સ્વાભાવિક છે. મુસ્લીમ
તવારીખમાં ફેરીશ્તા આધાર છે. ઇલિયટ પણ કેટલોક સારો પ્રકાશ પાડે છે. ૧૩૧૬
સંબંધમાં અલાઉદ્દીનના મરણ પચારીએ પડયાના સમાચાર માટે લખતાં
લખાયું છે કે ગુજરાતની પવિત્ર જમિ વનરાજના વંશજો પ્રત્યે પોતાનો
ભાવ અને નિમકહલાલીની તિલાંજલી અર્પવા, તેની સ્વતંત્રતાના નાશ
કરનાર અલાઉદ્દીનના સરદાર અલ્પખાનની ત્રિતાને જાણે ચેતાવવા, તેના
પર વૈર લેવા, કટિબદ્ધ થઈ હોય તેમ સળગી, અને ગુજરાતમાં બંડની
પહેલી ચીનગારી ઉઠી. કુમાલખાનને એ બંડ દબાવવા અલાઉદ્દીને મોકલ્યો
પણ તેનું ખૂન થયું. રામદેવના જમાઈ હરપાળદેવે દક્ષિણમાં એના
રાજઅમલ સામે દાવાનળ પ્રકટાવ્યો. ચિતોડમાં પણ બંડ થયું. ચિતોડના
રજપૂતોએ અલાઉદ્દીનના અમલદારોને દિવાલ ઉપરથી ગળડાવી દીધા
અને આ બનાવોથી ગંભીર માંદગી ભોગવતા સુલ્તાનને આઘાત થયો.
આમ છતાં અલાઉદ્દીનના જીવન પર્યંત એની હુકુમત ત્રિતોડગઢમાંથી
ગયાનો ઉલ્લેખ નથી. જો કે તેની આસપાસના પ્રદેશમાં હમીરસિંહ વિજય
મેળવી રહ્યા હતા. રાજપૂતોએ હમીરસિંહની સરદારી નીચે ધણુંજ નુકસાન

પહોંચ્યાડયું હોય અને માલદેવને આદશાહના મરણ સમાચાર મળતાં હમીરસિંહને હાથ તાળી આપવા શ્રીફળ મોકલવાની તદખીર તે પછી સૂજી હોય એજ બનવા જોગ છે. માલદેવે સમયનો લાભ લેવા આ બાજુ રચી અને તેમાં એને થાપ મળી. દિલ્હીને દિલ્હીની કિંકર પડી હતી. સલ્તનતને પતનમાંથી બચવાનું હતું. હમીરસિંહ ૧૩૧૨ કે ૧૩૧૬માંજ ચિતોડગઢ સર કરી શક્યો હોત તો તે પછી મારવાડ, જયપુર, ખુંદી, ગ્વાલીઅર આયુ આદિ પ્રદેશોના રાજાઓની સહાનુભૂતિથી એમનો સાહસિક સ્વભાવ તથા યુવાનીનું જોમ ચિતોડના થયેલા વિજયથી પ્રેરાઈ, તેમજ અલાઉદ્દીન પછીના એના વંશજોમાં ચાલી રહેલી બંધાધુંધીનો લાભ લઈ દિલ્હી પર આક્રમણ લઈ જતે. પરંતુ તેમ બન્યું હોય તેમ આપણે જાણતા નથી. એટલે ચિતોડગઢ એના હાથમાં ૧૩૧૬ પછી, ક્ષેત્રસિંહના જન્મ પછી, એક વર્ષે તેની બાધા મૂકાવવાને બદલે (હંસા) રાણીની તદખીરને અંગે ૧૩૧૯-૧૩૨૧માં હાથ આવ્યો એ બનવા જોગ છે અને એનું ચિતોડગઢમાં રાજ્યારોહણ એ સમયેજ સંભવિત છે. ચિતોડ એણે જે રીતે હસ્તગત કર્યું તે સંજોગ ધ્યાનમાં લેતાં બધાં રજપૂત રાજ્યો એની કીર્તિથી અંજન્ય એ સ્વાભાવિક નહોતું એની વીરતાની કસોટી બાકી રહી ૧૩૨૧માં તધુલખ* વંશની સ્થાપના થઈ. એનો સ્થાપનાર એક શુરવીર સરદારમાંથી સુલ્તાન પદે પહોંચ્યો હતો. તે ચિતોડ મેળવવાનો વિચાર કરી શક્યો નહીં. હમીર ભસ્મીશ્રૂત ચિતોડમાંથી મેવાડનું નવું સર્જન કરવામાં રોકાયો. કેલવાડમાં હમીર તળાવ બંધાવી તેના ઉપર મેવાડની અધિકારી દેવીનું મંદિર બંધાવ્યું. બીજાં રજપૂત રાજ્યોને પેતાની તરફેણમાં લેવા પ્રયાસ શરુ કર્યો. ઇ. સ. ૧૩૨૫ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં મહમદ તધુલખ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. ૧૩૨૭માં ચઢતાઈ સરદારને હાથે એણે શિક્ષત બાંધી; અને તે પછી માલદેવની સલાહ તથા વિનંતિને આધીન થઈ ચિતોડ પુનઃ લેવા એણે ઝંપલાવ્યું એમ વિશેષ સંભવિત લાગે છે. આદશાહને મળેલી હાર તેમજ એને કેદ કર્યાની બીના ‘ રાજસ્થાન ’માં આપેલી છે. આ હકીકત ખરી હોય અને માત્ર બાટ ચાગણોની હમીરપ્રશંસા ન હોય તો અજમેર, રણથંભોર, નાગોર, શુઆ તથા શિવપુર ઉપરાંત પચાસ લાખ

* (‘ મૂલહિકાત ’ના કતાને આધારે) કૃતલખનો અપભ્રંશ.

રૂપીઆ અને સો હાથી મ. તથુલખે હમીરને દંડમાં આપ્યા, તથા ૧૩૨૮થી ૧૩૩૬નો મ. તથુલખનો ક્રમવાર ઇતિહાસ મળતો નથી તેનાં કારણો સમજી શકાય એમ છે. શિક્ષસ્ત ખાઈ પાછો ફરેલો સુલ્તાન પોતાની રાજધાનીમાં સ્થિરતા આવે અને પોતાનો દાખ બેસે એમજ ઇચ્છા રાખે. એ વર્ષો માટે એટલુંજ લખાણ છે કે પર્શિઆ, તારતરી લેવાનો સુલ્તાને વિચાર કર્યો. પણ નાણાંની તંગી, લશ્કરના ચઢી ગયેલા પગાર, અને તેને અંગે પ્રકટેલા અસંતોષથી તેઓએ હુંદકાટ ચલાવી એટલે એ વિચાર સુલ્તાને માંડી વાળ્યો. મેવાડના રાણાને પચાસ લાખનો આપવો પડેલો દંડ પણ તેને નાણાંની તંગી પડી તે બતાવવા સાધન રૂપ છે.

જોધપુર, ઊંઘી, આણુ વગેરેનાં રજપૂત રાજ્યો આ બનાવ પછી હમીરની વીરતાનો આંક આંકી શક્યા અને એની છાયા તળે આવવા અથવા સંધિથી જોડાવવા લક્ષ્યાયા. આ રીતે ચિત્રેડ ૧૩૨૮/૨૧માં પ્રથમ હસ્તગત કર્યું તે સમયે રાણાનું વય ૨૭થી ૩૦નું સ્વાભાવિક રીતે લાગે છે. જે વિધવા જોડે એનું લગ્ન થયું તેની વયને ધ્યાનમાં લેતાં ઉપલી હકીકત વાસ્તવિક લાગે છે. એ વીરાંગના એજ હમીરસિંહને પહેરામણીમાં જલધર મંત્રીને માંગી લેવા સૂચવ્યું. એની એ દૂર દક્ષતા મારા વિચારને ટેકા આપે છે. પુનર્લગ્ન* વખતે એનું વય ૧૬/૨૦ની આસપાસ તેની સલાહ જોતાં હોતું જોઈએ. માલદેવ ‘માદેરિયા’ ગયા તેની ખબર પણ એણેજ હમીરસિંહને પીયેરથી પહોંચાડી; આક્રીનું કામ જલધરે કર્યું. તે પાછું લેવા સુલ્તાન મ. તથુલખે ૧૩૨૮-૩૬માં પ્રયાસ કર્યો અને તે નિષ્ફળ ગયો.

પાત્રો

નાટકમાં આવેલા હંસાના પ્રસંગો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ લીધા છે. જ્યારે એકાદ બે રસ ઉપજાવવા પૂરતા છે. હંસા, બનુમતી તથા મેનાનાં નામો કલ્પિત છે. બીજા સરદારો તથા દરબારીઓનાં નામો ઉપજાવેલાં છે. જે જે ગામમાં મુકામ થાય છે તે નામો ઇતિહાસમાંથી છે. વનવીર ઐતિહાસિક પાત્ર છે. “રાજસ્થાન”માં એ રાણાની સેવા પાછળથી સ્ત્રીકારે છે અને હમીરસિંહ તેને નિમકહલાલ રહેવા કહી નીમચ, જીરણ, રતનપુર

* રાજવંશ તેમજ રજપૂતો માટે આ પુનર્લગ્ન પડેલો બનાવ છે.

અને કૈવરાદિ પ્રદેશ જંગીરમાં આપે છે તથા વનવીરે ભિન્સરોર જીતી, રાણાને સોંપી પોતાની યોગ્યતા પૂરવાર કરી આપી એમ હકીકત છે. મેં વનવીરને દેશાભિમાની કહ્યો છે તથા તેને મૂળથીજ હમીરસિંહ માટે પક્ષપાત હતો, એમ બતાવ્યું છે.

શિકસ્ત કેની ?

આ બધાએ કરતાં મોટામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે માલદેવ હતાજી થઈ દિલ્હીના કયા સુલ્તાનને ચિતોડ પર આક્રમણ કરવા લલચાવી શક્યો તે બાબતમાં ‘રાજસ્થાન’ વાંચતાં ગુંચવાડો ઉભો થાત છે. ‘ટોડ’ જણાવે છે કે માલદેવ મહમદ ખિલજી પાસે ગયો અને મહમદ ખિલજી જોડે શિંગોલી આગળ યુદ્ધ થતાં સુલ્તાનને શિકસ્ત મળી અને તેને ત્રણ માસ કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવ્યો. પરંતુ ઇતિહાસમાં મહમદ ખિલજી નામની કોઈ પણ વ્યક્તિ દિલ્હીના સિંહાસને આવી હોય તેમ જણાતું નથી. અલાઉદ્દીન પછી મલેક કાફુરે તેની ત્રીજી માનીતી બેગમના સાત વર્ષના ઉમરને સુલ્તાન શહાબુદ્દીન ઉપનામ ધારણ કરાવી ગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે તેનો રાજ સુખલ્યાર થયો. એ અમલ ટકી શક્યો નહીં અને બીજી માનીતી બેગમનો મુઆરક, કુતુબુદ્દીન સુલ્તાન નામે ગાદી નિશીન થયો. મલેક ખૂશરૂ એનો જમણો હાથ હતો. એણે ચાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને ૧૩૧૮માં દક્ષિણમાં ચઢાઈ કરી યાદવવંશના હરપાળને હરાવ્યો. ૧૩૧૮માં ખૂશરૂએ ગુજરાતથી પોતાના જાતબાઈ એને બોલાવી લીધા. મુઆરકના રાજઅમલની વિચિત્રતા તથા આપણે કહી ના શકીએ એવો એનો મોજ મઝાદને ખ્યાલ, મ. ખૂશરૂની પોતાની મરણ મુજબ સુલ્તાન પાસે કામ કરાવવાની યુક્તિ પ્રયુક્તિ અને ખૂશરૂની બેઠાંમાની સંબંધમાં, ઇતિહાસનાં શોખીનોને હું ઇલિયટ (Elliot) વાંચવા બલામણુ કરીશ. ઍલ્ફીન્સ્ટન કહે છે કે મુઆરક ખિલજી ને હમીરને હાથે હાર મળી હશે. પણ આવા રાજઅમલમાં ત્રણ માસ માટે સુલ્તાન મુઆરકને ચિતોડના કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવે તો દિલ્હી જે ખૂનામરકી અને ગુલામોની આપ-ખૂદીનું ધામ હતું ત્યાં સુલ્તાનનો પ્રત્યેક માનીતો હઝૂરીઓ, બાદશાહ બની ગાદીએ બેસી ગયો હોત. ૧૩૨૧માં ગુલામ ખૂશરૂએ સુલ્તાનનું ખૂન કર્યું અને નશીરુદ્દીન સુલ્તાનને નામે રાજસત્તા હાથમાં લીધી. પૂરા પાંચ માસ

પસાર ન થયા ને તદ્દુલખ વંશની સ્થાપના થઈ. ગ્યાસુદ્દીન તદ્દુલખે ચાર-વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને એના શાહઝાદા જૂના-અલફખાન-મહમદ તદ્દુલખ વરંગળ પર એ ચઢાઈ કરી જેમાં પહેલીવાર તેને સખ્ત શિક્ષત મળી. બાદશાહે જાતે બંગાળ પર ચઢાઈ કરી જય મેળવી દિલ્હી આવવા પાછો ફર્યો ત્યાં અફઘાન પૂરમાં સત્કાર કરવા ત્રણ રાતમાં ઉભો કરેલો શામિયાનો તુટી પડ્યો અને સુલ્તાનનું આકસ્મિક મરણ થયું અને મહમદ તદ્દુલખ ૧૩૨૫માં ગાદીએ આવ્યો. તેનો સાલવારનો ઇતિહાસ જોતાં ૧૩૨૮-૩૬ના વર્ષોનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થતો નથી, જ્યારે બાકીનો વિગતવાર છે. કવિ બારની જેવી સ્વતંત્ર વ્યક્તિએ ૧૩૨૭માં ચઢતાઈ સરદારને હાથે મહમદને શિક્ષત મળી એ વાત એના પછી થયેલા બાદશાહને ખોટું લાગે માટે લખી નથી. મારી માન્યતા પ્રમાણે હમીરને હાથે એ અરસામાં મહમદ ખિલજ નહીં પણ મહમદ તદ્દુલખને શિક્ષત શિંગોલીની લડાઈમાં મળી હોય એ બંધ બેસતું છે. કવિ બારનીએ આ હકીકત પણ ઉપરનાજ કારણસર ઇતિહાસમાં ના જણાવી હોય એ બનવા જોગ છે. ખિલજ વંશના છેલ્લા દસબાર વર્ષની આખખુદી તદ્દુલખ વંશના સ્થાપનારે ઘોઈ નાંખી. ચાર વર્ષના રાજ અમલમાં પોતાનો દાખ બેસાડવામાં કાઢ્યા અને વરંગુલ તથા બંગાળમાં જીત મેળવી. દિલ્હીમાં થયેલી અંધા-ધુંધીને દૂર કરવાનો પ્રયાસ નવા વંશ સ્થાપનાર માટે ખાસ આવશ્યક હતો. સત્તાની ઝખાવટ થયા પછી મહમદ તદ્દુલખને ગાદી મળી. તેણે છવીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને એના રાજઅમલમાંજ માલદેવ દિલ્હી બંધ સુલ્તાનને ચિતોડ પર આક્રમણ કરવાના પ્રયાસમાં સફળતા મેળવે એમ હતું માનું છું અને એ આધારે હમીરની જીત મહમદ તદ્દુલખ પર થઈ એમ માની અને ‘રાજસ્થાન’માં ચિતોડાધીશને આપવાં પડેલાં વિગતવાર પરગણાંનાં નામો પરથી એ હકીકતને સત્ય ગણી હું ચાલ્યો છું. મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકરજીનું રાજસ્થાનને લગતું હિંદીમાં પુસ્તક બહાર પડ્યું છે તે જોવાનું મારાથી બન્યું નથી કેમકે હિન્દી ભાષાનું મને જ્ઞાન નથી ઉપરાંત મેં લખેલી નવલકથા પરથી આ નાટકનું રૂપ આપ્યું છે તે લખ્યાને પંદરેક વર્ષ સહેજે થયાં હશે; અને તેમાં મેં મહમદ તદ્દુલખ પર વિજય મેળવ્યાનું જણાવ્યું છે. બધા સંજોગો ધ્યાનમાં લેતાં મને એજ વાસ્તવિક સત્ય લાગવાથી

નાટકમાં પણ તેમજ વર્ણવ્યું છે. ઉપરાંત આદશાદ ત્રણ માસ કેદમાં પૂરાતાં દિલ્હી જે પ્રપંચનું ધામ હતું ત્યાં નવો બેઝેડો ના થાય; આદશાદ થઈ બેસવા કોઈ ના લલચાય એવી ઘટના માટે રાજામવાળા, જેના નામથી થરથરાટ છુટે એવા, આદશાદનો અમલ ચિતોડમાં થયેલી શિકસ્ત સમયે જોઈ એ તેમજ તેણે સહેજે દશબાર વર્ષ સ્થિરતાથી રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈ એ. અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીનું પાછલું જીવન રાજખટપટ, ગૃહકલહ, અને મલેક કાફૂરના કાવાદાવાથી ભરપૂર છે. તે શિકસ્ત ખાઈ કેદ થયો હોત તો કાફૂરનું કામ બહુ સહેલું થઈ પડ્યું હોત, વળી જે આદશાદ ચિતોડને વેરાન કરી મૂક્યું તેની જોડે હમીર ઉદારતા બનાવને એ પણ બહુ સંભવિત નથી. એટલે ચિતોડગઢ પર અલ્લાઉદ્દીન ખીજ ચઢાઈ લઈ ગયો એ સંભવિત નથી. અલ્લાઉદ્દીનના પાછલા અમલમાં મલેક કાફૂરની સરદારી નીચેજ જ્યાં જ્યાં હુમલાઓ થયા છે ત્યાં કરવામાં આવ્યા છે, તેણે બધે જીત મેળવી અને તેથી પ્રુલાઈ આદશાદ થવાની તેણે ગાંઠ બાંધી. ટુંકમાં ૧૩૧૨માં ચિતોડગઢ પ્રવેશ પણ સંભવિત નથી તેમજ શિંગોલીની લડાઈ પણ થઈ નથી. અ. ખિલજીની શિકસ્ત થઈ હોત તો રાજઅમલ નવો સ્થપાતાં ‘બારની’ નિડરપણે તેમ જરૂર લખી શકતે. ટુંકમાં અલ્લાઉદ્દીનની શિકસ્ત થઈ એ અનુમાન પણ ખોટું છે. ઇતિહાસમાં રસ લેનાર વાચક માટે પરિશિષ્ટમાં મને મળી આવેલી સાક્ષ્યોર બનાવોની નોંધ મેં આપી છે.

આપણો ઇતિહાસ

આ બધાય કરતાં સુલ્તાન મહમદ તઘુલખનો ઇતિહાસ વાંચતા મને ખરેખરી દિલગીરી એ થાય છે કે આપણને ઇતિહાસ નથી શીખવતા પણ આપણી મશ્કરી કરવામાં આવે છે અને ઇતિહાસનું ખૂન થાય છે. સોમાં નેવું માણસને એમ ખબર છે કે મહમદ તઘુલખે ચામડાના સિક્કા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પોતાના પડી ગયેલા દાંત ઉપર મોટી કપર બંધાવી અને મહમદ ગાંડાને નામે મહાશય એલ્ફિન્સ્ટનના આધારે એને આપણે ઝોળખતા આવ્યા છીએ. પરંતુ નસીખ સંયોગે અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં દિલ્હીના કોટવાળ અલ્લાઉલ્લખુલ્કના ભત્રીજા, ઝીઆઉદ્દીનબારની* જેવો

*અલ્લાઉદ્દીનના સમયને માટે ખૂશરુ તથા ટેન્જઅર્સથી આવેલ કવિ ઇબ્ન અતુતા આધાર છે ખૂશરુ શાહઝાદાની પ્રેમ કથા લખે છે તેને માટે એનો પક્ષપાત છે, અતુતા સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે.

ઇતિહાસકાર, વિદ્વાન કવિને પરિચય મહમદ તથુલખને ના થયો હોત તો આમણ, ત્રાંબા કે કાગળના સિક્કા પાડનાર મહમદ, એલ્ફિન્સ્ટનન. માન્યતા મુજબ કોઈ ધૂની અને ગાંડો બાદશાહ હતો એટલુંજ આપણે જાણીએ. રાજપ્રકરણમાં અને છે તેમ જેની હુકમતની હાંક વાગતી હોય તેની શિકરત માટે લખવું એ બયંકર થઈ પડે છે. એવો માણસ ગુનેહગારની કક્ષામાં મૂકાય છે, એટલે કેટલીક અગલની બાબતમાં બારની મૌન સેવે છે. તે ચૌદમી સદી હતી. પણ આજે વીસમી સદી છતાં, સંસ્કૃતિમાં આપણે આગળ વધીએ છીએ છતાં, ‘કડવું સલ’ કોઈ રાજઅમલને રચતું નથી અને તેનો અવરોધ તરતજ થાય છે એ ક્યાં વાંચકને અનુભવ્યું છે ?

હડહડતું જુઠાણું અને ખરેખરો મહમદ તથુલખ

મહમદ તથુલખની વીરતા, રાજ્ય ચલાવવાની દક્ષતા, એનાં લોકોપયોગી કાર્યો, એની વિદ્વતા તથા ક્રિસ્તુશ્રી વગેરે આપણે બારનીનેજ આધારે જાણી શકીએ છીએ.

સુલ્તાન મહમદ તથુલખે અશક્ત અને માંદાઓ માટે આરોગ્યગૃહ બંધાવ્યાં, વિધવા અને અનાથો માટે આશ્રમો ખોલ્યાં. એ ઉત્તમ વક્તા અને જ્ઞાન સંપન્ન બાદશાહ હતો. અરેબિક અને ફારસી મનોહર શૈલીમાં લખતો. એના સંસ્કાર બહુ ઉચ્ચ કોટિના હતા. ઇતિહાસનો એ અભ્યાસી હતો. એની રમરણશક્તિ વિલક્ષણ હતી. પદાર્થપાઠ, તત્ત્વજ્ઞાન, ખગોલ, ગણિત, શારીરિક અને માનસ શાસ્ત્રમાં તે પ્રવીણ હતો. સહેજ પરિચયમાં આવનાર મનુષ્યને તે મોં ઉપરથી પારખી કાઢતો. દર્દીઓની જાતે માવજત કરતો. ગ્રીક વિભાગના તત્ત્વજ્ઞાનનો તે અભ્યાસી હતો અને આસુદ મન્ત્રકી, કવિ ઉબેદ, નુજમુદ્દીન ઇન્તિશાર, મૌલાના અયનુદ્દીન શીરાઝી જેડે વિવાદમાં ઉતરતો. દેહાંતદંડની શિક્ષા કુરાને શરીફના ફરમાનને આધારે ક્યા ગુનાહમાં અપાય તે સંબંધમાં કવિ બારની જેડે બાદશાહે ચર્ચા કરેલી. બારનીએ સલ હકીકત કહી અને છેવટે બાદશાહે કહ્યું તમે કહો છો તે ખરું છે પણ આ ફરમાન ક્યાં તે પછી દુનિયા વધારે બગડી જતી જાય છે. એને કાલ્પનિક નવલકથા અને રૂપદર્શી વાતો માટે શાખ નહોતો, વિદુષક અને નટોમાં તે રસ લેતો નહોતો. ધર્મનો અભ્યાસી હતો. અને તે સમયના નામવર ખલીફાએ પોતાનો કાસદ એને મળવા

માટે મોકલ્યો હતો. જાતે સારો કવિ હતો. કોઈ પણ જાતના વ્યસનથી દૂર હતો. પવિત્ર કુરાને કરેલા નિષેધથી દૂર રહેતો. વ્યભિચારનો વિરોધી હતો.

એકજ ખોડ

આગલા રાજ અમલની ખટપટો, કાવાદાવા તેમજ ગેરવહિવટને અંગે કે કોઈ પણ કારણે એ રૈયત તરફ કોઈ કોઈવાર એવો દયાહીન થઈ જતો અને એવી શિક્ષા ફરમાવતો કે જાણે માણસ જાતનું એ નિકુંદન કાઢવા માગતો હોય. શિક્ષાનો અમલ જાહેર પ્રજા સમક્ષ, આમ વર્ગમાં, દાખ બેસાડવા કરતો. એ બહાદૂર હતો, દારસમુદ્ર, મઆખીર, કંપીલા, લકનોટી, ચિતાગાંગ, સ્ત્રનરગામ અને ઉમાનના સમુદ્ર સુધીનો આખો ક્ષણિક મુલ્ક એણે જીત્યા હતાં. ત્રાંયા તથા કાગળનું ચક્રણ એણે દાખલ કર્યું. ગીરનાર પર ચઢાઈ લઈ જતાં ગોંડળમાં ખારનીએ તત્ત્વજ્ઞાની સુલ્તાનને રાજ્યભારથી છૂટા થવા કહ્યું. મહમદ તધુલખના મગજમાં વૈરાગ્યની વાત ના ઉતરી. ગોંડલમાં ટુંક ખીમારી ભોગવી સારો થઈ સિંધના રાજવી સુમરાને શાસન કરવા ટુટ્ટા (Tutta) ગયો જ્યાં એ મરણ પામ્યો. નાટકમાં આવતાં એના દરખારીઓનાં નામ મુસ્લિમ તવારીખને આધારે છે.

ચિત્રો

રાણા હમીરસિંહનું ચિત્ર મૂકવા મને ઇચ્છા હતી. પરંતુ કુંભારાણા પહેલાના સમયની ચિત્રકૃતિ કાલ્પનિક છે એમ મને મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકરજી તરફથી ખબર મળી. તેથી ચિત્રોડગઢ તથા તેમાં નજરે પડતા કુંભારાણાએ માળવામાં બાદશાહને શિક્ષત આપી બંધાવેલો કીર્તિસ્તંભ પુનરુદ્ધારના પ્રસંગને અનુરૂપ સમજી મેં આખ્યાં છે હમીરનો વિજય એજ કીર્તિસ્તંભનું મૂળભૂત કારણ છે એ સહજ સમજાય એવું છે. પૂર્વજો જે પ્રશંસા લાયક કામ કરે છે તે યશસ્વી કામને ચિરંજીવી રાખવા તેના વંશજો ક્યાં નથી પ્રેરાતા ?

આ લખાણ પરથી સમજી શકાશે કે આ નાટકનો મુખ્ય આધાર ટૉડ રાજસ્થાન, સી. એચ. પેનનો રાજસ્થાનનો સંક્ષિપ્ત સાર, ઇલિઅટ, થિગ્ઝફેરીશતા અને એલ્ફિસ્ટનનો ઇતિહાસ છે. ખીજો આધાર ગૌણ છે.

આ ઇતિહાસપૂરતું નિવેદન તેનો લાભ કોઈ વધારે ઉત્સુક અભ્યાસી શે તે માટે છે.

રસ્તામાં જતા હોઈએ અને કોઈ વહાલભર્યા સૌજન્યથી કાકા કહી સંબોધે તો ધડીબર પ્રમાદ આવે છે; અને ભત્રીજા આધાના હોય પણ સાંડે નામ કોઢે તો તે પાસેના છે એમ કહેવા મન લલચાય છે. એ ભત્રીજાએ, ઉગતા છતાં ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા યુવાન લેખકે, જ્યોતીન્દ્રે આ નાટકની શરૂઆત પોતાની કૃતિથી કરી; વયોવૃદ્ધ સાક્ષર શિરોમણિએ અંતમાં 'ધન્ય, ધન્ય' લખવા કહી એની પૂર્તિ કરી. વધુ અંતરાય નહોં કરે.

ગરવી ગુજરાત ! ભારત નવચેતનની અધિષ્ઠાત્રિ ! પુનરુદ્ધારના પાઠ તું ઉકેલ. એની સફળતા વા નિષ્ફળતા એ તો તારા અધિકારની વાત.

ભારત રવિનું પ્રભાત,

સંવત ૧૯૮૬ના શ્રાવણ વદ ૧ (તા. ૧૦-૮-૩૦) કર્તા.

પરિશિષ્ટ ૧૩૦૩ અ. ખિલજીએ ચિતોડ લીધું. હમીરસિંહની વય બાર વર્ષની; (ટોડ) જન્મ ૧૨૯૧.

૧૩૦૬ અ. ખિલજીએ જે સલમેર લીધું દક્ષિણમાં ચઢાઇ. રામદેવની હાર.

૧૩૦૯ વરંગળમાં લડરદેવની હાર. હમીરસિંહનો મુંગ પર વિજય.*

૧૩૧૦ કર્ણાટકમાં ખિલજદેવની હાર. કેલવાડામાં અજયસિંહનું મૃત્યુ. પોતાના પછી હમીરસિંહનો ગાદી વારસ નીમી હમીરસિંહને રાજ-તિલક. ૧૩૧૧ દિલ્હીમાં મુગલોની કતલ. ૧૩૧૨ કાફૂરે દેવગઢ લીધું.

૧૩૧૩-૧૬ મ. કાફૂરની રાજખટપટ. વડા શાહજાદા ખિઝરખાનને કાફૂરની સલાહને વશ થઈ અમરોહામાં વદાય; એની મિલત જમ. અ. ખિલજી એશ આરામમાં મશગુલ. તખ્તીઅતમાં બગાડો. કાફૂરની સલાહથી ખિઝરખાન અને શાહીખાન ગ્વાલીયરના કિલ્લામાં પરહેજ. બેગમ દિલ્હીમાં પરહેજ, અલપખાન અને નિઝામખાનને માતની શિક્ષા. (૧૩૧૫) દક્ષિણમાં બંડ. ચિતોડમાં બંડ. માંદગી ગંબીર અને અ. ખિલજીનું મૃત્યુ. (જનેઆરી ૧૩૧૬, ૭ શ્રવાલ ૭૧૫ હીજરી.)

૧૩૧૬-૨૧ દિલ્હીમાં રાજક્રાંતિ, ખટપટ, ઉમર (વય ૭) તખ્ત પર, જાને. ૧૩૧૬. મ. કાફૂર વાલી તરીકે. ફેબ્રુઆરીમાં મ. કાફૂરનું ખૂન. મુખ્યારક વાલી તરીકે. એપ્રિલ, ઉમરને આંધળો કર્યો. મુખ્યારક તખ્ત પર બેઠો. ૧૩૧૮ ગુજરાતની ચઢાઈ ને

હરપાળની શિક્ષત. ૧૩૧૯ મલેક આસુદ્દીનની, સુલ્તાન થવા પ્રપંચજન. ગુલામ મ. ખૂશરુએ પોતાના માતિજનો (૨૦૦૦૦) ગુજરાતથી દિલ્હી ખોલાવ્યા. બાકીનો સમય મ. ખૂશરુની રાજખટપટ. કાઝી ઝિઆઉદ્દીન, સુઆરકનો શિક્ષક, મ. ખૂશરુથી સાવધ રહેવા સુલ્તાનને ચેતાવે છે. ખૂશરુ સુલતાનને પોતાના ચેનચાળાથી વશ કરે છે. મ. ખૂશરુના કાકા મંડળન હાથે કાઝીનું ખૂન. સુઆરકનું ખૂશરુને હાથે ખૂન.

*ચિતોડમાં—ગઢની આસપાસનો ધણોખરો પ્રદેશ અજયસિંહ અને તેના પછી હમીરસિંહે હસ્તગત કર્યાથી, દિલ્હીથી મદદ મળવી અશક્ય હોવાથી માલદેવની ગભરામણ. હમીરસિંહને વિવાહ માટે શ્રીફળ; એમનું ગઢમાં આગમન. ગુપત્યુપ લખ્ન. વધુવર વધાય. ક્ષેત્રસિંહનો જન્મ. એક વર્ષ પછી બાધા મૂકાવવા રાણી ચિતોડમાં, માલદેવ માદેરિયા, રાણીએ રાણાને ચિતોડમાં ખોલાવ્યા. રાણી અને જલધરની તદખીરથી ચિતોડવાસીઓ હમીરના પક્ષમાં ભળી ગયા. માલદેવ પાછા ફરતાં ફટાકડાના અવાજથી તેનું સન્માન.

૧૩૨૧ મ. ખૂશરુ (નસીરુદ્દીન) દિલ્હીના તખ્ત પર. બેગમ, શાહઝાદીઓની પોતાના કુટુંબમાં લહાણ. પાંચ માસનો ભાંગવટો. જીલ્પુટ (Jeelput) તરફ નાઠો. કબરમાં સંતાયો; મોત અને તમાજ ચણાયો. તધુલખ વંશની સ્થાપના. ગ્યાસુદ્દીન તધુલખ.

૧૩૨૨ શાહઝાદા જુન્નાખાન-અલફખાન-મ. તધુલખની વરંગળ પર ચઢાઈ. લડરદેવને હાથે શિક્ષત. એ માસ પછી બીજી ચઢાઈ ને મહમદનો વિજય.

૧૩૨૩-૪ દિલ્હીનું નામ તધુલખખાદ પાડ્યું. રાજવ્યવસ્થા. સુલ્તાનની બંગાળ પર ચઢાઈ અને વિજય.

૧૩૨૫ ફેબ્રુઆરી. અફઘાનપૂરમાં સત્કાર અને શામિયાનાનું શાહઝાદા તેમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તુટી પડ્યું. મ. તધુલખ ગાદીએ.

૧૩૨૭ ચઢતાઈ સરદાર તૂરમુશીનખાનની હિંદ પર ચઢાઈ. મ. તધુલખ સંધિ કરવા વિનંતિ કરે છે.

૧૩૨૮-૩૬ ચિતોડ* પાછું લેવાનો પાસો.

* (ચિતોડ સંબંધમાં રાજસ્થાનને આધારે) ૧૨૯૧ હમીર જન્મ, ૧૩૧૦ અજયસિંહનું મૃત્યુ અને હમીરસિંહ રાજગાદીએ. બાકીનો ભાગ સંજોગને ધ્યાનમાં લઈ ઉપજાવ્યો છે.

પુનરુદ્ધાર

અંક ૧

પ્રસ્તાવના

(નાન્દી)

(શાદૂલવિકીડિત)

જેના કુંજનિકુંજ રંગભરિયા રાસેવિલાસે લસ્યા,
જેના અદ્ભુત શૌર્યહાકલ વડે યુદ્ધાંગણે ગાઢિયા;
જેના લાગ અપૂર્વ રાજવી તણા આશ્ચર્ય રેલી રહ્યા,
જેનાં જ્ઞાનપીયૂષ શૂન્ય જગમાં ચૈતન્ય રેડી રહ્યા;
આજે જે બની દીન દીન, વસમી પાશે ફસાઈ પડી,
જાણે કેં દુખથી ઢળી પુરવનાં સ્વપ્નો નિહાળી રહી;
જગો એ જનની ફરી જગતમાં નિશ્ચેષ્ટતા આ હરો,
ને એ રાગ-વિરાગ-જ્ઞાન-રસનાં સૌ સિદ્ધ સ્વપ્નો કરો !

નંદી—નાથ, આજે કંઈ એકલા એકલા અતિ ઉલ્લાસમાં આવી ગયા છો ? મારા વગર ઉણપ નથી લાગતી ?

સૂત્રધાર—તમારી ભાગીદારી વિનાનાં ઉલ્લાસ સદાય અધૂરાં. સાહે થયું તમે આવી પહોંચ્યાં. આજે આ રંગભૂમિ પર વીરકેસરી રાણા હમીરસિંહે, સુસ્તાન અલાઉદ્દીન ખીલજના સુખા માલદેવને થાપ આપી, દીલ્લીના તખલ્લુખ બાદશાહને શિકસ્ત દઈ બાપા રાવળની કીર્તિ ઉજ્જવળ કરી, ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર કર્યો તેનાં યશોગાન ગાવાં છે, એટલે માફ હૃદય આનંદથી છલકાઈ જાય છે.

નંદી—નાથ, હિંદના ઇતિહાસમાં એવા વીરતાના પ્રસંગોનો ક્યાં ટોટો છે ?

સૂત્રધાર—તે ખરું. પરંતુ આપણને શીખવવામાં આવતા ઇતિહાસોમાં આપણા વિજયોને લગતા વિષયોનો પૂરો ઉલ્લેખ કરતાં ઇતિહાસકારોને

પુનરુદ્ધાર

રાહીઓ તાવ આવે છે. સિકંદરે પોરસને હરાવ્યો એ પાઠ ઇતિહાસની મળથુથીમાં શીખવવામાં આવે છે. પણ ગ્રીક સૈન્ય પારાવાર થાકી ગયું, તેથી વિજયનો પૂરો લાભ લીધા વગર સિકંદરને પાછા જવું પડ્યું તથા એની પછી આવેલો 'સેલ્યુકસ નિકેટર (વિજયી સેલ્યુકસ) કોઈ હિંદુ રાજા સામે ના થવાથી સિંધુના પ્રદેશમાં ધુસી ગયો તેને મગધના મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્તે શિકસ્ત આપી, સંધિમાં કાબુલ, હેરાત, કંદહારના પરગણાં તેને મગધાધીશને આપવાં પડ્યાં, તથા પોતાની એક કન્યા મગધાધીશના કુટુંબમાં આપી તેમની જોડે સંબંધ બાંધ્યો એ કેટલા જાણે છે? ચંદ્રગુપ્તના પરાક્રમોનાં પાનાં પણ કેટલાએ ઉકેલ્યાં છે? પ્રિયે, જે પ્રજાના ઇતિહાસ નમાલા તેની પ્રજા વીર્યહીન, શૌર્યહીન અને માવડીમુખી રહે.

નટી—નાથ, ઇતિહાસ એટલે તો સત્યનોજ પ્રકાશ હોય કેની?

સૂત્રધાર—ગાંડી રે ગાંડી! એ ઇતિહાસકારની ફરજ. પણ જગતમાં કેટલી યે ફરજે અદા નથી થતી તેમ ઇતિહાસકાર પોતાની અદા ન કરે તો તેને કંઈ શુભાંએ ચઢવાય?

નટી—ત્યારે એ તો આપણો દોષ. સત્યનું શોધન જાતે ના કરતાં બીજાના પર આશા રાખીએ પછી નસીબમાં છાલાં કુચાં જ તો. એમના પોતાના દેશના ઇતિહાસમાં તો સત્યને જ અવકાશ મળતો હશે, નહીં વા? ?

સૂત્રધાર—તું તો સાવ ભોળી જ છે. એમજ હોય તો લડાઈમાં સખત હાર ખાધા પછી બહાદુરીથી પાછા હઠવાનું લખવું પડે ખરૂં?

નટી—આતો મોટો અન્યાય કહેવાય. ત્યારે આજનાં આ નાટક આટલે અર્થ પ્રજા કોને ઝડણી છે?

સૂત્રધાર—ઇતિહાસના રસિયા એ મહાપુરુષ ટોડનું નામ જાણે છે. માંડે ચાલે તો આપણી પ્રત્યેક શાળામાં એ વિરલ પુરુષનું એક બાવલું મૂકવું અને એણે લખેલા ઇતિહાસનું શિક્ષણ આપણી નાની મોટી દરેક શાળામાં ફરજિયાત કરાવું. પ્રિયે! ભૂતકાળને પિછાની માત્ર તેનાજ પ્રમાદમાં ના તણાનાં તેને વર્તમાન સાથે ઓતપ્રોત કરી ભૂતકાળને ભૂલાવે એવું બવિધ્ય ઝળકતું કરવાની ભારતને જરૂર છે. પ્રિયે! જરા લંબાણ થયું. પ્રેક્ષકવર્ગ રાજા હમીરસિંહનું જીવન જાણવા ઉત્સુક થઈ ગયો છે, તો ચાલો.
(બંને જાય છે.)

અંક ૧, પ્રવેશ ૧

પ્રવેશ ૧

સ્થળ—કેલવાડાના વનપ્રદેશની એક ઝાડી.

પાત્ર—દેશળ, રણુભા, પાછળથી હમીરસિંહ, માલદેવનો દૂત,

બ્રહ્મમટ્ટ અને દરબારીઓ.

ગીચોગીચ ઝાડીથી છવાઈ રહેલી ડુંગરોની ટુંક. પક્ષીઓ કીલકીલાટ કરે છે, અવાર નવાર જંગલી પ્રાણીઓની ગર્જના સાધારણ મનુષ્યને ગભરાવી નાખે એવી કાને પડે છે. એક ટુંક ઉપર બે લીલ નાયકો, એક વૃદ્ધ અને બીજો વીસ વર્ષનો જંગલો યુવાન વાત કરતા બેઠા છે. તેમની કમ્મરે તલવાર લટકી રહી છે, જમીન પર બે ભાલા પડેલા છે.

એ ટુંકથી થોડે દૂર ચિતોડકુળદીપક હમીરસિંહ શસ્ત્ર સજ્જ બેઠા છે, બાજુમાં એક રણસિંગકું પડયું છે, કમ્મરે તલવાર બુકી રહી છે, પીઠ ઉપર ઢાલ છે તથા ભાથામાં તીર ભર્યા છે. એમનું બદન ધનુષ્યથી શોભી રહ્યું છે.

બ્રહ્મમટ્ટ મેવાડી ઢબની પાંધડી તથા ઘોઠીઉં ને અંગરખું પહેર્યા છે, હાથમાં સોનાનો થાળ તેમાં કંક, ગુલાબ તથા સુવર્ણ શ્રીફળ છે.

દેશળ—રણુભા ! ખરું કહું ? કેલવાડાના વનપ્રદેશ તરફ નજર કરું છું ચિતોડની પરતંત્રતાના ભણુકારા વાગે છે, વૃક્ષોનાં પાનને હાલતાં જોઈ છું તલવાર ચમકાવવા હાથમાં સળવળાટ થાય છે; પાણીનાં ઝરણાં જોઈ છું દુશ્મનોએ વિના વાંકે વહેવરાવેલી રક્તની નદીનું, મારા બંધુઓનું વેર લેવાનું સ્મરણ કરાવે છે; ગિરિ શિખરો પર નજર નાંખું છું ગગનને ધ્રુવી કરાવે એવા ચિતોડના અધઃપાતથી હૃદય ફાટી જાય છે, મસ્તક કંથ્રું કરતું નથી. (તલવાર પર હાથ મૂકે છે) પાન, પાણી, પહાડ, પત્થર, અરે કાંકરે કાંકરે, પૃથ્વીની રજેરજે, હવાના આસોઝ્ઘીસમાં પરતંત્રતાની ઝુંસરીના ધ્વનિ નીકળે છે. એવા જીવન કરતાં તો મોત સો દરજ્જે સાફ. ચિતોડની આસપાસના પ્રદેશો રાણાજીએ હસ્તગત કર્યા પણ આ યુવકપ્રવાહની છોળને અટકાવવામાં ડહાપણ નથી.

રણુભા—દેશળ, રાણાજીની ધ્યાન બહાર એ વાત નથી. પડોશી રાજરજવાડાઓને બાદશાહ સામે ટક્કર ઝીલવા, એક થવા એમણે સંદેશો

પુનરુદ્ધાર

મોકલ્યો પણ એ તેઓને રચતું નથી. માલદેવ સ્વતંત્ર થઈ ચિતોડની ગાદી ભોગવે તેની તેમને ઈર્ષ્યા નથી. તેને સંધિનું કહેણ મોકલ્યું, રાણાજીની હુકમત તળે વંશપરંપરા માટે કેટલોક પ્રદેશ આપવા સૂચના કરી તે એને પસંદ પડ્યું નહીં. આદ્યશાહના પ્રતીનિધિ તરીકે એ ચિતોડની ગાદી શોભાવે, એ વિચાર માત્ર રાણાજીથી સહન થઈ શકતો નથી. પરદેશીનો પ્રતિનિધિ એટલે પરતંત્રતાની પ્રતિમા. પૂતળી જે કહો તે. એની કૃપાથી મળેલી સત્તાના ભોગવટામાં કુલણપણું શા કામનું ?

દેશળ—હતભાગી ભારત. માલદેવજીને કાણુ જઈ સમજાવે કે અત્યારે તો આદ્યશાહ મદારી ને તું એનો વાનર. ફાવશે ત્યાં સુધી ફાવે તેમ તને ન્યાયવશે, તારા દેશબંધુઓ સામે તને બચાડશે, એની મોરલી પર તને નાગની માફક ડોલાવશે. તું કુંદાડા મારવા ગયો, બળવત્તર થવા તે પ્રયાસ કર્યો કે એકજ ઝાપટથી તને ગરદનમાંથી પકડી ઝોળીમાં મૂકી દેશે. જગતને નીરખવા જેટલો સમય પણ તને આપશે નહીં. એ રહેશે ત્યાં સુધી ફાલાશે નેટયું ફાલી ખાશે, તે જશે એટલે તેને સ્થને તમારા માંહોમાહેના કુસંપને અંગે બીજો બળવત્તર પગપેસારો કરશે. પોતાના પગ ઉપર ઉમા રહેવાની શક્તિ નથી અને ભાઈઓ જોડે એકય સાધવાની પરવા નથી. પોતાનાની હુકમતથી તેનાં આધિપત્ય અને કીર્તિથી બળ્યા બળ્યા થાઓ છો અને પારકાની ગોદમાં ભરાઈ તેનાં ફરમાન માથે ચઢાવી શકો છો. આપસઆપસનાં ન્યાય તેને સોંપશો તો તે સમય આવે તમારા બંનેનું હઝમ કરી જશે.

રણુભા—ખરી કહી. રાડોડ ઘોરીની ગોદમાં ભરાયો, પૃથ્વીપતિનું પતન થયું, રાડોડનું નામનિશાન રહ્યું નહીં.

દેશળ—પણુ ભા ! મોંએ માગે સ્વતંત્રતા સાંપડે એવું જગતના ઇતિહાસને પાને કોઈ દી બાળ્યું છે ? હાથમાં આવેલું કોઈએ રાજખૂશીથી પાછું વાળ્યું છે ?

રણુભા—દેશળ, આકળા ન થાઓ. બાપુ મળે પછી વાત. ચાલો એમને મળીએ.

અંક ૧, પ્રવેશ ૧

(રણુભા અને દેશળ રાણાની શોધમાં નીકળે છે.)

(કેલવાડાની બીજી ટુંક પર)—

હુમીરસિંહ—રણુભા ક્યાં ગયા ? એ વીર અને એના સાથીઓને સહ દુર્ગપર ચઢાઈ લઈ ગયેજ હવે તો છુટકો. મારો એ નિશ્ચય એમને જણાવી દઉં. ક્યાં તો મોત કે ક્યાં તો જન્મભૂમિનું સ્વાતંત્ર્ય. ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર એજ મારો મંત્ર.

(કાન માંડે છે) અશ્વોના દામડાનો અવાજ આ તરફ એકાએક ક્યાંથી ? અશ્વને વેગથી દોડાવતા સૈનિકો આવતા હોય એમ લાગે છે. જોડે ગજસિંહ છે. (ધોડેસ્વારો અશ્વ ઉપરથી ઉતરી નમન કરી ‘ શિશોદીઆ કુલદિપકનો જય થાઓ ’ એમ ઉચ્ચારે છે.)

“ આ તરફ કેમ આગમન થયું ? ”

“ વીર કેસરી ! હું ચિતોડાધિકારી માલદેવજીનો દૂત છું, આ ભાઈ રાજગૌર છે ” (દૂત એક કુંકુમપત્ર આપે છે.)

હુમીરસિંહ—ગજસિંહ, આ એ મહેમાનો માટે ઉતારાની વ્યવસ્થા કરો. તમારી જોડે એમને તેડી જાઓ.”

(નમન કરી બધા વિદાય લે છે હુમીરસિંહ પત્ર વાંચી સ્વગત)

“માલદેવ સંધિ કરવા માંગે છે અને મને જમાત્ર તરીકે સ્વીકારવા રાજગૌર સાથે શ્રીફળ મેકલ્યું છે. શું કરવું ? સ્વભાવનો એવો સરળ માણસ નથી કે સંધિનું કહેણ મોકલે. કંઈ દાવપેચ જરૂર રમવાનો. હરકત નહીં; એ મસે દુર્ગમાં જવાનું સાહસ ખેડવું તે વધારે સાફ છે. હું ચિતોડના વિચારમાં હતો નેજ શ્રીફળના શુકન થયા. શ્રીએકલિંગજીનો જય. લાવ, મારા ભાઈઓને ભેગા કરી તેમનો અભિપ્રાય લઉં. (રણુશિંગડું ફૂંકે છે, બીજા સરદારો પોતાનું કામ પડતું મૂકી ત્યાં આવી પહોંચે છે.)

રણુભા—રાયમલ્લજી, બા કેમ ન આવ્યા ?

રણુભા હુમીર—ખમા અનદાતાને, હું હાઝર છું. દેશળ અને હું આપની શોધમાં હતા ત્યાં આપની સંજ્ઞાના સાદ સાંભળ્યા. બાપુ, આજે આમ એકાએક અમને કેમ ખોલવવા પડ્યા ?

પુનરુદ્ધાર

હમીર—ચિતોડગઢથી આદશાહના સૂઆ માલદેવે સંધિપત્ર મોકલ્યો છે. વિશેષમાં તેઓ પોતાની કન્યાને મારી વેરે વરાવવા માંગે છે માટે શ્રીકૃષ્ણ મોકલ્યું છે.

રાણુલા—આપુ, અત્ર તેવા ઓડકાર. હું તો વૃદ્ધ એટલે મને તો સંધિમાં વિશ્વાસ આવે જ નહીં. જરૂર કંઈ દગો રમવાનો જ. કાં, માનસિંહજી તમે બોલોને.

માનસિંહ—ચિતોડની આસપાસનો બધો પ્રદેશ આપણા કાબુમાં આવી ગયો છે એ સમાચારથી અલહદીન મૃત્યુ વશ થયો. દિલ્હીથી માલદેવજીને નવી મદદ આવી શકે એમ નથી એટલે એમણે કપટબળ પાથરવા વિચાર કર્યો હોય એ વધારે સંભવિત છે.

રાયમદ્ધ—આદશાહને પગલે તેમના સૂઆ ચાલે એમાં નવાઈ શી ? સૂઆગીરી નથી નીભાવાતી કે નથી છોડાતી એટલે આમ દાવ નાખે છે.

દેશળ—આપણી પાસે તો એક ધાના બે ટુકડા. એ સમયનો લાભ લેવા માંગે છે તે આપવો નહીં. વિજયથી ઉભંગમાં આવેલા સૈનિકોને લઈ ચિતોડગઢને સર કરવા ચઢી જવું.

હમીર—દેશળ, ચિતોડની ભૂમિના દર્શન એ લાભ અલબ્ધ છે.

દેશળ—આપુ, એ લાભ નથી, પાછા પડવાના પડધા છે. દર્શનથી દેશળ પ્રસન્ન નથી થતો. દેવ મળે તેમાં દર્શનની સફળતા છે.

હમીર—તમારી મંત્રણા સમજાઈ. સંધિ તેમજ શ્રીકૃષ્ણ ના સ્વીકારવાં. બંધુઓ, હું રાજપુત છું. શ્રીકૃષ્ણ હું ના સ્વીકારું તો બે દોષને પાત્ર થાઉં. રાજપુતના કુળાચારથી એ વિરુદ્ધ છે વળી આજ સુધી આપણે જ વીરતા દાખવી છે તેના પર પાણી ફરી જવાનો સંભવ છે. જગતને મોંઝે કંઈ ઢાંકણ નથી; તે તો જરૂર જ કહેશે કે સામે આવેલી કન્યાનું પાણિ ગ્રહણ કરવાની હીંમત ના દાખવી શક્યા. મારો નિશ્ચય તો એજ કે શ્રીકૃષ્ણ સ્વીકરી લેવું. એ મસે આપણે ગઢમાં દાખલ થઈશું. એની અંતરવ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવા આપણને અવકાશ મળશે. કંઈ આંખે પાટા ખાંધી આપણે

અંક ૧, પ્રવેશ ૧

જવાના નથી. કપટજળમાં ન ફસાઈએ તે માટે સાવધ રહેશું, મિત્ર થઈ રહેશે મિત્ર બની રહીશું. દગો રમવા જશે, આપણે એની તદબીરો ઉઘાડી નાંખશું.

(બધા ગર્જના કરે છે) “અનદાતાનો જય થાઓ.”

હમીર—(અનુચરને) ચિતોડગઢથી દૂત આવેલો છે તેને અહીં હાઝર કર.

અનુચર—“ખમા અનદાતાને” (નમન કરી ચાલ્યો જય છે.

માલદેવનો દૂત આવી નમન કરે છે.)

હમીર—શ્રીફળનો હું સ્વીકાર કરું છું. માલદેવજીને કહેજો કે હું કર્તવ્યભુખ્યો છું, શત્રુનો ભુખ્યો નથી. કામ સંપૂર્ણ થયા પછી એમનો આભાર માનીશ.

દૂત (નમન કરી)—“આપનો જય થાઓ” (દૂત જઈ અક્ષમદેને બોલાવી લાવે છે અક્ષમદે સોનાનાં થાળામાં શ્રીફળ અને કંકુ લઈ મંત્ર બણુતો બણુતો કંકુ છાંટતો છાંટતો આવે છે આશીર્વાદના મંત્રોચ્ચાર કરે છે. હમીરસિંહના ઓવારણાં લઈ ચાલ્યો કરી શ્રીફળ આપે છે.)

અક્ષમદે (દૂતને કાનમાં છતાં મોટેથી)—આ આજ્ઞણ માટે બલામણુ કરજે; તે વગર અરજી નકામી જશે. બલામણુ વગરની આજ્ઞણની અરજીને કોઈ સ્વીકારતું નથી.

હમીર—મહારાજ, આપનું નામ ?

અક્ષમદે—અક્ષમદે અનદાતાનો જય થાઓ.

હમીર—અક્ષમદે ચિતન કરો છો કે બ્રમમાં પડ્યા રહો છો !

અક્ષમદે—આપુ અક્ષાંડનું ચિતન કરું છું. કહે છે કે તે લાડુના જેવું ગોળ છે, ગતિમાન છે અને તેનો છેડો નથી. સોમરસ તો હવે મળતોજ નથી એટલે વિજયા લઈ છું, સારે તેનું સત્ય સમજાય છે. (માલદેવે શ્રીફળ મોકલ્યું છે તેનો વિચાર આવતાં) જગત પણ બગડી ગયું છે તેથી તેનો પણ વિચાર કરું છું.

હમીર—જયમક્ષણ, આ આજ્ઞણને એક વર્ષ સુધી મિષ્ટાન્ન મળે એવો પ્રબંધ કરો. બન્નેને સરપાવ આપો.

પુનરુદ્ધાર

(હમીરસિંહ અક્ષતમદ્દને મળામાંથી એક હાર કાઢી આપે છે.)

અક્ષતમદ્દ—અનદાતા, ધણું જીવો (હૂતને) જોયું ગૌઆદાણુ પ્રતિપાળ તે આનું નામ બાકી હવે તો અમારૂં પણ ચંદન કરી જાય એવા વીરો પાકે છે.

હમીર—ભટ્ટજી, તમે વિદ્યાને વિસારી નહીં મૂકો, કર્તવ્યથી વિમુખ નહીં થાઓ તો તમારૂં આદાણુપણું અખંડિત રહેશે અને યજમાનો તમારો સત્કાર કરશે. તમે અજ્ઞાન અને આળસમાં મગ્યા રહેશો તો અપકીર્તિ અને અપમાન પામશો.

અક્ષતમદ્દ—ખરી વાત, મહારાજ. હું માલદેવજીને જરૂર નિવેદન કરીશ કે પાઠશાળાઓ સ્થાપી જેની ગણથુથીમાં વિદ્યાનો વાસ છે તે બૂલ્યા હોય તેને ફરીથી ગણાવો, તેને યોગ્ય વિદ્યાદાન આપો.

હમીર—ભટ્ટજી તમે આજે અહીં જ રોકાઈ જાઓ. પ્રાતઃકાળે તમે અહીંથી રવાના થાઓ એવો અંદોઅસ્ત થઈ જશે. મારા એક સરદાર તમારી જોડે આવશે તેને અમારો ઉતારો બતાવી દેશો.

અક્ષતમદ્દ—ખમા અનદાતાને.

હમીર—માનસિંહ, જનની સર્વ તૈયારી તમે કરી નાખો. હું એકાંત ચાહું છું. (મધ્યા નમન કરી ચાલવા માંડે છે.) ભા, તમે ઉભા રહો મારે તમારી સાથે ગુપ્ત મંત્રણા કરવી છે, રાયમદ્દજી તમે પણ આવો.

હમીર—ભા રાયમદ્દજીને પેન્ના ભટ્ટજી જોડે ગઢમાં કાલે મોકલવા વિચાર છે. રાયમદ્દજી ! ગઢમાં જઈ લાંબા રંગ રાગનો તમે અભ્યાસ કરજો. તમે ચતુર છો તેથી આ કામ તમને સુપ્રત કરું છું.

રણુભા—અનદાતાએ ખૂબ કીધી. હું સમજ્યો. રાયમદ્દજી કંઈ કંઈ ઢોંગધતુરા કરી શકે એમ છે. આપણા જતાં પહેલાં એઓ સર્વ વસ્તુથી વાકેફ થશે, ગઢની ગલીકુંચીઓથી પાવરધા થઈ જશે.

રાયમદ્દ—જ.પુએ સોંપેલું કામ હું પાર ઉતારીશ; ભટ્ટજી બોલ-કણુ છે તેની પાસેથી ગર કાઢીશ.

હમીર—ભટ્ટજી દેખાય છે તેવા ભક્ષાભોજા નથી. સંભાળીને કામ લેજો. લાડુની વાતો કરે છે તેથી બૂલાવામાં ના પડતા.

રાયમદ્દ—મહાદેવજીની માયાના ભક્ત છે એટલે વાંધો નહીં આવે.

અંક ૧, પ્રવેશ ૨

પ્રવેશ ૨

સ્થળ:—ચિતોડ, હંસાનો નિવાસ.

પાત્ર:—હંસા ભાનુમતી અને વનવીર.

સાદું સફેદ વસ્ત્ર, ગળામાં મોતીની માળા, હાથમાં બબ્બે રત્નજડિત અંગડી પહેરી, વીણા વગાડતી હંસાકુમારી સંગીત લલકારે છે.

ગાયન

(ધીર સમીરે યમુનાતીરે—એ અષ્ટપદીના ગીતનો રાહ)

કુંજનિકુંજે કુસુમિત પુંજે મધુકર રસભર ગુંજે,
ક્યાંહી છૂપીને મધુરસ પીને કોકિલ કોમલ કૂંજે;
મન્દ વહન્તો નૃત્ય કરંતો સમીરણુ બંસી બળવે,
ડોલી ડોલી હૃદયું ખોલી જલધિ ગાન ગળવે.
રજનિહૃદયે હિમકરઉદયે કોડ અનેરા નગે,
આજ વસન્તે રાસ અનન્તે ખેત્રે સૃષ્ટિ રાગે;
તો કાં સખી ! તું કરી મુખ શીકું રાગ કરુણુ અલાપે ?
ઘેરી છાયા શોક તણી આ તુજ ઉરે કાં વ્યાપે ?

ભાનુમતી—(તે સાંભળીને)—કેવી રમ્ય મૂર્તિ ! હાથમાં વીણા સાથે તો સાક્ષાત શારદા જેવી જ લાગે છે. એનાં ભાગ્ય નરકેસરી હમીરસિંહ સાથે જોડાયાં હોત તો જોડી કેવી શોભતે ! ખરેખર પરમાત્માને ન્યાય નથી ગમતો.

વનવીર—(તે સાંભળીને)—ભાનુ, ભારતે દરેક ઘટનામાં સંતોષ માણી લીધો છે. ગયા જન્મનાં પુણ્યપાપ જોડે આ ઘટનાને સાંધી પ્રભુને ન્યાયી કહ્યો છે.

ભાનુ—પરમાત્મા આ મસે બોધ આપવા, જગતને સુધારવા વાંછના રાખતો હશે પણ એનો એ પ્રયોગ નિષ્ફળ છે. ગયા જન્મના સંભારણુ તાદૃશ થયા વગરનો ન્યાય પૂરો વિશ્વાસ પાત્રતો નજ લેખાય એ સંભારણુ હોય તો સુધારણુ પણ સંભવે. આતો દુઃખીને યત્ કિંચિત્ દિલાસો ધડીબર થઈ રહે પછી પાછા બધા જ્યાં ના ત્યાં.

પુનરુદ્ધાર

વનવીર—મનુષ્ય સ્વભાવ એટલે જ નિર્બળતા—અસ્થિરતા.

હંસા—(વીણાના સૂર મેળવવામાં તન્મય થઈ ગયેલી તે વનવીર અને બાનુને જોતાં) ‘કેમ બાઈ બાબી શું મોજ કરી રહ્યાં છો ?’

બાનુ—તમે વીણા જોડે વાદ કરી રહ્યાં હતાં, અમારા તપ અધૂરાં એટલે અમે નકામા તડાકા મારતા હતા.

હંસા—બાઈને એવી પુરસદ મળે છે ખરી ? એતો જ્યારે જોઈએ ત્યારે કંઈને કંઈ યોજના ધડતો. એનું ચાલે તો જગતનું રાજ્ય લઇલે.’

વનવીર—અહીંન જૂલો મારે રાજ્યની વાંછના નથી, ભારત પરતંત્ર છે તે નથી ખમાતું.

હંસા—એતો કોને ના સાહે ?

બાનુ—હંસા અહીંન તમે જૂલો છો. ભારત હંયાસનું છે. દિલ્લીપાતે પૃથ્વીરાજનાં પતન થયાંને ત્રણસો વર્ષ થયાં હજી સુધી તો કોઈને એ વિચાર સ્પૃર્થો નથી. ભારતને કાયરતાના રંગ ચઢ્યા છે તે ક્યારે ધોવાશે તે કોને ખબર ?

હંસા—આશાનું એક કિરણ છે. સૂર્યવંશી હમીરસિંહની વીરતાનાં વખાણુ આખાલવૃદ્ધ સૌ કોને મોઝે સંભળાય છે.

વનવીર—હંસા ખરૂં છે. (એકાએક કંઈ વિચાર સ્પૃર્થો હોય તેમ જતાં જતાં ધીરેથી ચાલવા માંડે છે) બસ એકજ દષ્ટિ. ચિતોડ સ્વતંત્ર થાય તોજ ભારતની સ્વતંત્રતા સંભવે. હમીરસિંહનો વિજય એજ માંડે ધ્યેય.

હંસા—બાબી જોયું, કંઈ ધૂન આવી અને બાઈ અધવચ જતા રહ્યા. પિતાજી જોડે વાદમાં ઉતરી કોઈવિર એવું વેતરી મૂકે છે કે ના પૂછો વાત. કાલેજ મોટાબાઈ વનવીરબાઈને સમજાવવા મને સૂચન કરતા હતા.

બાનુ—સસરાજી પરતંત્રતા પોષે છે એ એમનાથી નથી ખમાતું. હમણાંજ તમે કહી ગયાં કે પરતંત્રતા કોને ના સાહે ?

અંક ૧, પ્રવેશ ૩

હંસા—ભાઈનો પક્ષપાત કરતાં ઠીક આવડે છે.

લાનુ—એ ના આવડે તે ખોટું. હંસા બહેન રળ છે ? હું જઈશ તમને વિદ્વેષ આવે તે ઠીક નહીં.

હંસા—જાધી ભાભીઓ આવી પરમાર્થી હોય તો સંસાર સોહામણો લાગે.

લાનુ—હું નિવાસમાં નથી જતી. તમારા ભાઈ તો બ્રહ્મભટ્ટની શોધમાં નીકળ્યા છે. એ દિવસ થયાં એમનો પત્તો નથી.

પ્રવેશ ૩

સ્થળ:—ચિતોડ, વનવીરનું નિવાસસ્થાન.

પાત્ર:—બ્રહ્મભટ્ટ અને વનવીર. ઉદ્યાનમાં પાછળથી માલદેવ.

બ્રહ્મભટ્ટને કપાળે ભસ્મત્રિપુંડ તથા ચાંદલો છે, ગળામાં ભેટમાં મળેલો સોનાનો હાર છે. માલદેવના કુંવર વનવીરે લીલો રેશમનો પાયબમો તથા સફેદ લાંબું પહેરન પહેર્યું છે. એના ખંડની દિવાલ અસ્ત્રશસ્ત્રથી ઢંકાયેલી છે. એના નિવાસની બાજુમાં એક ઉદ્યાન છે, ઉદ્યાનમાં નંદ, જીર્ણ, ચમેલી, મોગરાના છોડ છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—(લલકારતો) આ સીધાંપાણીનાં તો થઈ ગયાં. સરપાવ પણ સારો મળ્યો પણ આ ઘટનામાં સેવકને સમજ પડી નહીં. પેટની પીડા આમ મટી ગઈ છે તો લાવો આપણે પણ કંઈ પરમાર્થનો વિચાર કરીએ. જવા દેની યાર. પરમાર્થ એટલે પારકી પંચાત. કોઈની પીડાની કેટલાને પડી છે ?

પરમાર્થમાં નથી અર્થ કાંઈ,

પારકી પંચાત એ,

પીડા વહેરી પારકી,

દુઃખી થવાની વાત એ;

નથી પેટ નાનું કેં ધડયું,

આ બ્રહ્મભટ્ટનું ઇશ્વરે,

પરમાર્થથી પૂરાય ના એ પેટ,

તો ભટ શું કરે ?

[૧૧]

પુનરુદ્ધાર

પણ ના, ના, મહારાજે વિવાહનું શ્રીફળ શા આધારે મોકલ્યું ? શ્રીફળ સ્વીકારાયું તેમાં તો કંઈ નવીનતા મને નથી લાગતી. મને કોઈ મોકલે તો હું પણ સ્વીકારું. મને તો પટેલાઈ કરતાં પરણવું વધારે સાઈ લાગે છે. સાઠ વર્ષનો યોસો થાય અને ઘેરી મરી જાય ત્યારે તે સમજે કે એ ઠાકું જીવન કેવું વ્યર્થ છે જિંદગીની શીશી વિટંબણાઓ છે અને પરણવા સિવાય બીજો આરો નથી તે પૂરું સમજયાથી તે સમયે આકાશ પાતાળ એક કરી નાખી દસેક વર્ષની છોકરીને ગોદમાં લેવા પૈસાના કાંકરા કરી નાંખવા પડે છે. અરે ! પણ કુંવર આવી પહોંચ્યા દેખાય છે. પારકે ઘેર તડાકા હતા તે પેટના પડદા બધા ખુલી ગયા હતા અને પેટમાં ભાર થવાથી બુદ્ધિ જાડી થઈ ગઈ છે. કુંવર શ્રીફળનાં રહસ્ય સમજાવી શકશે.

વનવીર—મિત્ર શા વિચારમાં છો ?

બ્રહ્મભટ્ટ—પાચનશક્તિની કંઈ ગોળી મળે તો ગળી જાઉં. અજીરણ એટલું થયું છે કે ગોળી ગળવાની પણ હામ નથી.

વનવીર—અલ્યા એટલી તો જગ્યા રાખવી હતી ! જરા તો ઓછું ચાંપવું હતું. યજ્ઞમાનની તો દયા ખાવી હતી ! બિચારાને ત્યાં ખુટી ગયું હશે.

બ્રહ્મભટ્ટ—કુંવરાં, સંભાળીને બોલજો હેં ! મારા યજ્ઞમાનનું અપમાન ના કરતા. તેણે તો મને એક વર્ષ દિવસની ટાઢક વાળી દીધી છે.

વનવીર—ઓહો, ત્યારે તો કોઈ ગજબર માણસને સપાટામાં લીધો લાગે છે. એનું નામ તો કહો.

બ્રહ્મભટ્ટ—તમે પણ બ્રાહ્મણને ઠીક બનાવવા માગો છો ! તમે તો જાણે કંઈ જાણતાજ નથી ?

વનવીર—બ્રહ્મભટ્ટના સોગમ.

બ્રહ્મભટ્ટ—જેઘ લો આતો પૂરેપૂરા પુણ્યાત્મા છે. ભાઈ, બ્રાહ્મણ તમારું શું ખાવા માગતો હતો ? એ બિચારો ટકાનો ત્રણ શેર. બીજું બધું તો જાણે ઠીક પણ હું મરું તો મારી બુલબુલનું શું થાય ? ”

વનવીર—વળી બુલબુલ નામ ક્યારથી પાડ્યું ?

બ્રહ્મભટ્ટ—મુસલમાન સૈનિકોનો સહવાસ થયો ત્યારથી.

અંક ૧, પ્રવેશ ૩

વનવીર—તું વેદપાઠી અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ થઈ સ્વભાષાનો ત્યાગ કરે, પર ભાષાના નામનો મોહ રાખે પછી બીજાઓ તેમ કરે તેમાં શી નવાઈ? માતૃભાષાનું ગૌરવ એમજ ધસાતું જાય છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—બૂઠ્યો આપુ, હું તો મેનાજ કહીશ. તકલીફ પણ આછી, હુંકું ને ટય.

વનવીર—(બ્રહ્મભટ્ટના મળાના હાર પર નજર પડતાં)

બ્રહ્મભટ્ટ, આ રત્ન જડિત હાર કોનો તકડાવી માર્યો?

બ્રહ્મભટ્ટ—કુંવરાં, વિચારીને બોલજો હેં. શું ચોર ચોર સમજો છો? તમારા વહેવાઈએ આપ્યો છે, વહેવાઈએ.

વનવીર—ભટ્ટજી આજે બેવડી ચઢાવી છે?

બ્રહ્મભટ્ટ—મેં કહ્યું કેની કે એક વર્ષની નિરાંત વળી ગઈ છે. રાયમલ્લજીએ જોયું કે મહારાજ ભાંગના શાખીન છે એટલે સીધામાં તેને પણ સમાવેશ કરી દીધો છે.

વનવીર—રાયમલ્લજી કોણ?

બ્રહ્મભટ્ટ—તમારા વહેવાઈ હમીરસિંહના એક સરદાર.

વનવીર—(તલવાર પર હાથ મૂકે છે) બ્રહ્મભટ્ટ તારા સિવાય બીજો કોઈ અસારે હને તો તેની જીભજ ખેંચી કાઢને, યાતો ભોંય ભેગો કરતો.

બ્રહ્મભટ્ટ—સસ બોલવા માટે? અધિકારના મદજ આવા. આપુ ભાભી જેડે લઢીને તો નથી આવ્યા કેની? ચાલો હું જઈ ભાનુ બહેનને મળું અને સંધિ કરાવી આપું. (ચાલવા માંડે છે.)

વનવીર—ઉભો રહે ઉભો. ગમે તેમ લવારી કરી ચાલ્યા નથી જવાનું. તું શું આ સત્ય વાત કહે છે?

બ્રહ્મભટ્ટ—ભૂખ નથી લાગી હોતી છતાં મિષ્ટાન્ન દેખી જીવને વલોપાત થાય છે, જમવાનું કોઈ કહે કે પેટને પૂછ્યા વગર તરતજ લટી જાઉં છું એ સિવાય કંઈ પણ ખોટું કામ આજ સુધી આ બ્રાહ્મણે કર્યું છે? કહેા

પુનરુદ્ધાર

તો સોગન ખાઉં ? કોના ખાઉં ? હું તો મારી મેનાનો એકનો એક, તમે તો કુંવર.

વનવીર—હરિશ્ચંદ્રના અવતાર ! હવે ટાયલાં ઓછાં કર. મારે ખાવા સિવાય બીજી ઘણી ઉપાધિઓ છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—મિત્ર ! મહારાજે મને શ્રીફળ લઈ કેલવાડા મુકામે હમીરસિંહના નિવાસ સ્થાનમાં મોકલ્યો હતો. શ્રીફળનો સ્વીકાર થયો છે અને (ગળાનો હાર બતાવી અને હાથેથી ગોળા વાળી) બ્રાહ્મણનો વિનય થયો છે.

વનવીર—અરે ખામણા તું આ શું બકે છે ? તારી બુદ્ધિ તો નથી પરવારી ગઈ ?

બ્રહ્મભટ્ટ—હલકું લોહી બ્રાહ્મણનું. જમાનાનીજ તાસીર. કોઈને બ્રાહ્મણનું મોંજ નથી ગમતું. એમાં મારો શો કસૂર ? બુદ્ધિ માટે તો તમે આવ્યા ત્યારેજ પરખાવી દીધેલું કે જરા વધારે ચાંપ્યું છે એટલે પરવારી ગઈ છે. મને એ ઘટનામાં સમજ ના પડી એટલે આ સમાચાર નિવેદન કરવા તમારી શોધમાં હતો પણ તમે છો ઉતાવળીઆ. એક તડાકે કહું તો ભોંય ભેગો થાઉં. મધરાતે માલદેવજીનો હુકમ મળ્યો એટલે બહારો બહાર વિદાય લેવી પડી. બીચારી મેનાએ નકોડા કર્યા હશે.

વનવીર—અલ્યા સ્વમ તો નથી આવ્યું ? ગાંડો તો નથી થયોને ? (વનવીર બ્રહ્મભટ્ટની પાસે જઈ તેની આંખ તપાસે છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—આપણા બેમાં ગાંડો કોણ તેના વિચારમાં પડ્યો છું. બાપુ, ભાંગ તો હજી હવે લેવાની છે. કોઈને ત્યાં મહેમાન થઈ જઈએ ત્યાં જરા તો જીમને વશ રાખવી પડે. બે ગોળા વધારે ગમડાવાય પણ માયા તો રીતસર જ લેવી પડે. ગઢમાં પગ મૂકતાં જ હું આપની પાસે ચાલ્યો આવું છું. હમીરસિંહે એક સરદારને અમારી સાથે મોકલ્યો છે તેને અનુચર લઈ રાજગૃહમાં ગયો છે.

વનવીર—(શમશેર કાઢી) આ શો ગબબ ? પ્રપંચ ! દગો ! કપટ !

બ્રહ્મભટ્ટ—ખૂન-વેર-ઝેર બોલ્યા જાઓ.

અંક ૧, પ્રવેશ ૩

વનવીર—પ્રાણુ જતાં પણ હું એમ નહીં બનવા દઉં (હવામાં તલવાર ફેરવે છે)

બ્રહ્મભટ્ટ—શું નહીં બનવા દો ? બની ગયા પછી આ નકામા ઉભરા શા ? બાપણથી કંઈ અર્થ સરે ! રજપુત એટલેજ આકળા. આપુ, આ આપણા એમાં ગાંડું કોણુ ? અરે કુંવરાં, હવામાં તલવાર ફેરવો છો તે તમે થેલા દેખાઓ છો અને મને થરથરાટ છુટે છે, જીવ ગભરાઈ જાય છે. ખરી ચિંતા તો વર્ષના સીધાંતી થાય છે કે તેનું શું થશે ? બીજી ચિંતા મેનાની થાય છે. આપુ, તલવાર મ્યાન કરો. તલવાર હવામાં ફેરવી એ તેમાં શો લાભ ? ખોટી ટેવ પડી જશે અને કોઈ બિનગુનેહગાર અડફટમાં આવી જશે તેનો શિકાર થઈ જશે તો તમે તો સૂખાના કુંવરાં અને ચિતોડના સિપાહસાહાર તમને શિક્ષા પણ કેમ ફરમાવાય ? ખરેખર રજપૂતો એટલે લોહી તરસ્યા.

વનવીર (અકળાઈને)—અને તમે બ્રાહ્મણો એટલે લાડુ ભુખ્યા. (વિચારગ્રસ્ત ઉભો રહે છે.)

બ્રહ્મભટ્ટ—તમારા કરતાં સારા. પૃથ્વી પર રક્ત વહેવડાવી તમે રજપૂતો તેને કાળમુખી કરો છો. અમે તેના પર કેળનાં પત્રાળાં માંડી ધૃતનું પાન કરાવી હસમુખી કરીએ છીએ, અમૃતથી તેને ઠારીએ છીએ. ખરેખર બ્રાહ્મણો અને ધર્મીયાર્થો ન હોય તો તમે પૃથ્વીનો પ્રલય જ લાવી મૂકો. બ્રાહ્મણો છે તો પૃથ્વી પર આટલીએ શાંતિ છે.

વનવીર—ચૂપ કર બકવાટ બંધ કર. આ હરવાનો પ્રસંગ નથી. ગંભીર થઈ જરા વિચાર કર્યો !

બ્રહ્મભટ્ટ—તેટલા માટે તો તમારી પાસે ધસી આવ્યો ત્યારે તમે તો અકળાઈજઈ વિવાહનું વર્ષાજ કરવા મંડી પડ્યા. હું ગંભીરતાથી વિચાર કરી રાકું તો પછી બાકી શું રહે ? મારા જીવનમાં ગાંભીર્ય માટે જગ્યાજ નથી અને તેમાં રાજકારભાર કરતાં તમારા રાજકુટુંબના તંત્રોનો માર્ગ

પુનરુદ્ધાર

બહુ વિકટ છે. તમારા એ કાવાદાવાની રમતોમાં આ બ્રાહ્મણને ગતાગમ નહીં. આપણી પાસે તો સીધી વાત (ગોળા ગમકાવવાની એણે કરીને) તે માટે જગ્યા પૂરતી છે છતાં કેટલીક વાર તે અપૂર્ણ લાગે છે. આપુ, તમારું મગજ નહીં ચાલે. આજ્ઞા હોય તો ભાભીને બોલાવી લાવું. એ તમારું અર્ધું અંગ ચતુર અને વળી ગંભીર, તે કંઈ અજવાળું પાડી શકે.

વનવીર—જા બોલાવી લાવ. હું ઉઘાનમાં છું. બ્રહ્મભટ્ટ જાય છે.

વનવીર (સ્વગત)—પિતાજીની બુદ્ધિ દિન પ્રતિદિન મંદ થતી જાય છે. અંધતા જગતમાં ધણી જાતની છે કામાંધ હોય તેનો કામ સંતોષાય તે ધડીબર વિરમશે, ઢીલો થઈ જશે. મતાંધ હોય તેની મરજી મુજબ બે કામ થયાં તે સંતોષારો. પણ આ ધર્માંધ અને અર્થાંધ નિર્જીવ વસ્તુઓ તેમજ પોતાના મતથી વિરુદ્ધ માની લીધેલાં જીવવાળાં પ્રાણીઓનો કચડાણુ કેટલે સુધી કાઢી નાખશે તે સમજતું નથી. સુલેહ અને શાંતિના કરારોનાં ચોથાંનાં ચોથાં ભરો પણ જ્યાં સુધી ભગવાન મનુષ્યની આ અંધતાને દૂર કરવાની જડીબુટ્ટી કાઢે નહિ ત્યાં સુધી સર્વ પ્રાણીઓમાં બુદ્ધિમાનની કોટિમાં મૂકાવવા માગતા મનુષ્યો મનુષ્યને ખાવામાં આનંદ માનશે અને હિંસક પ્રાણીઓ કરતાં પણ એમનું જીવન બદતર નિવડશે.

બ્રહ્મભટ્ટને આવતાં વાર લાગી, બાનુ મળી નહીં હોય. ચાલ હું તેની પાસે જાઉં. પણ એટલું તો નક્કી જ કે આપુની તદખીર હું ઉંધી વાળીશ. એ કોઈ પણ જાતનો દગો રમવા માગતા હશે તો હું હમીર-સિંહને ચેતાવી બળી દઈશ.

માલદેવ—(છુપાઈ આ વિચાર જાણી લઈ એકાએક આવી)

વનવીર, ઉતાવળો ના થા. માલદેવની તદખીરો ઉંધી વાળનાર હજી સુધી કોઈ જનમ્યું નથી. તું મારો લાડકવાયો પુત્ર છે. તું મારી વિરુદ્ધ વર્તન ચલાવે એ ઠીક નહીં. હરિસિંહને લઈ મારા ભવનમાં આવ

પ્રવેશ ૪

સ્થળ:—ચિતોડ, માલદેવનું કાવન.

પાત્ર—માલદેવ, હરિસિંહ, વનવીર પાછળથી રણધીરસિંહ.

માલદેવ લાલ રંગીન પાચળમે તથા પહેરણ પહેરી પોતાના નિવાસમાં આવે છે. પગે સોનાનાં સાંકળાં છે, હરિસિંહ તથા વનવીર સાદા રજવાડી પોષાકમાં માથે મેવાડી સાફે પહેરી ત્યાં આવે છે.

(માલદેવ એક બે આંટા મારે છે અને હરિસિંહ આવી પહોંચે છે.)

માલદેવ—હરિસિંહ ઠીક થયું કે તું પહેલો આવ્યો. આજ કેટલોક વખત થયાં વનવીરની રીતભાતમાં મને સમજ પડતી નથી. મારી એના પ્રત્યેની અચાગ પ્રીતિએ મને ગાંઠો બનાવી દીધો છે બાકી એક પણ પશુ એને મારા નિવાસમાં ના રહેવા દઉં.

હરિસિંહ—આપુ, આજે વળી કંઈ નવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો.

માલદેવ—હા. હું તમને બંનેને અહીં બોલાવવા અનુચરને આજ્ઞા આપવા જતો હતો ને વનવીરને મેં એકલો બબડતો જોયો. હું એને પ્રપંચી દેખાઉં છું અને મારા માર્ગમાં મને કંટકરૂપ થયેલો હમીરસિંહ એને સારો લાગે છે. હું તેનો હક્ક છીનવી લઉં છું એમ એ માને છે. સુઆગીરી સુલ્તાને વણુમાગે મને આપી છે. આજે તો મેં પણુ નિશ્ચય કર્યો છે કે વનવીર જોડે એક ધાના બે કકડા ક્યેં જ છુટકો. જો, કોઈનાં પગલાં સંભળાય છે. વનવીર જ હશે.

(વનવીર આવી નમન કરી બેસે છે.)

માલદેવ—કુંવરાં, દિલ્હીની મદદ મેળળવા મેં જેટલા પ્રયાસ કર્યા તેટલા વ્યર્થ ગયા. સ્વામી વગરની સ્ત્રીની જે દશા થાય તે અત્યારે દિલ્હીની છે. સૌ કોઈ તેના તરફ તિરસ્કારની નજરથી જુએ છે. વિષયી શાહના રાજ્યારોહણથી ખીલજનો પ્રભાવ પરવારી ગયો છે અને સૌ કોઈ સ્વચ્છંદી બની ગયું છે. ત્યાં દાદ કે ફરિયાદ કોઈ સાંભળે એમ નથી. હમીરસિંહ તેનો લાભ લઈ બળવત્તર થતો જાય છે. ચિતોડની આસપાસનો બધો પ્રદેશ એના કાબુમાં આવી ગયો છે. બાદશાહનું અહીં સૈન્ય હતું તે ખુટી

પુનરુદ્ધાર

મથું છે. ચિતોડ પર એ એકાએક આક્રમણ કરે તો બચાવનું સાધન નથી. તમારો શો અભિપ્રાય છે ? (હરિસિંહ મૂંગો રહે છે).

માલદેવ—વનવીર તારો શો વિચાર છે ? હરિસિંહ શરમાળ છે. હું ને કરીશ તે એને તો પરવડશે.

વનવીર—મારા વિચાર જાણી તે મુજબ વર્તવા આપ રાજી નથી અને મારે કંઈ કહેવું નથી.

માલદેવ—કંઈ ચિંતા નહીં. તારો ને વિચાર હોય તે સ્પષ્ટ જણાવી દે.

વનવીર—દુર્ગનાં દ્વાર ખોલી નાંખો, હમીરસિંહનો રાજ્યા તરીકે સ્વીકાર કરો, હક્કદારનો હક્ક તેને સ્વાધીન કરો અને—

માલદેવ—(તલવાર પર હાથ મૂકી) હું તેનું દાસત્વ સ્વીકારું, ખરું કેની ! તારી ખુદ્દ આમ જડ કેમ થઈ ગઈ છે ?

વનવીર—ખૂની અને તેના દીકરાનું દાસત્વ ત્યારે તમને વહાલું લાગે છે ? દિલ્હીના દુર્વ્યસની સ્ત્રીલંપટ મુઆરક શાહના સૂઆ કહેવડાવવામાં તમારું ગૌરવ અધિકતર થાય છે ? ચિતોડ બાપ્પા રાવળના વંશજનું છે, ખિલજી તેનો અમરપટો લઈ આવ્યો નથી.

માલદેવ—કુંવરાં, તમે બહુ ખોલો છો. મારા તમારા પ્રત્યેના પક્ષપાતને ક્ષીધે તમે અવળા બાજો છો; જગતના અનુભવમાં તમે કાચા છો. બાદશાહ કને સૂઆગીરી માગવા હું નહોતો ગયો.

વનવીર—મને તે અજાણ્યું નથી. પણ બાદશાહે તેમાં કેટલી પરમાર્થવૃત્તિ પોષી છે તે મને ખબર છે. એ ડાળખાણ પરમાર્થવૃત્તિમાં રહેલો ઉંડો સ્વાર્થ આપણે સમજી શકતા નથી અને તેને પરિણામેજ ભારતના પતનના પડખા કાને પડે છે. રજપૂત સામે રજપૂતને ઉભો કરવામાં બાદશાહે માત્ર શેતરંજની ચાલ ચલાવી છે, તમારા ધરના એ મસે ભાગલા પડાવ્યા છે, તમારેજ હાથે તમારા માણસનું નિકંદન કરાવે છે. મનુષ્યને સ્વાર્થનાં પડળ ચઢ્યાં એટલે સ્નેહ, સગપણ, સ્વદેશાભિમાન એ સર્વનું સલાનાશ વળી જાય છે.

અંક ૧, પ્રવેશ ૪

માલદેવ—હારે મારો હક્ક જાણી બુજીને મારે જતો કરવો ?

વનવીર—આપુ, હક્કની વાત ધુમાડાના આયકા જેવી છે. તેનું સલ સ્વરૂપ કોઈ સમજતું હોય તો જગતમાંથી રાજાઓના વિગ્રહો મટી જાય, વિના કારણે મનુષ્યોનાં લોહી ના રેડાય અને ન્યાયાધિશોની મનુષ્યને જરૂર ના રહે. મેવાડ નથી તમારું કે નથી તમારા બાદશાહનું. દુર્યોધનનું પાંડવો જોડેનું યુદ્ધ હું વધારે નીતિસર માનું છું.

માલદેવ—એટલે હું દુર્યોધન કરતાં પણ વિશેષ ભૂંડો ! અને તેમ મને કહી સંભળાવનાર મારો પુત્ર !

વનવીર—મારા કહેવાનો મર્મ આપ ના સમજ્યા. મહાભારતના યુદ્ધના પરિણામે એક ભાઈએ ગુમાવ્યું બીજાનો અધિકાર સ્વપાત્રો. હમીરસિંહ અને આપણી તકરારમાં તમારો વિજય થતાં બાદશાહનો વિજય લેખાશે અને તેના નીમેલા સૂઆ રહી તેની મરજી મુજબ નાયનારા એક રમકડાં બનશે અને ગર્વી મેવાડ પરતંત્રતાની ઝુંસરીમાં હંમેશને માટે સમડશે. આપુ કારાગૃહમાં મોકલશે તો તે સડન થઈ શકશે, સો મણુ એડીનો ભાર આ હાથ ખમી શકશે પણ પરતંત્રતાનો ભાર આ વનવીર સાંખી શકતો નથી.

માલદેવ—(શબ્દ પર ભાર ચૂકીને ડોકુ હલાવતાં) ઠીક. વનવીર, તારા વિચાર હજી ફેરવ. મારા તારા પ્રત્યેના પક્ષપાતને અંગે મારો વિચાર તને ગાદી આપવાનો છે.

વનવીર—એ વિચારને હું ઠોકર માંડું છું. એકનો હક્ક છીનવી લેતાં પૂરી કળ વળી નહીં હોય તે હવે હરિસિંહનો હક્ક છીનવી લેવો છે. ચિતોડની ગાદી મારે મન દેવસમર્પણ છે.

માલદેવ—વનવીર ચૂપ કર, લવારી બંધ કર. તું બહુ ફાટ્યો છે.

અનુચર—(આવી, નમન કરી) મહારાજ હમીરસિંહે શ્રીફળનો સ્વીકાર કર્યો છે અને એમના એક સૈનિકને અમારી સાથે મોકલ્યો છે. તે આપના દર્શનની અભિલાષા રાખે છે. આપ અંતઃપુરમાં હતા તેથી સમાચાર નિવેદન કરતાં વિલંબ થયો.

પુનરુદ્ધાર

માલદેવ—હમણાં પણ હું કામમાંજ છું. એના ઉતારા માટે પૂરતો બંદોબસ્ત કરો. હું એમને પુરસદે બોલાવીશ.

હરિસિંહ—આપુ હમીરસિંહ જોડે સંધિના કરાર ચાલે છે? શુકનમાં શ્રીફળ.....

માલદેવ—ના, વિવાહના આશયથી મેં શ્રીફળ મોકલ્યું છે અને તે એણે સ્વીકાર્યું છે.

(હરિસિંહ વિચારગ્રસ્ત થાય છે, વનવીરથી તલવાર પર હાથ મૂકાઈ જાય છે.)

વનવીર, તલવાર પર હાથ કેમ મૂક્યો? તારામાંથી વિનય સાવ જતો રહ્યો છે. વનવીર આમ બંડખોર થશે અને તે પણ પિતાની વિરુદ્ધ?

વનવીર—આપુ, અમારી ભાવના અને અમારા આદર્શને નહીં પોષા પછી અમારી પાસેથી શું મેળવી શકશો? હજી એતો, માફ કરજો માનો. સિંહના બચ્ચાંને છંછેડવાનો વિચાર છોડી દો. કોની કન્યા લાવીને રાણાના ચરણકમળમાં મૂકશો? યાદ રાખજો ચિતોડમાં મહાન ઉપાત થશે, આપણા ભાઈઓનાં વગર કાંણે લોહી રેડાશે. દગો રમવા જશો તો હમીરસિંહ કેર વર્તાવી દેશે. મોટાભાઈ આમ મૌન શું સેવો છો!

હરિસિંહ—આપુ, વનવીરની વાત ખરી છે.

માલદેવ—એ બધું મારા ધ્યાનમાં છે. મારે ઉતાવળનું કામ છે.

હરિસિંહ, હમીરસિંહનો સત્કાર કરવા દરબાર, ઉતારા વગેરેનો પ્રયત્ન કરો. (સ્વગત) હવે આ વનવીર માટે કાંઈ કરવું પડશે. નહીં તો એ માફ કર્યું કરવું ધૂળ મેળવશે. (પ્રગટ) વનવીર, કુંવરાં, મારી આજ્ઞાનું પાલન કરશો?

વનવીર—હકદારનો હકકીનવી લેવાની કોઈ પણ તદ્દખીર આપ ધડતા હોતો હું તેમાં સંમત નથી. એ સિવાય આપની જે મુરાદ હશે તે બરાબર લાવીશ.

માલદેવ—ઠીક થયું રણધીરસિંહ પણ આવી પહોંચ્યા. રણધીરસિંહ એક દુર્ઘટ પ્રસંગમાં તમારી મદદની જરૂર છે, તમે તે કાર્ય પાર ઉતારશો?

અંક ૧, પ્રવેશ ૫

રણુધીર—દુર્ઘટ કાર્ય કરવા માટે બાપુ મારા તરફ પક્ષપાત બતાવે એટલે તો તે ક્યેંજ છુટકો. કામ પાર ઉતાર્યા વિના હું વિરમીશ નહીં.

માલદેવ—કુંવરાં, તમે જાઓ. વનવીર ! રણુધીરસિંહ દ્વારા હું તમને સંદેશો મોકલીશ તેને અમલમાં મૂકજો.

(હરિસિંહ અને વનવીર જાય છે.)

માલદેવ—(પત્ર પર લખીને) રણુધીરસિંહ, લો આ મારી આજ્ઞા-પત્રિકા. એ લઈ વનવીરસિંહને પહોંચાડો. વનવીરને નગર બહારના કારાગૃહમાં મૂકી પૂરતો બંદોબસ્ત મૂકજો.

રણુધીર—બાપુ ! કોણથી બાંધી લઈ આવું હલકું કામ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવો છો ? કળજીગ આટલે લગી વ્યાખ્યો હશે એમ ખ્યાલમાં નહોતું. આના કરતાં તો તમે મને શૂળીએ ચઢાવવાની શિક્ષા કરો તો સાઈ. વનવીર મારો બાળમિત્ર છે; આવું મિત્રદ્રોહનું કામ મારાથી નહીં બને.

માલદેવ—(સ્વગત) આને કળથી હાથમાં લેવાની જરૂર છે. (પ્રગટ) રણુધીરસિંહ આઠ દિવસથી વિશેષ વનવીરને કારાગૃહમાં પૂરી રાખવો નથી. એને બીજી કોઈ જાતની તકલીફ ના પાડે તે તમે અવારનવાર જઈ જોતા રહેજો. હમીરસિંહનું અહીં આગમન થવાનું છે અને વનવીર ઉછાંછળો છે માટે એને બંધનમાં રાખવાની જરૂર છે.

રણુધીર—(સ્વગત) આ શા પ્રપંચ રમાય છે તે જાણવાની ખાતર લટી જવામાંજ માલ છે; વનવીરને મળ્યાથી આ ઘટના સમજશે. (પ્રગટ) બાપુ એમ હોય તો મારી ના નથી.

પ્રવેશ ૫

સ્થળ—ઉદ્યાન.

પાત્ર—બ્રહ્મસદૃ, વનવીર, બાનુમતી, રણુધીરસિંહ પાછળથી હંસા, વનવીર આવી માથા પરથી ફેંટો કાઢી નાખે છે.

બ્રહ્મસદૃ—આ રવડી રવડીને થાક્યો ના મેના મળી કે ના બાબી મળ્યાં. આપણે તો અહીંઆંજ લોટી જઈશું. કેવું સુંદર સ્થાન છે ! ગરબ હશે તો આવશે સામા ને ઉઠાડશે. પોપટની આજ્ઞાએ આવ્યો તો તે પક્ષુ

પુનરુદ્ધાર

નથી. ઉઘાનમાં મળવાનું કહી કોણ જાણે ક્યાં ઉડી ગયો. પાંજરામાં પૂરાઈ રહેવાનો એનો સ્વભાવજ નથી.

વનવીર—કેમ મિત્ર, શું કરી આવ્યો? હું અહીં આવ્યો છું તેનું પણ તને જ્ઞાન નથી.

બ્રહ્મભટ્ટ—હો પોપટજી તો અહીંજ હતા. આપુ, મેના ના મળી.

વનવીર—મેં તને મેનાને તેડવા મોકલ્યો હતો?

બ્રહ્મભટ્ટ—બૂલ્યો. પોપટના ખ્યાલમાં મેનાનું કથન થઈ ગયું. પણ ભલા, એમાં ખોટું શું છે? મારી મેના નહીં અને તમારી મેના.

લાનુ—(એકાએક આવી) મહારાજ, હમણાં મેનાનો જાપ બહુ જખ્યાં કરો છો. લગનનું ચોકડું બેસાડી દો.

બ્રહ્મભટ્ટ—ના રે મારા એકલાના પેટનું ના થતું હોય ત્યાં વળી ખીજને શું કામ સંભારું? પરણવાને તો જીવ તત્કાપપડ થઈ ગયો છે. હાથે આક્રમું પડે છે તે નથી ખમાતું.

લાનુ—તમે તો ખાવાને જન્મ્યા છો.

બ્રહ્મભટ્ટ—તમે તો ભૂખ્યા રહેવાને જન્મ્યા હશે! અમારા રંગીલા રાજકુમાર મળ્યા છે, મહેલમાં વસવાનું મળ્યું છે; પાંચ પકવાનના રાજભોગ ધરાય છે એટલે તમને જગતનો ખ્યાલ શો હોય? લોકને પેટ પૂરતું અન્ન પણ નથી મળતું. અન્નપૂર્ણાની આરાધના જગતને છે, એક ખીજ પર તેને અંજો મનુષ્યનો આધાર છે તો જગત નભી રહ્યું છે. દિલ્હીની રાજ્યક્રાંતિને લઈને પેટીનું નાણું પેટીમાં પડ્યું ધસાર્ધ ગયું છે. લોકોના જીવમાં જીવ નથી અને માણસાર્ધ પરવારી ગઈ છે.

લાનુ—બ્રહ્મભટ્ટ, તમે પણ યુદ્ધિમાન છો. નાથ, મને કેમ સંભારી? અમારી વાતમાં તો તમે રસજ લેતા નથી. સૂર્યોદયની આશામાં વિકસિત થવા માંગતું કમળ, વાદળી એકાએક ચઢી આવવાથી હતાશ થઈ જાય તેમ તમારું મો કરમાઈ ગયું છે. આમ ઉદાસ કેમ થઈ ગયા છો?

અંક ૧, પ્રવેશ ૫

બ્રહ્મભટ્ટ—મિત્રને તમારૂં કામ પડવાથી તમને તેડવા આ બ્રાહ્મણને મોકલ્યો. પણ સૂર્ય દેખાયો નહીં એટલે કમળ કરમાયજ કેની ? અરે ભગવાન, મારી મેના મારા મુખને કમળ જેડે ક્યારે સરખાવશે ? પણ મિત્ર, આ કંઈ ઠીક કહેવાય નહીં. તમે કમળ અને બાનુબહેન સૂર્ય ! તમે એને આધારે કે એ તમારે આધારે ?

વનવીર—સંસારસમુદ્રમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એક બીજાને આધારે. એક નૌકા તો બીજું સુકાન. બાનુ, હું મુંઝાઈ ગયો છું. આપુએ મને બોલાવ્યો હતો. એમના વર્તનમાં મને ભેદ લાગે છે. આપુએ હમીરસિંહને વિચાર માટે શ્રીફળ મોકલ્યું છે. મેં મારો ઉભરો કાઢવામાં પાકી નથી રાખી પણ જરૂર કંઈ વિપરિત પ્રસંગ ખડો થવાનો એમ મારો અંતરાત્મા કહે છે અને એ વિચારથી મસ્તક ભમી ગયું છે. હમીરસિંહ તો શું પણ કોઈ પણ રજપૂતનો જાયો આ અપમાન સહન કરી શકે નહીં. જરૂર કંઈ નવું જૂનું થવાનું.

(રણધીરસિંહ આવી પહોંચે છે.)

વનવીર—કાં રણધીર, આપુનો સંદેશ પહોંચ્યાડવા આવ્યા છો ? નીચું કેમ જોઈ રહ્યા છો ? જે હોય તે નિરાંતે જણાવી દો.

રણધીર—મિત્ર આપના શસ્ત્ર મને સુપ્રત કરી દો અને ગઢ બહારના કારાગ્રહમાં ગમન કરો. આપુની આજ્ઞા છે.

વનવીર—વાહ ! આ તો અતિ આનંદની વાત. પિતા પુત્રને કારાગ્રહમાં મોકલે એ દિવસ કયાં ? કારાગ્રહો ભારતનાં રત્નોથી ઉભરાઈ જશે સારેજ ભારતના ઉદયના યશોગાન ગગન ભેદી નાખશે. કારાગ્રહો અમારી સ્વતંત્રતાની વાટિકાઓ બનશે. રણધીર ! હો આ મારા શસ્ત્રો આપુને ભેટ કરી કહેજો કે આજથી હું એનો પુત્ર નથી એઓ મારા મુરખી નથી. શસ્ત્રહીન કરો છો છતાં જોઈ છું કે મારા પ્રયત્નમાં મને કેમ મહાત કરી શકો છો.

બાનુ—(રણધીર શસ્ત્રો લેવા હાથ લંબાવે છે તેના માર્ગમાં આવી વનવીરના હાથમાંથી શસ્ત્ર છીનવી)

પુનરુદ્ધાર

સપ્તર, રણધીરસિંહ સપ્તર. આર્યાવર્તની સ્ત્રીઓમાં જ્યાં સુધી રજપૂતનું લોહી વહે છે ત્યાં સુધી—

વનવીર—ભાનુ, બાપુને કોલ આપી હું બંધાઈ ગયો છું.

ભાનુ—હું તે કળી ગઈ છું પણ જ્યાં સુધી આ દેહ સ્વતંત્ર છે ત્યાં સુધી જોઈ છું કે કોની મગદૂર છે કે આપના શરીરને આંગળી પણ અડકાડે. હું કંઈ માટીનું પુતળું નથી કે પેટે ચલાવે તેમ ચાલું. મારા પતિનું અપમાન થાય તે સહન કરવા કરતાં મરવું હજાર દરજ્જે સારું. હું કોઈને કોલ આપી બંધાઈ નથી. રણધીરસિંહ, આવો આપણે દંડયુદ્ધ કરીએ. મારા કરતાં તમે બળવત્તર છો તો મને મહાત્ કરી આજ્ઞા પાલન કરજો. તમારું નામ જગતમાં અમર થશે, બાદશાહના સુઆ તરફથી તમને સરપાવ મળશે, તમારા વંશ વારસોને એકાદ જગીરની નવાજેશ થશે.

વનવીર—ભાનુ, જરા શાંત થા. તું વગર જાણે રણધીરનું અપમાન કરે છે. આર્યાવર્તના વીરો એવા નમાલા, નિર્વીર્ય નથી થઈ ગયા કે સ્ત્રીઓ સામે શસ્ત્ર ઉગામશે. રણધીર આ કામ કરવા રાજ નહોતા. એ પણ કોલથી બંધાઈ ગયા છે. વળી રણધીર કારાગ્રહના કિલ્લેદાર તેમાં ઘણી સુગમતા રહેશે. તમે એને મળના રહેજો. મને અવારનવાર જાતે મળી અથવા તો બ્રહ્મભટ્ટને મોકલી ગઢના સમાચાર આપતા રહેજો. ભાનુ, કળથી કામ લેવાનું છે. (ભાનુના હાથને હૈયા સરસો ચાંપી) હું જાઉં છું. હિંમત અને ધૈર્ય બંનેની જરૂર રહેશે. (ભાનુનું મુખ કરમાઈ જાય છે તે નીચે જોઈ રહે છે.) (જતાં જતાં) ઠીક યાદ આવ્યું. હમીરસિંહે શ્રીકૃષ્ણનો સ્વીકાર કર્યો છે એ વાત તમે કોઈ પણ હંસાબદ્ધને ના જણાવતા. આપણા રાજગૃહમાં રાજકન્યા બીજી છે નહીં એટલે પોતાના વૈધવ્યનું સ્મરણ એને તાળું થશે. ભાનુ, મહેલમાં કોઈ નવી દાસી નોકરીએ રહે તો તેના પર નજર રાખજો. હમીરસિંહને કોઈ દાસી જોડે.....મૂગા રહેજો. હંસા આવે છે.

હંસા—વનવીરભાઈ, ક્યાં જાઓ છો ?

અંક ૧, પ્રવેશ ૫

વનવીર—(ખરી ખિના છુપાવતાં) હંસા, મને જરા ઉતાવળ છે; પછી મળશું.

(વનવીર અને રણધીર જાય છે.)

હંસા—ભાભી, તમારા મોં પર ક્રોધ અને શોક એમ બેવાનાં તરી આવે છે. રણધીરસિંહે રાહનું કામ કર્યું ? તમારા પ્રેમકન્નહમાં વિદ્વેષ પડ્યો ?

બ્રહ્મભટ્ટ—રાહુ તો સારો. અલ્પ સમયમાં ખસી જાય અને સૂર્ય તેનાં કિરણોને પૃથ્વી ઉપર પુનઃ પ્રસરાવે અને પૃથ્વીને આર્તિંગન દે. મારી બહેનના સૂર્યને પિતાજીએ જગતથી વિખુટો પાડી દીધો છે અને પૃથ્વી નિસ્તેજ થઈ ગઈ છે.

હંસા—ભાભી, માફ કરજો હું તો ખાલી વિનોદ કરતી હતી. શું થયું. બાઈ કેમ જતા રહ્યા ?

ભાનુ—વચનથી ઝાંધી લઈ શસ્ત્ર છોડાવી, સસરાજીએ એમને કારાગૃહમાં પૂરવાની રણધીરસિંહને આજ્ઞા કરી છે.

હંસા—આ તો ગજબની વાત. પિતાજીનો સ્વભાવ હમણાં હમણાં બહુ મતીલો અને ચીઢીઓ થતો જાય છે અને વનવીરભાઈથી એમની જોડે વાદમાં ઉતર્યા વગર રહેવાતું નથી.

હંસા—ત્યારે તે જે કહે તેની હાએ હા બણ્યાં કરે ખરૂં કે'ની ? અને તેમ ના કરે તેને વગર ન્યાયે કારાગૃહમાં મૂકવા પડે. પોતાના પુત્રને આવો ન્યાય કરશે તે રૈયતને તો સીધી શૂળીએજ ચઢાવશે.

હંસા—ભાભી, તમારૂં કથન ખરૂં છે, તમે ઉરકેરાઈ જાઓ એ સ્વાભાવિક છે. લાવો હું આપને મળું છું અને બાઈને છૂટા કરે એવો અંદોઅસ્ત કરું છું.

પુનરુદ્ધાર

પ્રવેશ ૬

રથળ:—કારાગૃહ, ચિતોડ.

પાત્ર:—પહેરેગીરો, રણધીર, વનવીર, પાછળથી ભાનુ.

રણધીરસિંહ સૂયાનો પશ્વાનો બતાવી વનવીર સાથે પ્રવેશ કરે છે. પહેરેગીરો કુંવર વનવીરને જોઈ વિસ્મય અર્થે કુતૂહળતાની લાગણીથી જોઈ રહે છે.

રણધીર—(પહેરો ભરતા સૈનિકોને) જાઓ કામ પડે બોલાવીશ.
(પહેરેગીરો જાય છે.)

રણધીર—મિત્ર આ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવાનું કંઈ કારણ ? તમને કારાગૃહમાં રાખી તમારા પર ચોક્કી પહેરો રાખવાની આજ્ઞા એ મારા કયા ભવના પાપનું પ્રાયશ્ચિત. આપુને પહેલાં તો નાજ ભણી પણ પછી લટી ગયો. તમે આ ઘટના સમજાવી શકશો ?

વનવીર—રણધીર, શ્રીફળની બિના તમે જાણો છો. ચિતોડનું ભાવિ રત્ન આ અપમાન સહન કરી શકશે નહીં. મેં આ બાબતમાં વિરોધ કર્યો, ઉશ્કેરાઈ, આપુની તદ્દખીર ઉંધી વાળવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો એટલે આપુએ મને વચનથી બાંધી ત્રણ મારી આડખીલી દૂર કરી. પણ એટલું જરૂર સમજાજે કે દુર્ગમાં પૂરશે કે કારાગૃહમાં મૂકશે પણ સત્ય એ બંધનોને તોડી તરી નાંખીશો. આર્ય જગત એ લડતની પડખે રહેશે. આ શરીરમાં બ્યાં લગી પ્રાણ છે ત્યાં સુધીતો હું મારા પ્રયત્નોમાં વિરમવાનો નથી. ભારતભૂમિનો મિત્ર, તે મારો મિત્ર, તેનો દુશ્મન તે મારો દુશ્મન, પછી તે ભલે મારો રનેહી, સંબંધ હો દેશી હો કે વિદેશી હો ભારતના સુખમાંજ માઈ સુખ એને દુઃખ તો મને પણ દુઃખ અને એ દુઃખનું નિવારણ કરવામાં એને પુનઃ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરાવવામાં આ પ્રાણની આહુતિ. મારે માટે કંઈ જગ્યા નિયત કરી છે ?

રણધીર—શે આ કુંચી.

રણુધીર—(વનવીર દ્વાર ઉઘાડી આવી સુપ્રત કરી અંદર જાય છે તેને અટકાવી) આવી તમેજ રાખો. વનવીર, તમારે કારાગૃહમાં પ્રવેશ કરવા જરૂર નથી. એક રજપુત વીરાંગનાના તમે પતિ છો, ભારતનું બૂધણુ છો, સ્નેહી સંબંધીઓથી જકડાયેલા છો, મારા મિત્ર છો, આ મારી ભૂમિને તમારી જરૂર છે. તમારે સ્થાને કારાગૃહમાં અને મૂકી આ ઉપવચ્ચ બદલી ચિતોડ છોડી ચાલ્યા જાઓ.

(રણુધીર અંગરખું અને ફેંટા કાઢી તે વનવીરને આપવા હાથ લંબાવે છે).

વનવીર—મિત્ર! ધન્ય; તમારા આ ભાવ બર્યા ઉદ્દગાર માટે હું તમારો ઋણી છું. પણ લાગણીને વશ થવામાં સાર નથી. આપુના સ્વભાવથી તમે પૂરા પરિચિત નથી તમારાં આ કૃત્યની જાણ થતાં તેઓ રીખાવી રીખાવીને તમારી આયુષ્યરેખા પૂરી કરશે. હું તો શું પણ સાંચ જગત આવી મૈત્રી માટે મગર છે.

રણુધીર—એ વર્તનને આચારમાં મૂકી મગર રાખો તે વધારે વાસ્તવિક ગણાય.

વનવીર—મારાથી તેમ નહીં થઈ શકે.

રણુધીર—વનવીર, મારી ચાચના કબૂલ રાખો. હમીરસિંહને મળી અહીંની વસ્તુસ્થિતિ સમજાવો. એક મહાન અનર્થ થતો અટકશે. મિત્ર, વાર ના કરો, પહેરેગીર આવી પહોંચશે, વહેમાશે અને બાળ હાથમાંથી સરકી જશે. વનવીર, ભાતુને ખાતર, બાળમિત્ર બ્રહ્મભટ્ટને ખાતર, મારા દેશને ખાતર મારી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરો. જાઓ, વનવીર જાઓ. ભારત ભૂમિની સ્વતંત્રતા મેળવવામાં સાધનરૂપ બની તમારી કીર્તિ ઉજ્જવળ કરશે તે જાણી કારાગૃહમાં પડેલા રણુધીરની આંતરડી ઠરશે, આ કારાગૃહને સ્થાને સ્વર્ગનાં દ્વાર મારી આંખ આગળ રમશે. બાપુ જાઓ, આજ સુધી તમારી પાસે કંઈ માંગ્યું નથી. માફ આટલું કહેવું કબૂલ નહીં રાખો? એક પળ જીવ સમાન છે. હું પગે પડું છું.

વનવીર—રણુધીર, ઉઠો. તમે ભલે એકલવાયા હો જગતને મારા કરતાં તમારા જેવા જાન કુરબાન કરનારા વીરની વિશેષ જરૂર છે. મારી જરૂર પડતાં હું જકડાધને અહીં બેસી રહેવાનો નથી.

પુનરુદ્ધાર

ભાનુ—(બાળુમાં લપાઈ રહી આ સંવાદ સાંભળી લઈ, એકાએક આવી) રણુધીર, તમને અને તમારી મૈત્રાને લાખોવાર ધન્ય હો. મેં આપને અન્યાય કર્યો તે માટે ક્ષમા માંગું છું. વિલંબ કરવામાં સાર નથી. હમીરસિંહનું કાલેજ આગમન થવાનું છે એમ સમાચાર મળ્યા છે. લક્ષ્મી કોઈ જાતની તૈયારી અત્યાર સુધી થઈ હોય એમ લાગતું નથી. હમીરસિંહના સરદારે બેત્રણ વાર કહેણ મોકલ્યું પણ પ્રકૃતિ ઠીક નથી એમ કહી મુલાકાત આપી નથી.

વનવીર—રણુધીર, તમને કારાગૃહમાં સગડતા રાખી મારે તો આ નગર છોડેજ છુટકો. તમે છુટા હશે, મને અહીં આવી મળી શકશો, મારા વિચાર જાણી શકશો. ત્વરા કરો મને કારાગૃહમાં મૂકી ગઢ તરફ સીધાવો. પ્રિયે, તમે પણ જાઓ. પ્રસંગ આવે વનવીર ઝંપલાવવામાં પાછી પાની કરે એમ નથી.

(રણુધીર કારાગૃહનાં દ્વારને તાળું મારે છે, હાથમાંથી ચાવી પડી જાય છે.)

રણુધીર—જગતના તાત! મારા મિત્રને, બંધુને વગર વાંકે કારાગૃહમાં પૂરવાનું કામ મારે માથે? આતે નોકરી કે ગુલામી! મારી સૈનિકની બાવનાની આ સાર્થકતા! આવા દાસત્વ કરતાં તો મોત સાફ.

ભાનુ—રણુધીરસિંહ, હું સ્ત્રી છતાં હિંમત હારી નથી જતી, મારા પ્રાણેશને અહીં મૂકી મનને દૃઢ રાખી શકું છું તો તમે કેમ આમ કાયર થાઓ છો? હું મારી તકબીર તમને સમજાવીશ. ચાલો દુર્ગમાં આપણી જરૂર છે.

પ્રવેશ ૭

સ્થળ—બ્રહ્મસદનું ઘર.

પાત્ર—ફેરીઓ, બ્રહ્મસદ અને મેના

પિંજરામાં મેના લઈને ફેરીઓ આવે છે.

ફેરીઓ—મેના લો મેના.

બ્રહ્મસદ—અરે એ કાણ મૂર્ખનો સરદાર છે? મેના તે કંઈ અઝારમાં વેચવાની વસ્તુ છે?

અંક ૧, પ્રવેશ ૭

ફેરીઆ—(પાંચે પૃથ્વી પર મૂકી) ગાળ તમે ભાંડી કે? તુકસાનીના દામ આપો, નહીંતર આ મેના ખરીદો.

બ્રહ્મભટ્ટ—લો આતો કોઈ કાયદાશાસ્ત્રી છે, જને રણશે અને એના ખીજ કોઈ ભાઈ ને રળાવશે. એ શાહુકાર, એમ આપવાના દામ હોત તો અહીં શું કામ ફેરા ફરતે? જા બાવા, કોઈ હવેલીમાં ચાલ્યો જા ત્યાં ચોડા નાખી દેવાના રૂપાખા હશે એટલે તારી મેનાની કિંમત કરશે. મારા ધરમાં એક તો આપવાની છે પછી ખીજને શું કરું? ખાલી વઢી મરે અને વચ્ચે બ્રાહ્મણનો ધાણુ નીકળી જાય.

ફેરીઆ—તમે તો મહારાજ અલંકારમાં બેસો છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—અલંકાર તો મેં મારી મેનાને માટે સંધરી રાખ્યા છે.

ફેરીઆ—એકનું દેખી ખીજ બોલતી થશે, તમને આનંદ આપશે, તમારું મનરંજન કરશે.

બ્રહ્મભટ્ટ—તું પણ બલો માણસ જણાય છે. તેની જીભ તારા જેવીજ લાંબી છે. એ પુરુષ હોત તો તારી સામે એનેજ રોકી પાડતે. એ એકને પાળવાના તો ફાંફાં છે લાં ખીજને ક્યાં ધરમાં ધાલું? જા, ભાઈ, જા, હમણાં મોંઘવારી ચાલે છે, એના સીધાંપાણી મળ્યાં નથી.

(મેના આવે છે તેની સામે જોઈ ટીચકી વગડતો)

બ્રહ્મભટ્ટ—આઈ ચેજ બેડીએજ આઈ ચેજ બેડીએજ. (ફેરીઆને) એ બલા મનખ, ચાલતો થા ધણે દિવસે એકાંતમાં મળ્યા છીએ તો જરા પ્રેમની ગોષ્ટિનો લહાવો તો લેવા દે.

ફેરીઆ—મને ખોટી ક્યો તેની તુકસાની આપો.

બ્રહ્મભટ્ટ—જેયું કેની મેં ધાર્યું તેમજ છે. અલ્યા વખતની કિંમત તો તનેજ હોય એમ લાગે છે. લે બાપુ લે, ચાલતો થા, મારી મધુરી કરતાં કંઈ વધારે છે. પાછો ના મળતો નહીંતર વ્યાજ સાથે પાછા કઢાવીશ.

(ફેરીઆ જવાનો ઢોંગ ફરી ખૂણામાં છુપાઈ રહે છે.)

મેના—આ નવું ગાયન યાંથી શીખી લાવ્યા? પેલું કોણુ હતું કે એને કેમ બોલાવ્યો હતો ?

પુનરુદ્ધાર

બ્રહ્મભટ્ટ—(એ સંતાપો છે તે દિશ્વા ખતાવીને) એ બાઈશ્રી છે હૃસ્તુના સરદાર મેના અને વનવીર અથવા તો વનવીર અને મેના સિવાય કોઈને બોલાવવાની આ બ્રાહ્મણે પરવા કાઢી છે ? સંગીત તો આજે એક પઠાણુ રસ્તામાંથી ગાતો ગાતો જતો હતો તે રમરણુમાં રહી ગયું. હવે બોલો મારી મધુરી મેના, તમે ક્યાં ઉડવાની તૈયારીમાં હતા ?

મેના—સોમદત્તને લાં.

બ્રહ્મભટ્ટ—શું કરવા ?

મેના—એમના પુત્રને મળવા.

બ્રહ્મભટ્ટ—માર્યા ઠઆર. પધારો. એ તો હું પોતે. મારા પિતાનો એકનો એક. મારી મેનાનો એકનો એક. મારા મિત્રનો એકનો એક.

મેના—ના ના તે તો ડાહ્યા તેમજ ઠાવકા માણસ છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—તો ચાલો આપણે પણ તમારો હુકમ ઉઠાવી ડાહ્યા થઈ જઈશું. પણ ઠાવકા તો નથી રહેવાતું. કહો ખીજી શી આજ્ઞા છે ? તમારાથી ઉડાતું ના હોય તો હું તમને લઈને ઉડી જઈ. કહો ક્યાંથી આવ્યા ?

મેના—માનુ બહેન પાસેથી.

બ્રહ્મભટ્ટ—શું નવીન લાવ્યાં છો ?

મેના—તમારા મિત્રને આપુએ કારાગૃહમાં મોકલ્યા છે. તમારી પાસેથી તેનું કારણ જાણવા આવી છું.

બ્રહ્મભટ્ટ—ગાંડી રે ગાંડી, આપણે એવાં કારણના બારામાં ઉંડા ઉતરવું નહીં, મગજ ખસી જાય અને વગર મોતે માર્યા જઈએ.

મેના—તમને તો કંઈ આશ્ચર્ય પણ નથી લાગતું ?

બ્રહ્મભટ્ટ—રાજ વાજાં અને વાંદરાં. રાજઓનાં રંગ ઢંગમાં વળી આશ્ચર્ય કેવું ? કોઈને વગર વાંકે કારાગૃહમાં મોકલે તો કોઈને શૂળીએ ચઢાવે. કોઈને ન્યાલ કરે તો કોઈના ધરખાર લૂંટી લે એ તો સત્તાના મદ.

મેના—રાણા હમીરસિંહનું ચિતોડમાં આગમન થાય છે એમ વાત જ્ઞેશબેર ચાલી રહી છે અને તેવેજ સમયે માલદેવજી પોતાના કુંવરને વગર વાંકે કારાગૃહમાં મોકલે તેમાં અજાયબ થવા જેવું તમને નથી લાગતું ?

અંક ૧, પ્રવેશ ૭

અહાભટ્ટ—હાંની હવા સારી હશે અથવા તો હાંની હવા બગડી ગઈ છે તે સુધારવા માલદેવજીને વિચાર સ્પુર્યો હશે.

મેના—તમારે મન તો હાંસીખેલ છે. તમારા મિત્રની તમને દયા નથી આવતી ? એટલો બધો કળજી તમારામાં ક્યારનો બરાબો ?

અહાભટ્ટ—એમ તો મને ધણાયની દયા આવે છે. તને આમ એકલવાયી જોઈ છું તે બહુએ સાલે છે. બહુ બોલી, એમ કરી મારી પાસેથી વાત કઢાવવી હશે ? કબૂલ કરો કે આજ મારાથી મહાત થયાં.

મેના—થોડાબોલા, મને હરાવતાં વાર છે. હું એમ તમારાથી છેતરાઈ જવાની હતી ?

અહાભટ્ટ—કહું ? કોઈને કહીશ તો નહીં ? અરે જવાદેને યાર, કોઈ સાંભળી લે તો ખોટું. સાધારણ રીતે તો પ્રાણીઓને કાન હોય છે પણ જ્યાં છળ પ્રપંચ ખેલાતા હોય હાં તો દિવાલને કાન, આબને કાન, ધરતીને કાન, માત્ર સ્વાર્થમાં એટલા મચેલા કે સાનના વાખા. એ રાજ્યમહેલની ગુપ્ત વાતોમાં મગજ નહીં ખાલી જીવને કલેશ થાય.

મેના—એમ ! નહીં કહો ? હું જાઉં છું, હારીને પાછળ ના આવતા.

અહાભટ્ટ—આવા જરા ઉભી તો રહે. આ તેજના અંબાર જોઈ, નેણનાં વિદ્યુત સમા ચમકારા જોઈ મારી આંખો તો ઠારવા દે. આજે ખિલાડી તો આડી ઉતરી નથી છતાં તારી જોડે કલહ કેમ થાય છે ? હં, સમજ્યો, પેલા લુચ્યા ફેરીઆનું મોં જોયું તેથીજ એમ થયું.

રાયમદ્વ—(સ્વગત) જો મારો વહાલો મને બદનામ કરે છે.

અહાભટ્ટ—એ બલો માણસ તો એમજ સમજે છે કે હું સાવ બોયડ છું અને એને ઝોળખતો નથી.

મેના—એ કાણ હતો ?

અહાભટ્ટ—હમીરસિંહનો એક સરદાર. મારી જોડે કેલવાડાથી સથવારો કર્યો, મારો વહાલો બારે ધડીને બત્રીસે પણ મારી જોડે રહ્યો અને આમ વેશ બદલી નાખ્યો એટલે એમ ધારે છે કે હું એને ઝોળખતોજ નથી ! જો તો ખરો અક્કલનો બારદાન. હજી વેશ બદલવામાં કાચો છે કાચો.

પુનરુદ્ધાર

રાયમહીને—(સ્વગત) આ બ્રાહ્મણુ તો બડો ઉસ્તાદ લાગે છે. વાત પણ મને ચોપડીનેજ કરે છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—ઉસ્તાદ નહીં તો ! બધા સાંભળતા હશે અને હું બહેરો થઇ ગયો હોઇશ. એમને આંખ હશે અને હું તો દેખતોજ નહીં હોઉં. આ બ્રાહ્મણુ કોઇ દિવસ ચોપડ્યા વગર ખાધું છે ખરું કે તને કોઈ ખવડાવે ? આતિથ્યમાં આ બ્રાહ્મણુ પાછો પડે એવો નથી.

(રાયમહીને) આમ પધારો મારા મહેરબાન ! સીધી આખરમાં સીધાવો છો કે સૂઆને વાત પહોંચાડું ? તમે ખોટી થયા તેની નુકસાનીના દામ માગ્યા, હવે અમારી મેનાની પ્રેમગોષ્ઠિ સાંભળી લીધી તેનાં દામ ભરી આપો. તમને સમયની કેટલી કિંમત છે તે તો સમજાઇ ગયું. પ્રેમી-યુગલની ખાનગી વાત સાંભળવા ઉભા રહેવું એ નવરા માણસનું કામ છે. એ માનસ પણ ઉતરતું. ચક્ષો રાયમહી, વાર ના કરો.

રાયમહી—(બહાર આવી) બ્રહ્મભટ્ટજી એક હાર શું પણ તમે કહો તે આપવા તૈયાર છું પણ મેના બહેનને કહો તો ખરા કુંવરને કેદ કેમ કર્યા છે ?

બ્રહ્મભટ્ટ—મેનાની ભલામણુપત્રિકા લાવ્યા હશે ! કર્યા દહાડાનું ઝોળખાણુ છે ભાઈ ! ગામના કાજ થતાં પાણમાં ગણાઇ મેથીપાક મળશે તો રાજ નહીં થાઓ. જાઓ હાર કાઢી આપી રસ્તો માપો. મેનાને કહેવું હશે તે તમારા ગયા પછી કહીશું. કેમ સીધી આખરમાં આપો છો કે નહીં ? જૂમ પાડું ! અરે જમાદાર, હવાલદાર, ચોકીદાર !

રાયમહી—અરે બ્રહ્મભટ્ટ તમે કેમ આમ દયાહીન થાઓ છો ? (હાર કાઢતાં કાઢતાં) ભટ્ટજી મને આ ઘટના સમજાવો તો ખરા. તમે મારા ગુરુ છો. હું આજથી તમારો શિષ્ય થાઉં છું. મેનાના સમ મોદકના સમ.

મેના—તમે કેણુ છો ! મને ઝોળખ્યા પાળખ્યા વગર મારા કસમ દેતાં શરમ નથી આવતી ?

અંક ૧, પ્રવેશ ૭

રાયમદ્વ—(પાંજરાની મેના બતાવીને) મેનારાણી, હું તો આ મારી મેનાના કસમ ખાઉં છું.

બ્રહ્મભટ્ટ—તો બલે એમાં મારે નહાવાનું નથી. મોઢક માટે તો હમણાં નીરાંત છે. મારા શિષ્ય થવાને તમે લાયક નથી. સંતાવાની કે સ્વગતની તમને ગતાગમ નથી.

મેના—મોઢકનું તો મને કહેતાજ નથી.

બ્રહ્મભટ્ટ—આ શ્રીકૃષ્ણ લઈ હમીરસિંહના ભવનમાં ગયો હતો એટલે આર માસની પીડા ટળી છે એમાં તને કહેવાનું શું ?

રાયમદ્વ—(ગળામાંથી કાઢેલો હાર આપતાં) લો મહારાજ તમારે નથી કહેવું તો હું આ ચાલ્યો. જરૂર પડે મને સંભારજી.

(રાયમદ્વ ચાલવા માંડે છે.)

બ્રહ્મભટ્ટ—એ બલા માણસ, ઉભો રહે. આ વેષ તં શું કામ પહેર્યો છે ?

રાયમદ્વ—મારું પેટ તમારા જેવું મોટું નથી.

બ્રહ્મભટ્ટ—તેની ચિંતા નહીં. કોઈ લાડુ પીરસવા આવે તેને મારે જામે મોકલજો.

રાયમદ્વ—આપણે તો સત્ય કહી દેવાના. અહીં કાલે મહારાજની સવારી આવવાની છે અને લગ્નની ધામધૂમનું તો નામનિશાન પણ નથી તેથી ગામગપાટા સાંભળવા આ વેશ ધારણ કર્યો.

બ્રહ્મભટ્ટ—અને અહીં પધાર્યા. ગઢમાં મારા જેવું આતિથ્ય કરનાર સાઈં ધર ક્યાં છે ? હવે જુઓ. અમારા કુંવર વનવીરસિંહ અને આણુ વચ્ચે મતભેદ પડ્યો છે. મારા મિત્રને હમીરસિંહ માટે પક્ષપાત છે અને ચતુર ધણા તે એ મુજબનું માલદેવજી આગળ ભચડી બતાવ્યું. બાકીનું તો ચોરીછુપીથી સાંભળી લીધું કેની ?

રાયમદ્વ—સમજ્યો. મહારાજ નમસ્કાર. અમે રસ્તે પડ્યું અને આપનો ઉપકાર કદીએ ભૂલશું નહીં. અન્યાયતા આવવાના છે તેની તૈયારી કરવી છે.

પુનરુદ્ધાર

અહ્મલટ્ટ—ગરજ સરી એટલે ચાલ્યા. જાઓ બા, જાઓ. આટલીવાર મલાયઝામાં રહેવું પડ્યું હતું જરા નજર રાખી તરકીબથી સંતાજો.

રાયમલ્લ—ગુરુજીની શિક્ષા માથે ચઢાવું છું. ગુરુજી, નમસ્કાર, બહેન, નમસ્કાર. (રાયમલ્લ જાય છે.)

અહ્મલટ્ટ—જોયું કેની આમ પોપ્પાર છે. મેના મનાઇ અને ઘરમાં દામ આવ્યા તે મફતમાં લો તમેજ રાખો. ચાલો તેની ખૂશાલીમાં એક ગાયન ગાઇએ. તું લલકાર. પેટમાં જ્યારે ત્યારે બાર એટલે ઘાંટો હઠયોગ આદરે છે. નહોતર પશુ તું જાણે છે કે મેં ગાવા માંડ્યું એટલે કુંમાર વાડામાં મેંડની ભરાઇ જાય અને ઉહાપો થઇ રહે.

મેના (ગાય છે).

પિંજર આ પ્રિય છોડ, મેનારાણી ! પિંજર આ પ્રિય છોડ.

મિથ્યા મોહિની તોડ, મેનારાણી ! પિંજર—

હુમે ધડિયું, રત્ને જડિયું, વૈભવનો નહિ પાર;

પશુ કદી ના ખૂલે એના બંધ રહેલાં દ્વાર.—મેનારાણી !

જેનાં ચરણો વન વન વીંધી ઊઝા વ્યોમની માંય;

તેનાથી આ મીઠાં તોયે બંધન કેમ ખમાય ?—મેનારાણી !

ગાન મધુરાં કલરવ ભીનાં પંખી વૃંદજ ગાય;

તેને સહુને વિસરી જઇને પરબાપા કેમ બણાય ?—મેનારાણી

આથ્રે આથ્રે વિશ્વ વિશાળે ખેલે ખેલે અનન્ત—

ચંદ્ર, સૂરજ, તારલિયા, તરુ, કુસુમકુંજ, વસન્ત—મેનારાણી !

એનાં તુંથી શમણાંમાંયે દર્શન લેશ ન થાય;

તારી તો સો દુનિયા આમાં પિંજરમાંજ સમાય.—મેનારાણી !

અંક ૧, પ્રવેશ ૮

પ્રવેશ ૮

સ્થળ—ચિતોડ

પાત્ર—હમીરસિંહ અને રાયમલ્લ

રાયમલ્લ—મહારાજ, કંઈ જબરૂં કૌતક લાગે છે. લક્ષ્મીના મંગળ તોરણ બંધાયા નથી તે તો હીક પણ કોઈ જાતની અત્યાર લગી લક્ષ્મી તૈયારી હોય એમ પણ દેખાતું નથી.

હમીર—શું કહો છો ?

રાયમલ્લ—આપ જે કામ સોંપો તેની પૂરેપૂરી જવાબદારી હું સમજીને આતમી આપું. માલદેવજીને બે કુંવરો છે તેમાંથી નાનાનો તમારા પ્રત્યે પક્ષપાત હોવાનું જણાયાથી તેમને કારાગૃહમાં મૂક્યા છે. મને માલદેવજીની મુલાકાતનો પણ લાભ મળ્યો નથી.

હમીર—ગજબ થઈ. બલે. રાયમલ્લજી, થોડાક સરદારોને લઈ આ તરફ આવો. માલદેવજી ક્યાં છે !

રાયમલ્લ—ગઢમાં છે, તથા દરબાર બરી આપને નિમંત્રણ મોકલવાના વિચારમાં છે.

હમીર—(અકળાઈને) વગર નિમંત્રણે હું ચિતોડમાં નથી આવ્યો. જાઓ ત્વરા કરો. બાકીના સૈનિકોને ગઢ બહાર તૈયાર રહેવા કહો.

પ્રવેશ ૯

સ્થળ:—માલદેવનો દરબારભવન.

પાત્ર:—માલદેવ, દરબારીઓ, હમીરસિંહ અને લીલ સૈનિકો.

છડીદાર મુવર્ણની છડી લઈ પ્રવેશમાર્ગમાં જવા છે. સિંહાસન પાછળ છત્રધાર કિનખાળથી ગીચોગીચ લહેલું રેશમી છત્ર ધરી જવા છે, તેની આજુબાજુ બે ચોપદાર ચમ્મર ઢાળી રહ્યા છે. થોડા થોડા અંતરે મશાલચીઓ મશાલ લઈ જવા છે. સરદારોની ઝેડક ગાડી તથા લંબગોળ તકીઆની છે. રેશમી કપડાંથી તે આચ્છાદિત થઈ છે. માલદેવ કિનખાળનો જરીયન ઝલ્લો, માથાપર રત્નજડિત શિરપેચથી ઝગમગતી પાધડી પહેરી કમ્મરે રત્નજડિત તલવાર લટકાવી પ્રવેશ કરે છે. તે સિંહાસન પર બેસે ના બેસે એટલામાં હમીરસિંહ આવી ગર્જના કરી ઉઠે છે. દરબાર ગદથી દૂર હમીરસિંહની જયગોષ્ઠી થાય છે.

પુનરુદ્ધાર

હમીરસિંહ—(સૈનિકો સાથે ધસી આવી) માલદેવજી દરબારતો અમે બહુ જોયા છે. અમારે ત્યાં ભીલોનાં છોકરાં છે તે રોજ દરબાર ભરે છે. અમને કંઈ તમારી સાલ્યખી જોવા તમે નિમંત્ર્યા નથી. એતો, અમે નગરમાં પેઠા ત્યારથીજ જોઈ લીધી છે; મેવાડના સૂયા થયા એટલે રાણાની પાત્રતા આવતી નથી. રાજધર્મના માર્ગ તો બહુ વિકટ છે. અસ્તુ, અમે શ્રીકૃષ્ણ સ્વીકારી તમારા નિમંત્રણથી કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરવા આવ્યા છીએ. આ દરબારને બરખાસ્ત કરો અને લગ્નમંડપની રચના હજી સુધી ના કરી હોય તો કરી નાખો. વિલંબ થતાં તમારી આંખ આગળ લોહીનાં રંગમંડપ પૂરશું, ગઢમાં લોહીની નદી વહેવડાવીશું. ગઢ બહાર મારી ભીલ સેના ગઢ ઉપર આક્રમણ કરવા તલપાપડ થઈ રહી છે. બાપા રાવળ અને સમરસિંહના વંશજની, લક્ષ્મણસિંહના પ્રૌઢાત્રની, અરિસિંહના જાયાની, શિશોદીયા કુળના કુમારની આવી ઠેકડી કરનાર આજ સુધી તો કોઈ જન્મ્યો નથી અને જન્મે તે જીવવાનો નથી.

માલદેવ—મહારાજ શાંતિ રાખી.....

હમીરસિંહ—એના પાઠ ભણવા નથી આવ્યા. તે તો ક્યારની ખૂટી ગઈ છે. જીવમાં જીવ છે, હાથમાં તાકાત છે, અમારી તલવારના પાણી એસર્યાં નથી ત્યાં સુધી તો અમારી આવી મજાક કરનારને ચાંચડની માફક ચોળી નાંખ્યા પહેલાં એક પળ પણ વિરમશું નહિ. જોઈએ તો સુલેહ સંપત્તી તમારી કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરાવો. રાજપુત્રીથી નહીં આપો તો જગજગતથી અપહરણ કરતાં વાર નહીં લાગે. કિલ્લાને ઓથે ભરાઈ બેઠા છો તેથી ભરમાશો મા, દિલ્હીના સુલતાનના પ્રતિનિધિ છો એમ જાણી ફૂલાશો મા, પરતંત્રતાની બેડીમાં જકડાયા છો ત્યાંસુધી પ્રમાદમાં તણાશો મા. આ સ્વતંત્રતાની ભૂમિમાં તમારે માટે સ્થાન નથી. જેના વાતાવરણની કણેકણમાં સ્વતંત્રતા ઓતપ્રોત થઈ રહી છે ત્યાં તમારા જેવા કાપુરુષનું કામ નથી.

(ધૈર્ય ધરી અત્યાર સુધી ઉભા રહેલા અધીર ભીલ સૈનિકો હમીરસિંહનું વેણ પડતાંજ નિમિષ માત્રમાં જમણા હાથમાં તલવાર ચમકાવી

અંક ૧, પ્રવેશ ૯

ડાખા હાથ વડે ભાલો ઉગામી માલદેવના સિંહાસન તેમજ એમના સરદારોની આસપાસ ઘેરાઈ વળે છે. હમીરસિંહ અને રણુમા સિંહાસન સામે ધસી જાય છે. વિદ્યુતની માફક ઝબૂકતી તલવારના તેજ આગળ માલદેવના દરબારનું તેજ ઝાંખુ પડે છે.)

હમીરસિંહ—માલદેવ ઉઠો. શ્રીફળતો અંગીકાર કંઈ રમત માટે કર્યો નથી. શ્રીફળ મોકલ્યું એટલે સસરા થવાનું નથી. તમારી કન્યા સાથે હસ્તમેળાપ કરાવો. વિવેકથી નહીં ઉઠો તો તમારું કાંડુ પકડી પૃથ્વી પર પડી નાંખશું.

માલદેવ—(ધ્રુજતો ધ્રુજતો સિંહાસન પરથી નીચે ઉતરી ગાંગા-તટલાં મારતો) હમીરસિંહજી આપની વીરતાની કસોટી કરવામાં હું બૂલ્યો. મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. માલદેવની કુંવરી આજેજ આપની જોડે વરશે. (માલદેવના સમાસદો ચક્રિત થાય છે. હરિસિંહ દાંત કચકચાની હાથ પછાડે છે.)

હમીરસિંહ—(તે જોઈને) માલદેવ, કસોટી કરવામાં આટલેથીજ અટકો તો બહુ ઉત્તમ.

માલદેવ—(લંબાણુ ન થાય તે હેતુથી) આપ ભવનમાં પધારો સર્વ સામગ્રી પલ્લકવારમાં થઈ જશે.

હમીરસિંહ—તો ભલે, અમે જઈશું. આ ભવન આસપાસ અમારો પહોરો રહેશે, તમારા સૈનિકાને દૂર કરો. જરાપણુ દગો રમાતાં એકપણુ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા વિના કે શ્વાસ લીધા વિના આપનું ધડ અને શીશ જુદાં થઈ પૃથ્વીપર ઢળશે. તમારા સરદારોના શસ્ત્ર અમારે હવાલે કરો.

માલદેવ—(પોતાના સરદારોને) શસ્ત્ર મૂકી દો.

(મૃત્યુ સમીપ હોવાથી માલદેવના સરદારો આયુધો કચકાતે મને ઉતારી આપે છે, તે હમીરસિંહના સૈનિકો ઉપાડી લે છે. હમીરસિંહ તથા એના સરદારો તલવાર ચમકાવતા જાય છે.)

પુનરુદ્ધાર

માલદેવ—(હતાશ થઈ જોઈ રહી ગુસ્સાથી) બસ એમજ આ પ્રસંગથી બચવાનો બીજો આરોજ નથી. (ગુસ્સાના આવેશમાં આવેલા સભાસદો કંઈ કનવાર કરતા નથી એટલે)

હરિસિંહ—(માલદેવજી પાસે જઈ) પિતાજી.....

માલદેવ—ચુપ કર. હું અસ્વસ્થ છું. મારે તમારા કોઈની સલાહનું કામ નથી. જે થાય તે મુંગો મુંગો જોયા કર.

(માલદેવ હરિસિંહનો હાથ તરછોડી ચાલ્યો જાય છે.)

હરિસિંહ—ભાઈઓ, બાપુએ ગંભીર બૂલ કરી. વનવીરે ચોકખી ના પાડી હતી. પણ બાપુને તે રુચું નહીં. તમે પધારો. આપ લોકોને બાપુએ આ કઠંગી સ્થિતિમાં મૂક્યા તે માટે હું ક્ષમા માંગુ છું. હું જઈ બાપુને સમજાવું છું. એમનો વિચાર હજી ફેરવાય તો સાફ. એમને સમજાવી હમીરસિંહને શાંત કરવા માથે લઉં.

(સભાજનો એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના અકળાઈને ચાલ્યા જાય છે. હરિસિંહ મહેલમાં જાય છે.)

બ્રહ્મભટ્ટ—(બધા ગયા તેની પૂરી ખાત્રી કરી લઈ) એક શ્રીફળ માટે આટઆટલી સમશેર ખેંચવી પડે! હું તો આ બધી સમશેરો જોઈ ફરીજ ગયો બાકી હમીરસિંહને હું એકલોજ મહાત કરી શકતો. એમને ખબર છે કે સેવકે કેટલાં શ્રીફળ હાથમાં લીધાં હશે છતાં કુંવારોજી છું અને જીવ જરાય તલપાપડ નથી થતો. અરે કેટલીય કન્યાઓના હાથ પકડી “ ભાઈ, બહેનનો હાથ પકડો ” એમ મોકળે મને કહ્યું હશે. શમ, દમ, તપ એતો અમારી પવિત્ર ફરજ. શ્રી મનુ મહારાજે નક્કી કરેલું.

પ્રવેશ ૧૦

સ્થળ—અંતઃપુર, ચિતોડ.

પાત્ર—માલદેવ અને હંસા પાછળથી બ્રહ્મભટ્ટ.

માલદેવ દરબારી પોષાકમાં, હંસા સાદું સફેદ વસ્ત્ર પહેરી માલદેવના નિવાસમાં જઈ અંતપુરમાં પાછી ફરે છે, અને હિરાળા પર બેસે છે. બ્રહ્મભટ્ટ એમો ચાલુ પોષાક પહેર્યો છે. જાતજાતનાં વાજાંત્રો હંસાના અંતઃપુરમાં છે.

અંક ૧, પ્રવેશ ૧૦

હંસા—આપુ, હું આપનેજ ખોળતી હતી. વનવીરભાઈને કારાગૃહમાં કેમ મોકલ્યા! બાબી બહુ રોષે ભરાયાં છે. મને પણ ભાઈ વગર ગમતું નથી.

માલદેવ—હુંક સમયમાં એને પાછો ભવનમાં બોલાવી લઈશું. હંસા, મારી એક યાચના છે, તું માંડે કહ્યું કરીશ?

હંસા—પિતાજી આ શંકાનું કંઈ કારણ? આપનો આજ્ઞસુધી કયો બોલ ઉઠાડ્યો છે કે આ પ્રશ્ન કરવો પડે છે? મને પણ કારાગૃહમાં મોકલવી છે? ધણુંજ ઉત્તમ. ભાઈને એકલા કેમ ગમતું હશે. બે જણ સાથે હોઈશું તો સમય ઝટ પસાર થઈ જશે.

માલદેવ—તને કારાગૃહમાં નથી મોકલવી. તારું બીજુંજ કામ છે.

હંસા—શું?

માલદેવ—બે દિવસ સુધી તારે મારા નિવાસમાં વાસ કરવો, કોઈને મળવું નહીં, કોઈ જોડે બોલવું નહીં, માત્ર મૌન રાખવું.

હંસા—ઓહો! એમાં શું? ખરું છે કે મારા જેવી બોલકણીને તે વસમું લાગે પણ તેમાં શું થયું? સંગીતના અપવાસ વધારે ભારે પડશે. પણ કંઈ નહીં. સ્ત્રી એટલે વ્રતપાલનની મૂર્તિ.

માલદેવ—મારા નિવાસમાં જા. તારો ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત ત્યાંજ થઈ જશે હું તને કહેણું મોકલું તો તેનો મૂંગે મોઢે અમલ કરવો.

હંસા—બહુ સાંડે. કારાગૃહ કરતાં તો ઉત્તમ ત્યાંતો સુરજનું અજવાળુંજ જોવાનું નહીં. અને બોલનાર કોઈ હોય નહીં એટલે મૌનજ સેવવું પડેને. છૂટથી હરફેરે તેમાં તો વાંધો નથીને?

માલદેવ—ના.

હંસા—(હસતાં હસતાં) અબોલા ક્યારથી પાળવા? વીણા તો વગાડી શકું કેની?

માલદેવ—હા. અબોલા નિવાસમાં પગ મૂકે ત્યારથી ના.

(માલદેવ તેને દ્વાર ખોલી આપે છે. હંસા જાય છે. માલદેવ દ્વાર બંધ કરે છે. માલદેવ એકલો પડે છે.)

પુનરુદ્ધાર .

(વિચારી)—આ જગતના છળ પ્રપંચથી વિમુખ મારી આ મોળીને ખચર નથી કે પિતા પર શી આકૃત આવી પડી છે, અને મારે હોલામાંથી નીકળી ચુલામાં હોમાવું પડે છે. હવે પેલા રાજગોરને મોલાવી મંગાવું. મિચારો, વનવીર વગર ક્યાંયે ચરતો હશે ! (અનુચરને મોલાવવા તાળી પાડે છે તે આવી આજ્ઞાની રાહ જુએ છે.)

માલદેવ—બ્રહ્મભટ્ટને ત્વરાથી મોલાવી લાવ. બહુ અગત્યનું કામ છે. ટાળટપ્પામાં પડ્યો પડ્યો વિલંબ ના કરે. (અનુચર જાય છે.)

અનુચર પાછો આવી—બાપુને ધણી ખમા, મહારાજ આ તરફજ આવે છે.

માલદેવ—આવવા દે.

બ્રહ્મભટ્ટ (આવીને)—બાપુનો જય થાઓ. સેવકને કેમ સંભાર્યો ?

માલદેવ—બ્રહ્મભટ્ટ મારે એક દુર્ઘટ પ્રસંગ આવી પડ્યો છે, તેને પાછો વાળવો છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—દુર્ઘટ પ્રસંગને પાછો વળતાં નથી આવડતું અને શુભ પ્રસંગ હોય તે ઠેલાય તે પરવડતું નથી. છુટા ધીના મોઢક હોય તેનો બૂકો કરી પાછા વાળતાં આવડે છે. હાથને થંડક રહે છે અને મોઢકમાં ધી જેમ વધારે સમાવાય તેમ મોંમાં અમી ઝરે છે.

માલદેવ—મને અનુકુલ થાઓ તો તેની પણ નીરાંત કરી આપીશ. તને ગુરુદક્ષિણામાં એક ગામ આપીશ.

બ્રહ્મભટ્ટ—વાહ, આ તો મનુષ્ય માત્ર લલચાય એવી વાત. બ્રહ્મજીના તો પછી ભારજ શા ? મારી તો ભવની બીડ ભાંગે. બાકી ગામના ધણી થવાના કોડ નથી. આ બ્રહ્મભટ્ટને તો લાડુ વગર ગાડું ગળડે નહીં. કેમકે મારી તો માન્યતા છે કે સૂર્યનારાયણ પૃથ્વીના અસંખ્ય જીવોને જીવાડે છે તેથી નહીં, પણ ગોળ છે માટે સૌ કાઈ એને પૂજે છે. બાપુ, કહો શી આજ્ઞા છે ?

માલદેવ—કોલ આપે તો કહું.

અંક ૧, પ્રવેશ ૧૦

અહમદ (ભાર મૂકીને)—એમ? ક્ષમા મહારાજ. એક તો કોલ આપી કારાગૃહમાં ગયો, બીજો વચનથી અંધાર્ધ પોતાના મિત્રને ત્યાં મૂકી આવ્યો. હવે મારો વારો. કોઈને શૂળીએ ચઢાવવો હશે. આપણે કોલ આપીએ એમ નથી અને સેવકને ગામ જોઈતું પણ નથી. તમારા રજપૂતો ભલા તે આવા કોલ આપે અને તે પાળી જાતે દુઃખી થાય, રૈયતને દુઃખી કરે અને માતૃભૂમિને પરતંત્રતાની ઝૂંસરીમાં નાખે. મારા જેવો અહમદ મંત્રી મળ્યો હોય તો એ કોલ ને ગોળ જે હોય તેને મારા ગજવામાં ગોળા વાળી મૂકી દઉં, મોટા ચમ્મરઅંધને એકવાર સમજાવી દઉં કે અહમદ કોઈ મળ્યો હતો. બાપુ, અહમદે ગૃહ ગામ નથી મૂક્યાં. હજી ભારતનું પુણ્ય પરવાર્યું નથી.

માલદેવ—તારી ઈચ્છા હશે તો તને મંત્રીપદ આપીશ પણ તું માંડે કામ કરવા નાજ પાડશે તો મારે એ કામ બીજાને સુપ્રત કરવું પડશે.

અહમદ—મારે મંત્રીપદ નથી જોઈતું. મારો કોઈ બાઈ જગીરદાર અને, તો તેની મને ઈર્ષા નહીં આવે. આપણે માન પાનનાં ભૂખ્યાં નથી.

માલદેવ—કોલ ન આપે તો ભલે પણ તને જે વાત કહું તે તો પેટમાં રાખશે કેની ?

અહમદ—જેવા દો, (પેટ ઉપર હાથ ફેરવીને) જગ્યા છે? થોડીક છે. હાહ.

માલદેવ—હમીરસિંહને કન્યા વરાવવી છે.

અહમદ—એ કામ માંડે નહીં. દરબારમાં આવી તોફાન મચાવ્યું તેમ માંદારામાં પટા ફેરવવા માંડે તો સેવકનો ખુરદોજ થઈ જાય. પછી જગીર ભોગવનાં કોણ ? હજી તો હું કુંવારો છું. બાપુ જાતે પરણવાના કોડ છે તેટલા બીજા કોઈને પરણાવવાના નથી.

માલદેવ—તારા લગ્નનું ચોકડું બેસાડી આપીશ. તેનો બધો ખર્ચ હું આપીશ.

અહમદ—ચોકડું નથી બેસાડવું. આદર્શજીવન ગાળે, મારી આંતરડી કારે એવું રતન લાવવું છે. હમીરસિંહજી જોડે પણ કોઈનું ચોકડું બેસા-

પુનરુદ્ધાર

ડવા માગતા હો તો હું સંમત નથી. માફ આહ્વાણપણું એટલે સુધી નહીં થઈ ગયું કે લોભને વશ થઈ લાકડે માકડું વળગાડવામાં સાધન ભૂત થાઉં. રાજપૂતો એવાં ચોકડાં બેસાડે, આહ્વાણો તેમાં સંમતિ આપે પછી સમાજના પતનમાં બાકી શું રહેશે? ચારિત્ર્યના વાખાને લીધે તો મહેમાનો ધર ધાલી બેસા છે. માફ કહ્યું માની વનવીરને.....

માલદેવ—તાફ ટાયલું સાંભળવાની મને ફૂરસદ નથી. વનવીરે ભંભેરીને ભૂત કર્યો હશે. મને જોઈએ તેટલા આહ્વાણ મળી રહેશે.

અહમદ (હસીને)—હં! એકલા આહ્વાણ મળી આવશે જોઈએ તો કન્યાનો આપ થનાર નીકળશે, કોઈ મા થશે. કુમુદર્ત હશે તો તેને મારી મચડીને શુભ મુદ્દર્તમાં ફેરવનાર જોશી મળશે. જનનૈયા જોઈએ તો મળશે. પૈસા હશે તો બધુંય મળશે.

માલદેવ—તું કેમ આ તરફ આવતો હતો?

અહમદ—આટલે વખતે સાંભર્યું? બાપુ, વનવીરને કારાગૃહમાં મળવાનો પરવાનો જોઈએ છે.

માલદેવ—ઠીક, બે દિવસ એને મળ્યો નહોં એટલે અપવાસ પડ્યો.

અહમદ—હા બાપુ.

માલદેવ—એ તો સ્ત્રીઓનાં શસ્ત્ર. જરા મન ગમતું ના થાય એટલે બૂખ્યાં રહે.

અહમદ—બાપુ મને ક્યાં ઉશ્કેરો છો? તમે તો મરદના ધા કર્યા હશે! મારા મિત્રે શો ગુન્હો કર્યો?

માલદેવ—તારી તો જીભજ બહુ લાંબી છે. પરવાનો કાલે લઈ જજો.

(માલદેવ જાય છે.)

અહમદ—ભગવાન! રાજાઓ સ્વયંવરના આદર્શ જો વિસારે મૂકશે ત્યાં પ્રજાજન શું નહોં કરે? લાવ માનુષ્યદેવને મળી હકીકત તો નિવેદન કરું.

પ્રવેશ ૧૧

સ્થળ:—વનવીરનો નિવાસ.

પાત્ર:—ભાનુમતી, મેના અને મધુરી અને પાછળથી બ્રહ્મભટ્ટ.

ભાનુમતી અલંકાર ત્યજ સાદા વસ્ત્રમાં, ચનચનાટ કરતી મધુરી રૂપેરી પટાનો ગુલાબી સાળુ, બહાર દેખાય એવી રીતે ધાધરા ચણીઓ પહેરી આવે છે, મેના અને બ્રહ્મભટ્ટ એમના રોજંદા પોષાકમાં છે.

મધુરી—ભાનુમતેન, મન સાથે શો વિનોદ કરો છો ? આબૂપણો લબ્યાં છતાં તમે તો હસતાં ને હસતાં. સમજ, વનવીરસિંહજીની માળા જપતા હશે તેથી પ્રકૃષ્ટ દેખાઓ છો ?

ભાનુ—મન પ્રસન્ન હોય તોજ માળા ફળે. જેનાં ધરમાં આબૂપણો ના હોય તે તો રોજ રોયાંજ કરતાં હશે.

મધુરી—લો મેનાબાઈ આવ્યાં. એ પણ ભટ્ટજીને મંદિરે દર્શન કરી આવ્યા હોય એમ લાગે છે.

મેના—અમારી ઇર્ષ્યા શું કરવા કરે છે ? બિનાસ નદીને કિનારે બેઠું લઈને રોજ જાય છે તે તું કોઈનું ચંદન કરે છે કેની !

મધુરી—(મેનાને વહાલથી એક લપડાક લગાવી) બહુ બોલી જરા મૂંગી મર.

ભાનુ—તમારા વિનોદમાં હું કંઈ સમજ નહીં.

મેના—શા વિચારમાં પડ્યા છો તે તો કહો. જાણે રાજ્ય લેવું હોય એમ તમારા મોં પરથી લાગે છે.

ભાનુ—રાજપાટ તો જવાના ભણુકારા વાગે છે. પગ તળે લાલ લાગી છે તેનો વિચાર કરું છું. બાકી રજપૂતાણીઓએ રાજ્યરંગમાં પણ ભાગ ભજવ્યા છે, એટલે રાજ્ય લેવાના વિચારને પણ અવકાશ તો છેજ.

મધુરી—એકલાં છો છતાં આવા વિચાર તો તમનેજ આવે.

ભાનુ—ભારતની સાધ્વીઓ અલ્પકાળના ભોગવિલાસની પરવા ના કરતાં આવી વિટંબણાઓને મંગળસૂત્રક ગણી વધાવી લેશે ત્યારેજ આ ભૂમિના ઉદ્ધાર થશે.

પુનરુદ્ધાર

મધુરી—આપે આભૂષણો તેથી કાઢી નાંખ્યા છે ?

ભાનુ—(એ વાતનો ઉત્તર ન આપતાં) મેના, નદીના ચંદનની વાત તેં મને ના કહી.

મેના—(મધુરી મેનાના મોઝે હાથ મૂકવા જાય છે તે ખસેડી નાંખી) એ તો જીએને ભાનુબહેન, આપણી રોજ મશ્કરી મધુરી કરતી હતી તે મારા સપાટામાં પૂરી આવી છે. ખિનાસના ઓવારા પર એક ગોરા ગમર જેવા પુરોહિત ખેસે છે, જોઈએ તેટલા બ્રાહ્મણો ખેડા હોય પણ મધુરીબહેન ત્યાંથી ચંદન ટીકું કરે છે ત્યારેજ એમને કળ વળે છે. પુરોહિત પણ પરમાર્થી છે, એમનો પૈ પૈસો લેતા નથી. આભૂષણ મળે એવું છે એટલે મધુરીના જીવને ક્ષેશ નહીં થાય. [મધુરી શરમાઈ જાય છે.]

ભાનુ (હસીને)—ઠીક એકને મંદિર ફળ્યું તો બીજાને નદીનો ઓવારો ફળશે.

મેના—નદીનો ઓવારો એટલે આબોહવા સાવ ખુદ્દી.

મધુરી—મંદિરની તદ્દન નિર્મળ. ભક્તિની કેની !

ભાનુ—તમે નવરાં છો તે બધા ચાળા સુએ છે. હંસાબહેન ક્યાં જતાં રહ્યાં ? ક્યારની એમને ખોળું છું. બાપુને મળી એમણે શું કંઈ ?

મેના—એમના નિવાસમાં જઈ આવી ત્યાં તો નથી.

બ્રહ્મભટ્ટ (એકએક આવીને)—માભી મારે તમારું કામ છે.

મધુરી—(મધુરી જયા માંડે છે, મેનાને ધસડી) ચચાવલી, ચલ, ઘેર જશે ત્યાં તને બધુંએ કહેશે. મારાથી ખાનગી છે, તારાથી કંઈ હોય ?
(મેના બ્રહ્મભટ્ટને તીરછી નકરથી નિહાળે છે)

બ્રહ્મભટ્ટ—પધારો, પધારો, આ મહેલની હવા હમણાં બગડી ગઈ છે. પ્રણયવિચાર માટે હમણાં અવકાશ નથી. લગ્નના હુંદુભિવાગી રહ્યાં હોય ત્યાં પ્રેમગોષ્ઠિમાં તલ્લીન થતાં ધડને શીશ જીદાં થાય ત્યાંસુધી અંધારામાં રહીએ.

મધુરી—(જતાં જતાં) ત્યારેજ પ્રેમને આંધળો કહ્યો છે ને !

(મેના અને મધુરી જાય છે.)

ભાનુ—અહમદ શું નવીન છે ?

અહમદ—આપુને મળ્યો તે પરથી એટલું તો સમજાયું કે લક્ષ-
વિધિ તો આજેજ શુભ રીતે થઈ જવાની. સરદારોને કોઈને નિમંત્રણ
નથી. તેઓ પણ દરબારમાં તેમની અવદશા થઈ તે વિચાર્યા નથી. મને
ગોરપદ્મ કરવા કહ્યું પણ મેં તો ચોકખી ના પરખાવી.

ભાનુ—અહમદ ભૂલ્યા. લટી જતું હતું. તમે એમની બાજુ ઉંધી વાળી
શકતો. હશે. આ વાત ત્વરથી નાથને નિવેદન કરું. રણધીરસિંહને લીધે ફાવટ
આવી ગઈ છે. બાણું આપવા જવાનું મને સોંપ્યું છે એટલે પુરુષ વેશમાં
જાઉ છું. તમે જોશીનો વેષ—

[વાક્ય પુરું થતું નથી. પડા પાછળ કોઈ મૂર્છા ખાઈ પડે છે,
મોટા ધખાકો થાય છે, કોઈની કારમી ચીસ સંભળાય છે. રાજવૈદ્યને
બોલાવો એમ કોલાહલ મચી રહે છે.]

ભાનુ—ગજબ થયો. આ રણયજ્ઞમાં નિર્દોષ હંસાબહેનની
આહુતિ ! જાણે અહાંડ તુટી પડ્યું. ઓ નાથ ! (અહમદ સ્ટબ્થ થઈ
પૃથ્વી ખોતરે છે, નીચું જોઈ રહે છે.)

અહમદ—ભારે થઈ મારી તો બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ.

ભાનુ—અહમદ, કારાગૃહમાં ખબર પહોંચાડો. મારામાં હાથ નથી.
(બેસી જાય છે, પાછી ઉભી થઈ જઈ) “ અરે નૃપતિઓ ! આર્યા
વર્તની સ્ત્રીઓના ગૌરવને તમે જ્યારે આમ બળ જબ્બરીથી હલકું પાડી
નાંખશો ત્યારે અમારા અધઃપાતમાં શું બાકી રહેશે ? પુરૂષો તમે અનેક
વાર પરણો રમણીઓના ગંભારથી તમારા રંગ મહેલને ભરી નાંખો, અમે
તેની પરવા કરી નથી, પણ અમારાં ચારિત્ર્યનો અમારી મરજી વિરુદ્ધ
ભંગ કરવા કરતાં અમને મારી ક્યાં નથી નાંખતા ? અરે ભગવાન ! શું
રાજ્ય, લક્ષ્મી, વિલાસના પૂજારીઓને કોઈ જાતની મર્યાદાજ નહીં !

અહમદ—ભાભી, આ ઉભરા અત્યારે અસ્થાને છે. મારામાં બાઈ
પાસે એકલા જવાના રામ નથી. એમને આટલા માટેજ કારાગૃહમાં
મોકલ્યા હશે. હું કહીશ તો તેઓ માનશેજ નહીં. શ્રીફળની વાત કરી

ત્યારે તો માંડ માંડ મરતો બચ્યો; પણ હવે અડફટમાં આવું તો માંડ કાટલુંજ કાઢી નાંખે. પરવાનો તો બાપુ કાલે આપવાના છે.

ભાનુ—ચલો હું આવું છું. તમે જોશી બની જાઓ, કદાચ જરૂર પડે. રજપૂતો આમ કર્તવ્યવિમુખ થાય એટલે અમારે પ્રાણાંતે પણ કર્તવ્યપરાયણ થયેજ છૂટકો.

બ્રહ્મભટ્ટ—તો આ બ્રાહ્મણ પણ એમાં તમારી જોડેજ રહેવાનો.

પ્રવેશ ૧૨

સ્થળ—હમીરસિંહનો હતારો.

પાત્ર—હમીરસિંહ અને રાયમલ્લ.

હમીર—રાયમલ્લજી કંઈ જબરૂં કૌતુક થયું. માલદેવે પોતાની જાત જણાવવામાં બાકી ના રાખી. લગ્નમંડપ પણ કેવી જાતનો હતો. લગ્નવિધિ પણ તાબડતોબ કરી નાંખ્યો. કન્યાની પ્રકૃતિ ઠીક નથી એમ કહી છેવટની ધડીએ તેને લાવી પધરાવી દીધી. મંગળદેરા પૂરા કર્યા ના કર્યા ને તે બેભાન થઈ ધરણીએ પડી.

રાયમલ્લ—અનદાતા, માલદેવ આવા પ્રપંચી હશે એમ સ્વપ્ને પણ નહોતું.

હમીર—રાયમલ્લ, હવે લટીજ જવું. આપણે પણ પ્રપંચનીજ ગત રમવીજ પડશે. આવેશમાં આવી જવામાં સાર નથી. આપણું અપમાન થયું છે તેની નોખત આપણે વગાડવી નથી. લગ્નની કોઈ પણ જાતની તૈયારી નથી એમ તમે સમાચાર કહ્યા ત્યારે પાછા ફરવાનો વિચાર થયો હતો પણ તે ઝાઝો વખત ટકી શક્યો નહીં. રજપૂત એમ વીલે મોંએ પાછો ફરે એ કલ્પના પણ સહન થઈ શકી નહીં ને હું દરબારમાં તમને બધાને લઈ ધસી ગયો. પરિણામ આ આવ્યું. હવે તો વિરમેજ છૂટકો. કેલવાડાની નવી રચના કરશું. માલદેવને કહેવડાવી દો કે “અમ કાલે સૂર્યોદય પહેલાં ગમન કરશું માટે રાજકન્યાને અત્યારેજ વળાવી દે. તમે જાતેજ જાઓ અને એમને જરૂર કહેજો કે તમારી પરોણાગત માટે હમીરસિંહ આભારી છે અને તે કોઈ દિવસ બૂલવાના નથી. મને વળાવવા આવવાની તરદી ના બે.” રાયમલ્લ, મારે એમનો પડછાયો પણ જોઈતો નથી; મારે એમના તરફથી પહેરામણી પણ લેવી નથી.

અંક ૧, પ્રવેશ ૧૩

પ્રવેશ ૧૩

સ્થળ:—કારાગૃહ.

પાત્ર:—ભાનુમતી અને વનવીર, બ્રહ્મભટ્ટ અને પહેરેગીર.

ભાનુમતી પુરુષ વેષમાં હાથમાં ભાણું લઈને આવે છે. બ્રહ્મભટ્ટ જોશી પહેરેગીરનો હાથ જોતા બેઠા છે. માથે ખેસમાં લોકોની જન્મોત્તરી ખોસી છે. પહેરેગીર ભાલો પૃથ્વી પર મૂકી નીરાંતે બેઠા છે.

વનવીર (ભાનુના મોં સામે જોઈને)—પ્રિયે! આટલી બધી ઉદાસ કેમ? શું થયું?

ભાનુ—વિચાર આવે છે ને દગલો થઈ જાઉં છું. (ભાણું મૂકી ખેસી જાય છે.) નાથ, જીભ ઉપડી શકતી નથી.

વનવીર—ભાનુ, કારાગૃહના માત્ર બે દિવસના વસવાટથી મારા સ્વભાવમાં પરિવર્તન થઈ ગયું છે. મને તો અહીં છૂટ છે; પણ સાધારણ કેદીઓ કેમ જીવી શકતા હશે તે મને સમજાતું નથી. કહે શું થયું? હંસાનું વૈધવ્ય અને ભારતની પરતંત્રતા કરતા કોઈ પણ પ્રસંગ મને વિશેષ દુઃખકર લાગતો નથી. (ભાનુમતી નીચું જોઈ બે હાથ કપાળે મૂકે છે. “ઓ ભગવાન” એમ એનાથી બોલી જવાય છે.)

વનવીર—આમ હીંમત શું હારી જાય છે? બોલતો ખરી! હમીરસિંહને કોઈએ ઝેર આપ્યું? કોઈ ભાયાતની કન્યા વેરે કે એકાદ દાસી જોડે એમની લગ્નગ્રથિ થઈ?

ભાનુ—ના, મારા બોળાનાથ ના. (ચક્કર આવે છે માથે હાથ મૂકે છે) હંસા બહેનને હમીરસિંહ વેરે.....

વનવીર—(સિંહગર્જના કરતો ઉછળી) હૈં! ને વનવીરની વીરાંગના તે જોઈ રહી. જીવતી જાગતી મને વધામણી કહેવા આવી. (ભાનુમતીની પાસે જઈ) એવું મન થાય છે કે તારો ટોટાજ પીસી નાંખુ. (તેનો હાથ તરછોડી ઉભો થઈ જાય છે)

ભાનુ—નાથ, હું તો બ્રહ્મભટ્ટને લઈ આ તરફ આવવાની તૈયારીમાં હતી. હંસાબહેનની કારંભી ચીસ મને દૂરથી સંભળાઈ.

પુનરુદ્ધાર

વનવીર—હરિસિંહ જીવે છે ? હંસાએ આત્મ ધાત નથી કર્યો ?
ભાનુ—લગ્નવિધિ ગુપ્ત રીતે થઈ ગયો. હંસા બહેન મૂર્ચ્છા ખાઈ પૃથ્વી પર પડ્યાનો ધબકારો થયો અને હું આ તરફ દોડી આવી.

વનવીર—પરમાત્મનું જ્યાં પિતાઓ લોભને ખાતર પોતાનાં સંતાનોનાં શિયળ વેચશે માતાઓ તે જાણી મૌન સેવશે અને બાધઓ બહેનોની આખર જતી જોઈ આંખ આડા કાન કરશે ત્યાં વીરતાની ભૂમિનાં પુણ્યજ પરવાયાં એમ સમજાવું. પેલું પહેરેગીર જોડે કોણ વાત કરે છે ?

ભાનુ—અક્ષમદ્દ જોશી બની જોડે આવ્યા છે. પહેરેગીરની કુંડળી માંડે છે.

વનવીર—તો હીક. તારાં કપડાં મને આપી દે. હું જાઉં છું. હરિસિંહ જોઈએ તો સો વર્ષ જીવે ને દુનીઆની સલ્તનત ભોગવે, હંસા જગતમાં જીવવી અશક્ય છે. એ નાદાન છે, આપધાત કરતાં એનો જીવ ચાલશે નહીં. હું એના પ્રાણુ લઇશ અને તેમ કરી મારા દેહનો અંત આણીશ.

ભાનુ—નાથ ક્ષમા કરજો, બોલું ?

વનવીર—સુખેથી જ કહેવું હોય તે કહે.

ભાનુ—થનાર.....

વનવીર—સમજ્યો થઈ ગઈ ના થઈ. એમ કોઈ કહી શકે એમ નથી. ખરી વાત છે. પણ વનવીરની બહેન આ દશામાં જીવી શકે નહીં જગતને મોં બતાવી શકે નહીં. ભાનુ, જોજો, વનવીરની વીરાંગનાના આવા ઉદ્ગાર આ કાનને ફરીથી અપવિત્ર કરે નહીં.

ભાનુ—હું ભૂલી, ક્ષમા કરજો. આ શરીર પણ આપની પાછળ પંચતવ પામશે.

વનવીર—એ દુઃખદ કાર્ય હું અક્ષમદ્દને સોંપીશ. મિત્રની મારા પ્રત્યેની છેલ્લી ફરજ. ભાનુ આજથી સૂર્યનો અસ્ત થયો. હવે સ્વર્ગમાં... (વધુ બોલાવું નથી.)

અંક ૧, પ્રવેશ ૧૪

ભાતુ—નાથ, વિજય કરો. (ભાતુનો હાથ હૈયાસરસો ચાંપી વનવીર નય છે.)

વનવીર—(જતાં જતાં આંકું મોં રાખી જોશીમહારાજને) મહારાજ શો જોષ જોયો? જરા મારે ઘેર ચાલો, મારા કુટુંબને હાથ ખતાવવો છે.

પ્રહ્મભટ્ટ—(ઉઠતાં ઉઠતાં) આ બિચારને કહ્યું કે તું હુંક સમયમાં મરી જવાનો છે તે વાત એને ગળે ઉતરતી નથી.

પ્રવેશ ૧૪

સ્થળ:—હમીરસિંહનો ચિતોડનો ઉતારો.

પાત્ર:—હંસા; પાછળથી હમીરસિંહ.

હંસા પીળું હળધરીઈ પોત પહેરી બેઠી છે. હમીરસિંહ સફેદ પાથળમો અને પહેરણ પહેર્યું છે; તેની બાંધ બહુ લાંબી હોવાથી તેને વળ પાડી ચઢાવી છે. સુવાને માટે બે લાકડાના ખાટલા પડ્યા છે.

હંસા (સ્વગત)—જગતૂના તાત, તને આ શું સુઝ્યું? હમીરસિંહને માઈ કાળું મોં ખતાવવા ઈચ્છા નહોતી એટલું સુખ પણ તું સાંખી શક્યો નહીં. માઈ જગતૂમાં કોણુ છે? પિતા તે નામને નાશાયક, મા મરી ગઈ, એક ભાઈ આસાંદિત અને બીજાને ટેકવાળો. તે કારાગૃહમાં સડે છે. અમારા આદર્શ અમને વારો. અળજેરીથી કાપુરાની માફક તેનાં બલિદાન! પિતાઓની ઇચ્છાઓ આવી પાયાના કરશે! પોતાની પુત્રીનું ચારિત્ર્ય રક્ષણ ના કરી શકે તે પ્રમજ્જનની વહુ બેઠીની લાજ ચક્રો, જઝરે કે રંમહેલે લૂંટાતાં શું ખોલ બતાવે! એમને મોતનો ડર દરો, હું કાલે પ્રાતઃકાલે જગતૂને ખતાવીશ કે રાત્રીએ બલે તમારા આપણ ચઈ ગયા હશે એમની રમણીઓને હજી ગીરના શુભાચ્યું નથી. ગુમાવેલાં રાજ્યપાદ તમે નહીં તો તમારો પંડિત પુત્ર પ્રાપ્ત કરી શકશે પણ આપા કલંક તો કાળે કરી વિસરાવવાના નથી. આજ્ઞાં ચીર્ય કાર્ય જાણી તમારી પ્રજા પણ કાયરતાને વરી કોઈની લાતો ખમશે, ધૂળ ચાટતી કરશે તોપણ ચું કે ચાં કરશે નહીં. આ શુભાખી મનોદશા માટે જોટલું બોલું તેટલું વ્યર્થ છે.

[૪૯]

પુનરુદ્ધાર

હમીરસિંહના ભવનની એક દાસી (આવી)-આ, જન્મવાનો સમય થયો છે.

(હંસા તેને ઈશારતથી સમજાવે છે કે એને જન્મતું નથી)

દાસી (જતાં જતાં) હાય ! હાય ! કુંવરીઆ તો મૂંગા છે.

હંસા—સમય બહુ દુંડો છે. રાણાશ્રી આવે તે પહેલાં તેમને માટે તૈયાર રાખેલો પત્ર મૂકી ઉધવાનો ઢોંગ કરી સુધ્ધ જાઉં. લાવ ફરીથી વાંચી તો જોઉં.

કેશરીસુત રાણા હમીરસિંહ,

આ જીવનનો અંત લાતું તે પહેલાં મારો ઇતિહાસ તમને જણાવેજી છૂટકો. આજની રાત સુધી મૌન રાખવા હું વચનથી બંધાઈ છું. તમારી સાથે સંભાષણ કરી વીરની વાતાવરણને કલંકિત કરવા મને ઇચ્છા નથી. તમારી સામે પ્રત્યક્ષ શત્રુ ઉભો કરવાની નેમથી એક વૃદ્ધ રાણા સાથે જીલ્મી પિતાએ માફ લાગ કર્યું. રાજ્યભવનની વિલાસની પુતળીઓમાં મારો-એકનો વિશેષ ઉમેરો થયો. રાજ્ય ભવનની વાતાવરણમાં કલહ અને અશાંતિનું મૂળ હું થાઉં તે જગત્કર્તાને ના રુચ્યું. હું સ્વતંત્ર થઈ, સંગીતમાં લીન થઈ. હોલામાંથી બચી તેટલું પણ જીલ્મીને એણું પડ્યું. મને વચનથી બાંધી ચુલામાં ઝંપલાવી. વધુ લંબાણ શા કામનું ? મારો હાથ કુળે છે, શરીર કંપી રહ્યું છે. મરતાં મરતાં એક યાચના કરું છું. મારા મૃત શરીરનો તમે તિરસ્કાર ના કરતા. જે મારાએ કરતાં પણ નિર્દય નીવડ્યા તેને તેનો સ્પર્શ પણ કરવા ના દેતા. તમે વીર છો; અજાણપણે થયેલા મારા અપરાધને ક્ષમા ના કરો ? ઉભયને થયેલા અપમાનનું વૈર નહીં લો ? પ્રભુ તમારી સર્વે કામના પાર પાડે.

આર્યાવર્તમાં જન્મેલી જીલ્મી પિતાની

હું છું,
પુત્રી

(પત્ર ઉશીકા તળે મૂકે છે ને સુધ્ધ જાય છે. હમીરસિંહ આવે છે ને તે જોઈ જરા અટકે છે.)

હમીર (સ્વગત)—આ શું કરે છે ? ઉશીકા તળે શું મૂક્યું ? મેં એને જોઈ છે એ જણાવવાની જરૂર નથી.

(હમીરસિંહ ઉધવાનો ડોળ કરી આવી બિઝનામાં પડે છે.)

અંક ૧, પ્રવેશ ૧૫

પ્રવેશ ૧૫

સ્થળ:—ચિતોડ, અક્ષયકેતને મુકામે.

પાત્ર:—અક્ષયકેત અને વનવીર.

અક્ષયકેત—કાં મિત્ર, શા નિર્ણય પર આવી નીકળી પડ્યા છો ?

વનવીર—એકજ. હંસાનું મારે હાથે મોત અને તે પછી આ દેહનું આત્મબલિદાન.

અક્ષયકેત—આગળ પાછળનો બધો વિચાર કર્યો છે ?

વનવીર—વિચાર કરવા જેવું કંઈ છેજ નહિં. મૃત્યુથી ડરે તે કાયરો, તેને હાંસે વરે તે વીરલાઓ.

અક્ષયકેત—તો ભલે, આ સેવકની જીભને ટાંકા મારવાની પણ કોઈ કોઈ વાર જરૂર છે.

વનવીર—તું પણ કરકાકીમાં બોલે છે. મને તેની જસાયે પૂરવા નથી. તારૂં અક્ષત્વ પણ પરવારી મયું એમ લાગે છે.

અક્ષયકેત—મને બોલાવવામાં સાર નથી. રાજાઓનાં શાસન પરવારે પછી બ્રાહ્મણોનાં શાં ગર્વ ?

વનવીર—આર્યાવર્તના રાજાઓ બૂલ કરશે તો. તેમનાં કુંવરો તે સુધારશે, તેમ નહીં થાય તો પ્રજાજન તેને શુદ્ધિમાં આણશે એટલેથી નહીં સુધરશે તો રાજકુલનાં નિકંદન જશે. અક્ષયકેત, મધ્યરાત્રને હવે ઝાઝો સમય નથી. હું હંસાને ઉતારે જઈ છું. તારે મારી સાથે આવવાનું છે. મારા અવસાન પછી આ શરીરને બે જથ્થાજ સ્પર્શી શકે—અક્ષયકેત અને ભાતુ-દાસત્વ સેવી ચિતોડની જનતાનું પુરુષત્વ પરવારી મયું છે.

અક્ષયકેત—જેવી બાપુની આગા.

(વનવીર ચાલવા માંડે છે, અક્ષયકેત મુઝે મોંઝે તેની પાછળ ધસીાય છે.)

પ્રવેશ ૧૬

સ્થળ:—હમીરસિંહનો ચિતોડનો ઉતારો.

પાત્ર:—હંસા અને હમીરસિંહ.

ખિજાના પર હંસા નગતી સુતી છે, હમીરસિંહ ઉઘવાનો ઢોંગ કરી આડા પડ્યા છે, બાજુમાં તલવાર છે, પિત્તળની દીપદાનીમાંથી સાધારણ અજવાળું પડે છે.

હંસા—(હમીરસિંહના ખિજાના પાસે જઈ તેની તલવાર ઉપાડી હાથમાં લઈ કછોટો મારી છુંટણીએ પડે છે. અવાજ થતાં હમીરસિંહ પાસું બદલે છે.) નાથના નાથ, તારા ચરણમાં મને લઈ લે. મારા અપરાધ ક્ષમા કર. આ પવિત્ર તલવાર, રજપૂતોને વરનાર, મારા નાથનું અર્ધાંજી, હું પણ તેની અર્ધાંજીના વિધિથી બની છું તો તું મને બેટી આ દેહને કૃતાર્થ કર. (તલવારને વંદન કરી પોતાના શિર પર પ્રહાર કરવા ઉચ્ચકે છે ત્યાં હમીરસિંહ ફ્લંગ મારી તેના હાથમાંથી તલવાર ઝુંટવી લઈ ગર્જના કરી ઉઠે છે.)—

સમૂર. માલદેને રાજાખૂશીથી આપેલી મતા ઉપર મારા સિવાય હવે કોઈનો અધિકાર નથી. ક્યાં અપરાધનું ફળ ભોગવવા તું તત્પર થઈ છે તે હું જાણુતો નથી છતાં તને સાફ સાફ જણાવી દઉં છું કે મારા માણસોને મારી આત્મા વિના શિક્ષા અર્થ શકતી નથી. મારા લક્ષ ઉપર તરાપ મારનાર કોઈ જન્મ્યું નથી. (પત્ર ઉશ્કેરતાં તળેથી ખેંચી લઈ વાંચતા માંડે છે. પત્ર વાંચતાં કોથથી લાલ પીળો ધર્મ જાય છે.)

હિચકારા, બાયલા, તેં તો રાજપૂતોને રંગવી. સ્ત્રીઓનાં શીવળ ખાતર તો રજપૂતોએ પ્રાણુ પાથર્યા, સ્ત્રીઓએ ગૌરુર કર્યા, આર્વાચનનો દેહ ટકાવ્યો. શ્રીફળ સામું મોકલ્યું તે મેવાડના રાજવીની બે આંખમાં ધૂળ નાંખવા માટે !

હંસા—મહારાજ, આ છાંડેલું શરીર.....

હમીર—એ શરીરનો વાંકો વાળ પણ ન થવા દઉં. વીર રમણી, જે થયું તે સાંજ થયું. ચિતોડની સ્વર્ગીય ભૂમિમાં આવા રાજગુણવિહાણો

[પૂર]

અંક ૧, પ્રવેશ ૧૬

કાયર, દગાખોરની સત્તા માટે અવકાશ નથી એમ જગત્કર્તાએ નિર્માણ કર્યું છે. નિર્દોષનાં આમ બલિદાન ! ચિંતા નહીં, પુનર્જન્મ થયો હવે મારા વૈરભાવનો. રૂના ગાભાની પુણી પર માયું મૂકી એને રાજરમતો રમવી છે; આ વીરભૂમિને કાયરતાથી રંગવી છે, યુવકોનાં જીવનો વેડફી નાંખવા છે. કાયરતાના કલપ પ્રમાદમાંજ વિરમે. જોને પાંદડે પાંદડે, રજો રજો વીરતાના મહોર મહોરે છે તેને ધ્રુમસનાં વાદળાં વરસાવી એને ખરવા દેવા છે. મને તો તે ફળફૂલથી ફાંસી જગતને ચક્રિત કરે એવી વાગ્-છના છે. કુંવરી તમારું નામ ?

હંસા—હંસાકુમારી.

હમીર—તમારો મેં હાથ પકડ્યો, હું તે પાછો નહીં ઠેલું.

હંસા—મારે ખાતર તમે શું કામ કલંક વહોરો છો ? જગત્.....

હમીર—(તેને બોલતી અટકાવી) જખ મારે છે. પરમાત્માના દરખાસ્તમાં હું કે તું ચુનેહગાર ઠરતા નથી. હંસા, માનવદેહ એટલે પરમાર્થયાત્રા, હતિર પ્રાણીઓ કરતાં એમાંજ એની શ્રેષ્ઠતા. રજપૂતાર્થ એટલે સ્વાતંત્ર્ય. આપણા ઉભયનું આપમાન થયું છે તો ચિતોડના પુનરુદ્ધારના કાર્યમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ, આપણે બન્ને, એકજ માળાના પંખી યુગલ. જોડે ઉડશું, સાથેજ મરશું તો મારા એ પ્રયત્નમાં તું ભાગીદાર થા.

હંસા—નાથ, તમારો ક્ષમાશીલ સ્વભાવ, તમારી ઉદાર ભાવના જાણી હું વિશ્વિત થાઉં છું. ચિતોડના અબ્યુદ્ધયના દરેક કાર્યમાં મારા પ્રાણ હું સહર્ષ સમર્પણ કરીશ. મારી બે યાચના છે. પહેરામણી માંગવાની તમને સૂચના કરવામાં આવે તો તે ના તરછોડતા મંત્રી જલધરને તમારી સેવામાં માગી લેજો તથા કારાગૃહમાં મારો ભાઈ વનવીર છે તેને છોડાવી તે આપણને મળે એવો બંદોબસ્ત કરજો.

હમીર—બહુ સારું.

હંસા—(હમીરસિંહને ઘુંટણીએ પડીને) પ્રભુ ! ઝેરમાંએ તે અમૃત મૂક્યાં ! શી કરુણા !

કરુણા કરી મમ નાથ.

નાથ, વાહ ! પ્રણમું હું જગતાત.

પુનરુદ્ધાર

તાત દયાહીન,
મા મરણાધીન,
કારાગૃહે વીર બ્રાત, નાથ ! વાહ !
ક્રાંતિ સૂર્યસમ,
ગુણ શીતળ ચંદ્ર
વીર, ધીર, તીર, સાથ, નાથ ! વાહ !
વરાવી સિંહસુત,
તારી કૃપા અખૂટ,
દયાસિંધુ જ્ઞતાત, નાથ ! વાહ !

હંસા—નાથ ! આ રાગનું નામ આજથી હમીર. હૃદયનો આ વિર્ભાવ સહજ અણુધાર્યો આમ વિરમ્યો તે માટે.

હમીર—જેવી મારી રાગિણી દેવીની ઇચ્છા.

હંસા—એકજ વિચાર આવ્યાં કરે છે. કોઈને જે કહેવું હોય તે કહે મારા રામ અનેરા છે. નાથ, શી યોજના નક્કી કરી છે ?

હમીર—હંસા, આ બળાત્કાર માટે તારા પિતા ગુનેહમાર છે માટે એ વિચાર છોડી દે. અહીંથી પણ પણ ગુમાવ્યા વગર કેલવાડા જવાના નિશ્ચય પર આવ્યો છું સૈનિકોને આગ્રા આપું તેનીજ માગ ખોટી છે.

હંસા—નાથ, એવડી બધી ઉતાવળ શી છે ? અહીં રહી આ પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરી લો. ચિતોડની જનતાના મન હરી લો.

હમીર—જેવી દેવીની ઇચ્છા.

હંસા—તમે અહીંથી એકદમ નીકળવાનો સંદેશો પાઠવ્યો છે એમ મને સમાચાર મળ્યા છે. મારી તબીબતને કારણે માંડી વાળવું પડ્યું છે. એમ વાત ફેલાવજો.

હમીર—તમે પણ પાકાં છો.

હંસા—કાચા માટે આ જગતમાં સ્થાન નથી.

અંક ૧, પ્રવેશ ૧૭

પ્રવેશ ૧૭

સ્થળ:—હમીરસિંહના ઉતારાથી થોડે દૂર.

પાત્ર:—વનવીર અને બ્રહ્મભટ્ટ. હંસા અને પાછળથી હમીરસિંહ. શયનગૃહની દિવાલ પાસે વનવીર પહેરણ અને પાંચબે પહેરી કમરે તલવાર લટકાવી ઉભો છે. એનું માથું ખુલ્લું છે.

વનવીર—(ધીરેથી) બ્રહ્મભટ્ટ, આટલે સુધી તો આપણે આવી પહોંચ્યા. હમીરસિંહ અહીંથી ગયા તેપણ હીક થયું. હંસાનો સૂર સાંભળ્યો ? એ તો આનંદોત્સવમાં છે. હું જઈને તેનો અંત લાવીશ. (બ્રહ્મભટ્ટને બાથમાં લઈ) મિત્ર, મારા તને દેલ્લા રામરામ છે, હવે તો સ્વર્ગમાં ભાનુ સાથે ભેગા થઈશું.

બ્રહ્મભટ્ટ—વનવીરસિંહ, સાહસ સંભાળીને ખેડજો. હું પણ આજથી વ્રત માંડીશ. તમે આ દેશના સ્ત્રી રત્નોના ટેક જળજવા, ભારતનો દેહ ટકાવવા, પ્રાણત્યાગ કરશો, ભાનુ બહેન સહર્ષ તમારે સ્થાને કારાગૃહ સેવશે, આ બ્રાહ્મણ એના પ્રાણુથી પ્યારે ગળપણ આજથી વર્જ્ય ગણશે. તમારા વિયોગે ત્રણ દિવસના અપવાસ કરીશ. આજથી રાજગૌર મટી જઈ મિત્ર વિનાના દેયા સુનાં મહેલને ઉમરે હવે ચઢીશ નહિ. તમે કારાગૃહમાં ગયા ત્યારથી વિજયા દેવીની ઉપાસના છોડી દીધી છે.

વનવીર—મિત્ર, મિત્ર, તારે માટે આ ધણું છે. પેટતો મામશે કની?

બ્રહ્મભટ્ટ—ભારતના પુત્રોને વનવીરોની કથા કહેવાને ચક્રલે ચક્રલે અને મ્હોલ્લે મ્હોલ્લે ગાયરો માંડીશ, મલ્લ કુસ્તીના પ્રબંધ કરાવીશ. જેને બીજાં સાધનો ના હોય તેને માટે પ્રામાણિક પણે પેટ પુરવાના ભારતમાં પૂરતાં સાધનો છે. મેના રેંટીઓ કાંતશે.

વનવીર—અસ્તુ મિત્ર, તારા મારા પ્રત્યેના પ્રેમ માટે, તારા દેશાભિમાન માટે મારી પાસે શબ્દ નથી. હું હવે જઈશ. હંસા હવે ઉંધી ગઈ હશે. અને મિત્રા પરરપર ભેટી છુટા પડે છે. વનવીર ચઢવા માટે મોજડી કાઢે છે તે બ્રહ્મભટ્ટ ઉચકી લઈ ખેસમાં વીંટાળવા જાય છે.) મિત્ર, રહેવાદે.

હું જાતેજ મારો અંત આણીશ છતાં કદાચ પકડાઈશ તો મારે ગુનાહનો એકરાર કરવો છે. તારે ફસામણમાં આવવા જરૂર નથી. વનવીર દિવાલ પરથી કુદી અંત:પુરમાં ધસી જાય છે. [હંસા તંદ્રામાં પડી છે; તેના પર વનવીર તલવાર ઉગામવા જાય છે ને પાછળથી હમીરસિંહ આવી તેનું કાંકુ પકડી લઈ ગર્જના કરી ઉઠે છે, હંસા ઝંપકી ઉઠે છે]

હમીર—તમે કોણ છો? હમીરસિંહના અંત:પુરમાં આવી તેની અર્ધાંગનાના પ્રાણુ લેવાની ધૂષ્ટતા બતાવવાનું કંઈ કારણ? ખરું જ કહેજો. હમીર અસત્યનો શત્રુ છે.

વનવીર—કેશરીસુત હમીરસિંહ—(‘મારી’ બોલવા જતાં અટકી જાય છે.)

હમીર—કેમ બોલતા અટકી ગયા?

વનવીર—(વાક્યરચના ફેરવી નાંખી) ખીને એક ભવમાં બે પત્તિ હોઈ શકે નહિ, એવો અધ:પાત રજપૂત જોઈ શકે નહીં. એને મારી હું જે સજા આપ ફરમાવશો તે સ્વીકારીશ.

હમીર—તમે હંસાના ભાઈ! કોણ વનવીરસિંહ? (વનવીરસિંહ નીચું જોઈ રહે છે, હાથમાંથી તલવાર પડી જાય છે. હંસા તલવાર ઉપાડી વનવીરના હાથમાં આપવા જાય છે, પણ તે લેતો નથી.)

હંસા—હંસાને બહેન કહેતાં વનવીર લજવાતા હોય તો મારે જીવવું પણ નથી. હું મરવા તૈયાર છું. લો ચલાવો આ તલવાર. જોઈ શું રહ્યા છો?

હમીર—વનવીરસિંહ, હંસાના હૃદયને તમે સખ્ત આઘાત પહોંચાડ્યો. તમારી એ બગિચી છે પણ મારી એ ભાર્યા છે, સમાજદૃષ્ટિએ મારો એના પર વિશેષ હક્ક છે. વળી અપરાધ કરે કોઈ અને બલીદાન બીજાનાં? તે પણ કેટલાનાં? તમારી પત્નીનો શો વાંક? તેનું વૈધવ્ય શા માટે? આત્મઘાત કરતાં મેં હંસાને અટકાવી છે અને રાજપૂત્રીથી અર્ધાંગના તરીકે મેં એને સ્વીકારી છે.

વનવીર—મને આપે વિચારમાં નાંખી દીધો.

હમીરસિંહ—તમને એમજ થાય. પણ બારતસંતાનનું એક પણ લોહીનું ટીપું વગર વાંકે રેડાય તે મને અસહ્ય છે. પુરુષત્વના અભિમાન

અંક ૧, પ્રવેશ ૧૮

ધરી એકલે હાથે મેં મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવા નિશ્ચય કર્યો, હંસાએ આત્મધાતનો પ્રયત્ન આદર્યો. અમે બંને તેનાં સાથેજ પ્રાયશ્ચિત કરશું. અને પ્રાયશ્ચિત એટલે પુનર્જન્મના પનોતાં પગલાં માંડવા; જીવનું વર્ણ્ય કરી સંસારમાં નવાં મંડાણ કરવાં. વનવીરસિંહ ! કળજીવનનાં નિષ્કંટક મનોરાજ્ય જ્યાં પિતાએ સ્થાપશે ત્યાં પુણ્ય તે પાપ અને પાપ તે પુણ્ય. અમે હૃદયથી આજે વર્યા છીએ. તમે તેમાં સંમત થાઓ.

વનવીર—હમીરસિંહજી, તમે મને મદદ કર્યો. હું ક્ષમા માગું છું.

હમીર—અમારો અહિં રોકાવા વિચાર છે, તમારે સંતાકુકડી રમવી પડશે.

હંસા—એ બંદોબસ્ત હું કરીશ.

વનવીર—મારે બીજો આરોજ નથી. બહેન, લાવ વીર કેશરી સાથે તારો હસ્તમેળાપ કરાવું.

(હસ્તમેળાપ કરાવ્યા પછી) હંસા, બ્રહ્મભટ્ટ બહાર છે તેને આ સમાચાર નિવેદન કર તથા શુભ રીતે બે દિવસ પછી મળવા સૂચના આપ. (હંસા જાય છે.)

પ્રવેશ ૧૮

સ્થળ:—માલદેવનું કાલન.

પાત્ર:—માલદેવ, પાછળથી શુભચર.

માલદેવ—(એકલો)—જે થયું તે સારા માટે, હમીરાસહ અહીં થોભી ગયા એ ઠીકજ થયું. મારો બીજો પાસો જરૂર પોઆર પડશે.

શુભચર (એકાએક આવી)—અત્રદાતા, સૌ સારાં વાનાં છે. બાદશાહી સૈન્ય આવી પહોંચ્યું છે.

માલદેવ—(ગળામાંથી હાર કાઢી) લો, તમારી શુભ ખબર માટે. એમના ઉતારા માટે બંદોબસ્ત કરો. એ દળના સિપાહસાક્ષારને મારી પાસે હાઝર કરો. મારે શુભ મંત્રણા કરવી છે. (શુભચર નમન કરી જાય છે.)

પ્રવેશ ૧૯

સ્થળ—હમીરસિંહનો ચિતોડનો ઉતારો.

પાત્ર—હમીરસિંહ અને હંસા, પાછળથી બે દળના સૈનિકો.

હમીરસિંહ અઝરાશ્વથી સજ્જ થઈ ફેલવાડા તરફ પ્રયાણ કરવાને ખડે પગે ઉભા છે. શરીર પર કસવાળું અંગરૂઠું પહેરીને કમ્મરે જરીનો પટો બાંધ્યો છે. માથે મેવાડી ઢળની પાઘડી છે.

હમીર—દેવી ! તમારી તૈયારીનીજ માત્ર ખોટી છે. જલ્દિયરજી તથા મારા બીજા સૈનિકો તો પંથે ચઢી ગયા. આપણે માટે અશ્વો તૈયાર છે. બીજો બધો સામાન પાછળથી ગાડામાં આવે એવી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે.

હંસા—નાથ, તમે આ શું કર્યું ? એવી ઉતાવળ શી હતી ? આપણે બધા જોડેજ નીકળતે, હું પણ તૈયાર છું.

હમીર—મારા અશ્વનો વેગ તમે જાણતા નથી. જાણે દામિનીજ. એક પલકમાં આપણે એમને પકડી પાડીશું. ખરી મુશ્કેલી મારા અશ્વને એ સ્વારી જોડે ચાલવામાં પડશે. હો તે ખુંખારો કરી રહ્યો છે.

હંસા—(કાન માંડીને) અશ્વના દાખડાઓનો અવાજ આ તરફ આવે છે !

હમીર—મારા સૈનિકો શું પાછા ફર્યા ?

હંસા—નાથ, તમે તો ભોળા છો, મારી કલ્પના તો જુદીજ છે. કંઈ નવુંજ કોતુક તો નથી ! જોવા દો. (જોઈ પાછી ફરી) બારે કેર થયો. દિલ્હીથી મદદ સૂઝાએ માંગેલી તે આવી મળતાં આપણા ઉતારાને ચોતરફ ઘેરી લેવામાં આવ્યો છે.

હમીર—(તલવાર ચમકાવી) સાવ નામદાર, મનુષ્ય એક વાર યુનોહ કરતાં અચકાય, એક વાર કર્યા પછી તેની પરંપરાથી પણ તેને કળ ના વળે. આ પ્રપંચનો મારી શમશેર જવાબ આપશે.

હંસા (નિરીક્ષણ કરી પાછી આવી)—નાથ ! પ્રપંચના પૂર સાહસથી ના ઠેલાય. આપણે બે જણ આટલા સૈનિકોને પહોંચી વળીશું એમ ધડીભર માની લઈએ તોપણ જરા પણ અલવલ આવતાં બાજુ લાથમાંથી જશે. ગણત્રી એકતરશી ના સંભવે.

અંક ૧, પ્રવેશ ૧૯

હુમીર—સાહસ એ તો રજપૂતનો મંત્ર. અમારી વિચારણામાં પરાજયને સ્થાનજ નહીં.

હંસા—હું તે જાણું છું. પણ રજપૂતોના સાહસે ઇતિહાસના પાનાં એ રીતે ફેરવ્યાં છે. જરા દૂરઅંદેશી, મુત્સદ્દિગિરી રજપૂતોમાં હોત તો ભારતની રચના જુદીજ હોત. મને તો વિજયની વાગ્છના છે એટલે પરાજયનો વિચાર માત્ર સાંખી ના શકું. અત્યારે દુશ્મનને થાપ આપી કેમ છટકવું તે વિચારવું જરૂરનું છે. નાથ, શમશેર મ્યાન કરી શાંતિથી વિરમો તો કંઈ સહે.

હુમીર—મુંજ બલેચા જેવા બલવત્તરને મહાત કર્યો તો આ સૈનિકોના શા ભાર ?

હંસા—નાથ, આપનાં પરાક્રમથી હું અચ્ચત નથી. આ દુન્દુ યુદ્ધનો અખાડો નથી. સંખ્યાનું માપ ગણતરીમાં લેવાની જરૂર છે. જગત્તુ નરી શારીરિક વીરતાથી જીતાવું કે નથી કાયરતાથી જીતાવું. કુનેહથી પેટમાં પેસી જીતવું ઘણી વાર સુગમ પડે.

હુમીર—રજપૂતો તે શીખ્યા નથી.

હંસા—પરિણામે પરતંત્રતા સેવે છે.

હુમીર—અમે તો તક્ષવાર પર હાથ મૂકી જમણીએ. મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહીં કે સગપણ સાંધી આટલી હદ સુધી પ્રપંચજનન પાવરશે.

હંસા—આ સત્યયુગ નથી. રાજતંત્રની રમતોમાં જેમ સગપણ અને સંબંધને અવકાશ નથી તેમ બાગણીનો સમાવેશ નથી. સુદતાનના સૈનિકો છે, સૂઆએ પાઠ બજાવી તેમને અહીં મોકલ્યા છે. દગો રમશે તો ? જન જય તેની પરવા નથી પણ પુનરુદ્ધારનું કાર્ય અધુરું રહે તે સહેવાતું નથી. કંઈ તદખીર...

હુમીર—તમારા કથનમાં સત્ય છે. પણ એ તદખીરો ધડતાં તો પ્રહરના પ્રહર વીતી જાય. મને તે ના પરવડે.

હંસા—વિચાર કરવાનો અવકાશ ક્યાં છે ?

પુનરુદ્ધાર

હમીર—મારામાં એ શાંતિ નથી.

હંસા—તે કેળવવાની રજપૂતને જરૂર છે. આપના પ્રથમ મિલનથી તો મને જીદોજ કદપના થયેલી.

હમીર—તમારા સૌંદર્યથી અંજનયો કે નિર્દોષના બલિદાનથી અંચક્રયો તે સમજાતું નથી. તમે એ પ્રપંચમાં સામેલ હતો તો કદાચ જીદોજ રંગ આમતે.

હંસા—તમે તો ઝંપલાવવાજ કટિબદ્ધ થયા છો. જરા નઝર તો કરો, વસ્તુસ્થિતિ તો સમજો.

(હમીરસિંહ બહાર નઝર નાંખતા ઉભા છે.)

હંસા—(એકલી) હાથ ! એ પણ મળી જાણે જીગ મળ્યા. નાથે તો મને સાવ બાવરી બનાવી મૂકી.

હમીર—(પાછા ફરી) દેવી ! મારો વિચાર તો વધારે દઢીબૂત થયો. સૂર્યનાં તેજ વાદળથી ઢંકાય એ ના સંભવે. કપટનાં વહેણ તલવારથી પાછાં વાળીશ.

હંસા—સાવ અશક્ય. નાથ, હું આવું છું.

હમીર—દેવી ! ક્યાં જાઓ છો ?

હંસા—મારે પણ તૈયાર થવુંજ જોઈએને.

(હંસા પ્રથમ અગાસીમાં જાય છે. પછી પોતાના શયનગૃહમાં જઈ અસ્ત્રશસ્ત્ર સજી કછોટા મારી હમીરસિંહ પાસે આવી ઉભી રહે છે.)

હંસા—નાથ, શી આજ્ઞા છે ?

હમીર—રજપૂતની સમશેર પાછી મ્યાન થાય એ તો કાયરતાના રંગ.

હંસા—તો બલે, હું તૈયાર છું. તમે પણ પૂરેપૂરા કટિબદ્ધ થઈ આવો.

(હમીરસિંહ બખ્તર ટોપ પહેરી પાછા ફરે છે.)

હંસા—નાથ, હજી વિચાર ફેરવો તો ઠીક.

હમીર—નિશ્ચય ઉપર આવ્યા પછી તે ફેરવવો એ મારો સ્વભાવ નથી.

અંક ૧, પ્રવેશ ૨૦

હંસા—અરતુ. રજપૂત રમણીઓએ જે રીતે પોતાના પ્રાણ સમર્પ્યા છે તેની જોડ જગતમાં મળે એમ નથી. એક સૂચના કરું છું. જરા થંભી જાઓ તો ઠીક. તરતનો ચોકી પહેરો છે; જરા તેને શિથિલ થવા દો.

હમીર—હા, એ બરાબર. લાગ જોઈએ સૈન્યને ગભરાટમાં નાંખી, ચપળતાથી આપણે ચાલ્યા જઈ શું. (જરા થંભ્યા પછી હમીરસિંહ બે હાથે પટાબાજ ચલાવી હંસાને લઈ અંપક્ષાવે છે; પરંતુ સામા દળના સૈનિકો એ બંનેને ઘેરી લે છે. એટલામાં વનવીર વગેરે આવી માલદેવની બાજુ ઉઠી વાળી નાંખે છે. અશ્વોને મારી મૂકી હમીરસિંહ તથા તેના સૈનિકો એક પળ પછી વિરમ્યા વિના દસેક કોશ દૂર નીકળી જાય છે.)

પ્રવેશ ૨૦

સ્થળ:—ચિતોડ પાસેનો વનપ્રદેશ.

પાત્ર:—હમીરસિંહ, હંસા, વનવીર, જલધર વગેરે.

એક ગીચ ઝાડીમાં અશ્વોને ઝાડ આગળ બાંધી, તેમની પાસે ચારે મૂકી થાકેલા સૈનિકો વિશ્રામ લે છે. પ્રત્યેક સૈનિકને ખભે, પોતાનાં કપડાનું પોટકું, તથા થોડું થોડું ભાણું છે.

હમીર—વનવીરસિંહ, આ ઘટનામાં સમજ પડી નહીં. હું તે જાણવા બંધીરો થઈ ગયો છું. તમે શી રીતે પાછા ફર્યા ?

વનવીર—આપનો સંદેશો મળ્યો પછી વિલંબ સંભવે ?

જલધર—અનદાના, મને ભય હતોજ; પણ આપની આજ્ઞા લે લાગ્યો.

રણુલા—બાપુ, આપનો અશ્વ તો ઉત્તરનુંજ બાકી રાખે એમ છે. દેવીને લીધે વિલંબ થયો હશે એમ સમજી તથા મંત્રીજીની સૂચનાને લીધે ધીરે ધીરે માર્ગ અમે કાપતા હતા.

હમીર—એ તો બધું ખરું! પણ તમે પાછા શી રીતે આવી મળ્યા ?

વનવીર—કાં, આપની આજ્ઞા અમને થઈને !

પુનરુદ્ધાર

હુમીર—મેં આગા આપી ? શી રીતે ? દેવીનાંજ કારસ્થાન છે. દેવી, કેમ બોલતાં નથી ?

હંસા—શું બોલું ? માફ બોલવું આપને રુચ્યું છે ? સૈનિકાને જોઈ મને આપનું સાહસકાર્ય દુષ્કર લાગ્યું. શસ્ત્ર સજી તૈયાર થવાને નિમિત્તે અમાસીમાં જઈ મેં માફ પ્યાફ કળુતર એક પત્રિકા બાંધી વનવીરભાઈ તથા મંત્રીજી તરફ રવાના કર્યું. તેઓ આપણી વાટ જોતા જોતા કુચ કરતા હશે તેની મને ખાતરી હતી.

વનવીર—હંસાબહેનનું અતુમાન ખરું છે. મારો વેગ મંત્રીજીએ રોક્યો. બે ત્રણ કોશ માર્ગ માંડ કાપ્યો હશે ને અમને આપની સ્થિતિના સમાચાર મળ્યા.

હુમીર—દેવી તમે તો પ્રાણ અને પ્રતિજ્ઞા બેય જાળવ્યાં. મંત્રીજી, આપ સર્વેને આ કાર્યદક્ષતા માટે ધન્યવાદ છે. દેવી ! તમાફ એ પ્યાફ કળુતર ક્યાં છે ? (હંસાની સંજ્ઞા થતાં એક સૈનિક તેને હાથ પર રાખી બાવે છે.)

હુમીર—દેવી ! કેલવાડા જઈ આ કળુતર માટે સુવર્ણપિંજર કરાવજો.

હંસા—સોનાનું કરો કે રત્નજડિત કરાવો, જોઈએ તો તેના એક ઢગ કરી તેના ઉપર એને બેસાડો, પક્ષીને પણ બંધનમાં રહેવું ગમતું નથી. હું તો એને છુટુંજ મૂકું છું. સોનાની બેડીથી કાઈને જકડાવવું ગમ્યું છે ? મોહ, સુવર્ણના નહીં, પણ સ્વતંત્રતાના જ સંભવે.

(પડદો પડે છે.)

અંક બીજો

પ્રવેશ ૧

સ્થળ:—રાજભવન, ચિતોડ.

પાત્ર:—અક્ષભટ્ટ, માલદેવ, પહેરેગીર, પાછળથી પુરુષ વેષમાં બાનુભતી.

અક્ષભટ્ટ, રાજ્યભવનના પ્રવેશદ્વાર આગળ. ઉભો છે. માલદેવ કિનખાબની ગાદી તકીઆની બેઠક પર ભવિષ્યનો વિચાર કરતો, વચ્ચે વચ્ચે હુકકો ગગડાવતો. પહેરણ પહેરી ઉપાડે માથે બેઠો છે. હુકકાની બેસણી તથા નળી સોનાની છે, બાજુમાં રત્નજડિત તલવાર છે.

અક્ષભટ્ટ—(એકલો) સેવકને મૂકી મિત્ર પસાર. ચાલો જે થાય તે સારા માટે. પ્રત તો છુટી ગયું. ત્રણ દિવસ નોકોડા કરવા બોલી તો નાંખ્યું હતું પણ જીવને તેનો વિચાર આવતાંજ એવી ગભરામણ થઈ હતી કે ના પૂછો વાત. અપવાસ કરવો એ કંઈ હસવાની વાત નથી. બગાસાં આવે, ધરવાળી પર દાંતીઆ કરીએ, મારા જેવો કેષ્ઠ રડ્યો ખડ્યો કુંવારો હોય તો તે જાત પર અકળાય. ધરમાત્રાને બૂલી મયા હોઈએ તો તેને યાદ કરવા પડે. આ થોડા દિવસ મંભીર થઈ રહેવું પડ્યું તેમાં પાંચશેર વ્રજન ધટી ગયું તે તો બ્યાજ પાતે. અસ્તુ. ભાઈશ્રી સવા-દોઢ તો એમને ના કહેવાય-સહેલામાં સહેલું કામ સોંપી વંજો માપી ગયા. નર્ચા તીર જેવા છે. લાંબો વિચારજ નહીં. મને સંદેશો મોકલ્યો છે કે મેના અને બાનુબહેનને લઈ કેલવાડામાં આવી મળજે. મેના તો જાણે ઠીક, અમે ઉડવાનું કહીએ તો ઉડે પણ બાબી સાહેબાને તો એમણે કારાગૃહમાં બેસાડ્યાં છે તેમને શી રીતે લઈ જઈ? ભાઈને હઝાર વાર કહ્યું કે આપણાથી બધું બની શકશે પણ તલવારની રમતોમાં આપણાથી ઉભા ના રહેવાય, છતાં તેની ધાર પરજ આવવાનું સોંપી પોતે પસાર થયા. (રસ્તા તરફ નઝર નાંખીને) લો પેશે પહેરેગીર ધસ્યો ધસ્યો રાજ્યભવનમાં વધામણી આપવા જાય છે. ચાલો, આપણે એના કરતાં પહેલાંજ પહોંચી જઈએ. (જાય છે.)

પુનરુદ્ધાર

(હમીરસિંહ થાપ આપી છટકી ગયા એ વિચારથી માલદેવને ચહેરો ચિતામસ્ત દેખાય છે. બ્રહ્મભટ્ટ આવે છે તે ખોલે કરે તે પહેલાં હાંફેલાં ફાંફેલાં પહેરેગીર ધસી આવે છે.)

પહેરેગીર—મહારાજ, હું મરી ગયો, મારો બાપ મરી ગયો, મારો દાદો મરી ગયો.

બ્રહ્મભટ્ટ—અલ્યા આજે ને આજે ! બધા જોડે ! આતો ભગવદ્-ગીતાનું અધ્યયન કરતો હોય એમ લાગે છે.

वासंसि जोर्णानि यथा विहाय ।

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥

તેવું કંઈ આ તો છે. અલ્યા, ભૂતના બાઈ, બૈરી તો જીવે છે કેની ? ગભરાતો નહીં તેવું ચોકઠું કોઈ જોડે બેસાડી દધશું. (માલદેવ તલવાર અડધી કાઢી કચવાઈને પાછી જોરથી મૂકી દે છે, માં ફેરવી નાંખે છે ! પહેરેગીર આહાણુ સામે ડોળા કાઢી તલવાર પર હાથ મૂકે છે.)

માલદેવ—બ્રહ્મભટ્ટ, ફાટ્યો કે ? લવરી બંધ કર.

બ્રહ્મભટ્ટ—આપુ મોટેરાંને પગલે નાનેરાં ચાલે તેમાંજ તેમની અને તમારી શોભા. महाजनो येन गतः स पन्था ।

પહેરેગીર—બધા મરી ગયા.

બ્રહ્મભટ્ટ—ચાલો બૈરી પણ મરી ગઈ હોય એમ લાગે છે. ચિચારી છુટી. એ ભૂતના બાઈ, આપણો મન મિરદ છે. તેની નોંધ લઈ લે, મને મરવું પસંદ નથી. એ ગદા બાઈ, એ બધું તો દીક પણ આ આહાણુનો કંઈ વિચાર કર્યો ? એ બધાનું સાગરું સમાવશે કોણ ? એનાં બારમાં તેરમાં આ મોંઘવારીમાં કરશે કોણ ? ને રાજ લાગલાગટ છુટ્ટે ધીનાં કરીશ તો તે પચાવશે કોણ ?

માલદેવ—બ્રહ્મભટ્ટ. તને મિષ્ટાન સિવાય કંઈ સહે છે ખરું ? આ તે કંઈ હસવાનો સમય છે ?

અક્ષય—રૌવા જેવું છે શું ? આખો અણી શુદ્ધ ઉભો રહી બધાને-
જ સ્વધામ પહોંચાડે એટલે બધા મરી જવાના (ખડ ખડ હસે છે) અને
એનો ગુનોહ માફ થઈ જશે !

માલદેવ—પહેરેગીર, શું છે ? ખરી બીના જે હોય તે સત્તર કહીદે.

પહેરેગીર—મહારાજ મારો જરાય કુસર નથી. બાણું મૂકવા
આપનાર સિવાય કોઈ ત્યાં જતું નહોતું.

અક્ષય—એજ ભૂલ કેની ? બાણું લઈ આવનારને ત્યાં
શું કરવા જવા દેતો હતો ? બાણું મને મોકલ્યું હોત તો બધા જીવતા
રહેતે. આપુ એ ગમરાય છે. એનો ગુનોહ માફ કરો.

માલદેવ—ભલે, પણ મને કંઈ સમજ પડતી નથી. રે મૂર્ખ, તું
ક્યાં પહેરો ભરતો હતો ? ઓ એવકૂફ, ભસવું હોય તે સીધું ભસી મરની.
મારે અગત્યનું કામ છે.

પહેરેગીર—મહારાજ, કુમારશ્રી કારાગૃહમાં નથી.

માલદેવ—હૈં !

પહેરેગીર—એમને ઠેકાણે બીજેજ કોઈ નવજીવાન છે અને હું
તેને ઓળખતો નથી.

માલદેવ—હમણાં ને હમણાં તેને મારી પાસે હાઝર કર.

પહેરેગીર—બીજે પહેરેગીર પાછળ છે તે તેને લઈ આવી
ગયો હશે.

(પહેરેગીર અને પુરુષ વેષમાં બાનુમતી આવે છે.) કંઈ પણ
પૂછ્યા ગાછ્યા વગર શમશેર કાઢી તેનો પ્રાણ લેવા ધસી જાય છે.

અક્ષય—(વચ્ચે પડી) મહારાજ કોણ છે તે પૂછો તો ખરા.

માલદેવ—દૂર હઠ.

બાનુ—અક્ષય, ખસી જાઓ વીરતાનો જમાનો પરવારી નથી
ગયો. (બાનુ માથા પરનો ફેટો કાઢી ફેંકી દેછે. પુરુષના કપડાં નાંખી દઈ
છુટે ચોટલે માલદેવ પાસે મસ્તક નીચે નમાવી) મહારાજ ! નિર્દોષ પુત્રીને
તો હોમી દીધી, હવે પુત્રવધૂતી હત્યા કરી નામ અમર કરો.

[ફપ]

પુનરુદ્ધાર

માલદેવ—કોણ બાનુ ? વનવીર ક્યાં છે ?

બ્રહ્મભટ્ટ—જ્યાં છે ત્યાં સલામત છે. તમારા હાથ ત્યાં પહોંચી શકે તેમ નથી. મહારાજ, હું પણ ગુનેહગાર છું મારો પણ અંત લાવો. (માલદેવ બ્રહ્મભટ્ટ પર ધસવા જાય છે.)

બ્રહ્મભટ્ટ—ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલનનું હવે એજ કર્તવ્ય છે. (પોતાનું શિશુ નીચે નમાવી ધુટણીએ પડી ઉભો રહે છે. માલદેવ તલવાર ફેંકી દે છે.)

પહુરેગીર—જેશી બનીને તુંજ આવ્યો હતો કે ?

બ્રહ્મભટ્ટ—તેમાં ખોટું શું થયું ? મારું કહ્યું માની મરી ગયો તોજ ધર ભેગો થઈ શકીશ. બધા મરી જાય એવું હું કો કાળે ઉચ્ચારું નહીં. મોતની વાત આવતાં તો સેવક ગંભીર થઈ શકે છે.

માલદેવ—ચિતોડ છોડી તમે ચાલ્યા જાઓ.

પ્રવેશ ૨

સ્થળ:—કેલવાડાનો વનપ્રદેશ.

પાત્ર:—ભાનુમતી, બ્રહ્મભટ્ટ અને મેના, પાછળથી વનવીર અને એના શિકારના સાથીઓ.

હુંગરની હારમાળા નીચે ઝાડીમાં. પોતાની માલમતાનું મોટું પોટલું લઈ બ્રહ્મભટ્ટ આવે છે. મેના પાસે એનાથી નાનું ભાથાનું પોટલું તથા ભાનુમતીના હાથમાં જળપાત્ર છે. ત્રિપુટીનું બન્ન સસ્ત્રથી સજ્જેલું છે. શિકારીઓ તીરકામઠાંથી સજ્જ થઈ, કમ્બરે તલવાર લટકાવી નીકળી પડયા છે.

બ્રહ્મભટ્ટ (પોટલું નીચે મૂકી, ખેસી, પગ લંબાવી)—આપણે મન કે કેલવાડા એટલે કેળાંનાં લુમખે લુમખા મળવાના ને રોજ છુટાં ધી ને પુરણપોળીનાં થવાનાં. પણ અહીં તો પાન, પત્થર ને પાણી શિવાય કંઈ નઝરે ચઢતું નથી. આ તે કેલવાડા કે વનવગડા ? આપણે તો અહીંઆજ આડા પડવાના. (મેનાને આંખની ઈશારત કરી) અરે એ, આમ આવ. ભાનુઅહેન તો વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયાં છે. મારા પગ દાખ, હું તો સાવ થાકી ગયો છું. પરંતોની હારની હાર જેતાં અને ઉંચે નઝર નાંખતાં

અંક ૨, પ્રવેશ ૨

મને તો ચક્ર આવે છે. અને કાતરમાંથી કાઢી કાઢી નીકળ્યો તો તને અને ભાનુમહેનને આપણે તો આગળ ધરવાનાં.

મેના—(એક નાનીરી લપડાક લગાવી) શરમાતાં નથી આવું બોલતાં ? સ્ત્રીઓ શેને વશ રહે છે તે જાણો છો ?

બ્રહ્મભટ્ટ—આહાર વિહાર અને શુંગારને.

મેના—સાવ અસંભવિત. કાઠપણ કાળમાં અશક્ય.

બ્રહ્મભટ્ટ—ત્યારે ?

મેના—પુરુષત્વને. જેનામાં મરદાનગી નથી તે સ્ત્રીઓનો પ્રેમ મેળવી શકતા નથી.

બ્રહ્મભટ્ટ—અરાખર, ખુધે નાર પાંસરી એ સૂત્ર બૂલીજ ગયો.

મેના—વીરત્વ રણાંગણે દાખવવાનું, ધરનાં ઉંચરામાં નહીં.

બ્રહ્મભટ્ટ—તો તેમ. જાહેર રસ્તા પર સેવક ધુમશે.

મેના—એના જેવું અમાનુષી કૃત્ય એકંકે નહીં.

બ્રહ્મભટ્ટ—વાહરે મારી મધુરી મેના, તું પણ રજપૂતાણી છે, તો જોઈ લેજે હવે તારા રજપૂતનો સપાટો જંગે મેદાનમાં. યુદ્ધના વાખા ભારતમાં નહીં પડે. એ તો પાણીપતને વરદાનમાં મળ્યાં છે.

ભાનુ (તેમની પાસે આવી)—પાણી મેવાડની ગાળીનું પીધું છે; સમજ્યા ? બ્રહ્મભટ્ટ ઉઠો. હજી પગ દબાવવાનો અધિકાર તમે પ્રાપ્ત કર્યો નથી. નકામો સમય—(સિંહગર્જના થાય છે. સુસવાટ કરતું એક તીર ભાનુમતીના કાન આગળથી પસાર થઈ જાય છે; સિંહણ પડે છે અને વનવીર શિકારીઓની ટોળી લઈ આવી પહોંચે છે. વનવીર અને ભાનુમતી એકાએક મળતાં ભેટી પડે છે).

બ્રહ્મભટ્ટ (મેનાને)—તને ઈર્ષ્યા નથી આવતી ? આમ કુંવારી જિંદગી તે ક્યાં સુધી ?

મેના—ચિતોડ સ્વતંત્ર થાય ત્યાંસુધી.

વનવીર અને ભાનુમતી—શાખાશ મેના.

બ્રહ્મભટ્ટ—કાચું કાપ્યું. આ પ્રશ્ન ક્યાં પૂછી નાંખ્યો ? સેવકને ઘસડાવવું પડશે તેની જરાય શાખાશી નહીં !

પુનરુદ્ધાર

વનવીર—તમે બધા અહીં ક્યાંથી ? આવા વિકટ ગિરિપ્રદેશમાં તદ્દન અરક્ષિત હરવું ફરવું બહુ ભારે પડી જાય. ઠીક થયું કે હું આ બાજુ નીકળી આવ્યો નહીંતર—

બ્રહ્મભટ્ટ—આ બ્રહ્મણનો શિકાર સિંહણ કરી જતે. વનરાજને માણસના રવમાવની પરીક્ષા કદાચ નહીં હોય પણ શરીરની તો હોયજ. આ તો એક સિંહનો શિકાર થયો અને બીજનો મળ્યો.

વનવીર—આ ઉપમા આપવાનું મન ક્યાંથી થયું ?

બ્રહ્મભટ્ટ—તમે નામથી સિંહ છો, ગુણથી પણ છો તો અમારા બહેન સિંહણ.

વનવીર—ચિતોડની શી ઘટના છે ?

ભાનુમતી—હું તમારે સ્થાને કારાગૃહમાં છું એમ ખાત્રી થવાથી તથા તે ઘટનામાં બ્રહ્મભટ્ટે પોતાને પણ ગુનેહગાર જણાવ્યાથી અમને બંનેને દેશપાર કર્યા છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—અને મેના તો બ્રહ્મણને ડગલે, ચાલેજી પગલે પગલે. (મેનાને) કાં ખરું કેની ?

મેના—હું તો બાપુના કાર્યમાં મદદ કરવા ભાનુબહેન જોડે આવી છું,

બ્રહ્મભટ્ટ—ત્રી જાતનેજ વરદાન. હું તમને ચાહું છું એમ કહેવાનીજ નહીં. આપણે ગાંડા કે એની પાછળ જન પછાડીએ. મારા જેવા બિચારા કેટલાય એમ ભરમાઈ અડધા થતા હશે.

મેના—બાપુ, ગઢ છોડતી વખતે સાંભળ્યું છે કે ગઢપતિ મીરલોકોડોનું દમનકરવા માદેરિયા જવાના છે.

વનવીર—અતિ આનંદની વાત. મેના શાખાસ તેં એક વધાર્ધ દીધી. ભાનુ, હંસા એક વીરસુતની માતા થઈ છે. એને પરતંત્રતાનો વારસો મળે તે હંસાને ખૂંચ્યા કરે છે. દિલ્હીના નવા બાદશાહ તધુલખશાહે ગઢમાં ભરતી કર્યાનું સંભળાય છે. અમે એ વાત માનતા નથી. એ હકીકત ખોટી ફેલાવાઈ છે. પણ મેનાની ખબર પરથી એક તદ્દખીર જડી આવી છે. માટે ચાલો હમીરસિંહને એ બીના નિવેદન કરું. હંસા તને રોજ સંભારે છે. તને કારાગૃહમાંથી છોડવવા જતે ગઢમાં જવાનું સાહસ ખેડવા માગતી હતી પણ મારે તેમ કરતાં એને અટકાવવી પડી.

અંક ૨, પ્રવેશ ૩

પ્રવેશ ૩

સ્થળ:—વાઘાર મુકામે. હમીરસિંહનું નિવાસ સ્થાન.

પાત્ર:—હંસા અને હમીરસિંહ પાછળથી વનવીર, ભાનુમતી, બ્રહ્મભટ્ટ અને મેના.

ખડકના પથરનું નાના કિલ્લાની ગરજ સારતું મકાન. હંસા આવે છે. પાછળ અનુચર છે તે શાકેરનું ભરેલું પાત્ર લાવે છે તેને બાબુમાં મૂકવા સંજ્ઞાથી હંસા કહે છે. હમીરસિંહે લાલ રેશમી પાયબમો પહેર્યો છે તથા પગે સોનાના તોડા છે, કિનખાળનો પટો ખસાથી કેડ સુધી લટકી રહ્યો છે. જરીના કમર-બંધમાં કટાર શોભી રહી છે.

હંસા ઉદાસ મોં કરી, લમણે હાથ મૂકી ચિંતાગ્રસ્ત બેઠી છે ત્યાં હમીરસિંહ આવે છે.

હમીર—આજ આનંદોત્સવ છતાં પ્રિયે, તું ઉદાસ કેમ ? (હંસા તેને જોતાં સામી ધસી આવી બેઠી પડે છે.)

હમીર—ગમે તેમ કહે પણ તું પૂરા આનંદમાં નથી. ક્ષેત્રસિંહની જન્મતિથિ આજે છે છતાં તું આમ દુભાયેલી કેમ ?

હંસા—સૂર્યવંશના જ્યોતિનો પ્રકાશ અંખો લાગે છે તેથી. જીવન માત્રને ચેતન તથા તેજ આપનાર જાતે અંધકારમાં છે માટે. નાથ, હું તમારી સાથે રીસાઈ છું.

હમીર—જોઈ સો, સામા ધસી આવી આલિંગન દે, તેને સાતમા આસ્માને ચઢાવે, એ વળી રીસાવાની નવી રીત. હું આવ્યો ને મોં ફેરવી નાંખ્યું હોત તો રીસાયાં છો એમ જાણી મનાવવા આવતે.

હંસા—અમારૂં જીવનએ નવું અને રસજીવનએ નવું.

હમીર—તો બસે રીસાઓ, કહો શું કામ રીસાયા છો ?

હંસા—જે કારણે કરમાયાં છીએ તેજ કારણસર રીસાયાં છીએ.

હમીર—તમારા તરફની કંઈ ફર્ક અદા કરવામાં મારી કુસર થઈ હોય તો જણાવો. તે જણ્યા વગર તો માફી કેમ મંગાય ?

હંસા—ગુનોહ અક્ષંતવ્ય છે. હંસા તે દરગુઝર કરી જકે તેમ નથી અને મેવાડ આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું છે.

પુનરુદ્ધાર

હમીર—હું તો તારો વિનોદ સમજતો હતો ને તું તો ગંભીર વાતો કરે છે. હું કંઈ સમજ્યો નહીં.

હંસા—ક્ષેત્રસિંહની જન્મતિથિને અંગે તમે સાકરની લ્હાણી કરી તે મારે મંદિરે પણ આવી છે. અનુચરને એક ખુણામાં મૂકવાનું મેં સૂચન કર્યું છે.

હમીર—કેમ ?

હંસા—મહારાજ, ક્ષમા કરજો. મેં ધાર્યું કે આટલા વાર્તાલાપથી તમે બધું સમજી જશો. પુત્રને પગલે લ્હાણી શું દામ જોઈએ ? એ સવાચો ઉઠે, આપા રાવળનું નામ રાખે તોજ લ્હાણી શોભે. પણ તમેજ મારા મોહમાં મુગ્ધ થઈ કર્તવ્યવિમુખ થાઓ તો પછી ક્ષેત્રસિંહની શી આશા બાંધું ? આપના તરફથી પરતંવતાનો વારસો મેળવી ચિતોડનો ઉદ્ધાર એ શું કરવાનો હતો ? મેં આજથી તારો નિવાસ બદલ્યો છે.

હમીર—(વિચારમાંથી ઝળકી) પ્રિયે, તે તો મારા આંખના પડળ ખોલી નાંખ્યાં. મોંઝે કરેલા નિયમ મેં મોંમાંજ રાખ્યાં. હું હમણાંને હમણાં વનવીરસિંહને બોલાવી ચિતોડ પર.....

(વનવીર, ભાનુમતી, મેના અને અલ્લમદ આવી પહોંચે છે).

વનવીર—હું હાજર છું. (ભાનુમતીને જોતાંજ હંસા દોડી તેને ભેટી પડે છે.)—ભાનુમતી, તમે શી રીતે છૂટી આ તરફ આવ્યાં ?

વનવીર—એને તથા અલ્લમદને દેશવરની શિક્ષા થઈ છે.

હમીર—વનવીરસિંહ તમારી બહેને આજથી વ્રત લીધું છે. મારી પણ તેમાં સંમતિ છે. ચિતોડની પુનઃ પ્રાપ્તિ અથવા મોત એજ આજથી નિશ્ચય.

વનવીર—હું કારાગૃહમાં ગયો ત્યારથી મારા ઘરમાં એ વ્રતપાલન ચાલે છે. (ભાનુમતી નીચું જોઈ રહે છે.)

હમીર—ભાનુમતી એમાં શરમાવા જેવું કંઈ નથી. એ વાતને ગુપ્ત રાખવાની પણ જરૂર નથી. મેનાના નિશ્ચયની વાત મેં કેલવાડમાં આપ્યા પછી જાણી. જ્યાં તમારા જેવા મોહની સ્વરૂપે આવાં આકરાં વ્રતનાં મંડાણ માંડશે ત્યાં કાયરતાનો વાસજ ક્યાંથી ટકી શકશે ? એવાં વિરલ યુગલની પ્રજા ભારતનાં નવાંજ ધડતર ધડશે.

અંક ૨, પ્રવેશ ૪

અલ્લાહાદ્—મત આપવાનો અધિકાર હજી સેવકને નથી મળ્યો એટલે પરાણે તપ આદરવાં પડશે. લાચારી; સરકારની મહેરબાની નથી.

વનવીર—અહેનને ગમે એવી વધાર્ઠની વાત કહું. હરિસિંહના પિતા ગઢમાં નથી. મીર લોકોનું દમન કરવા માદેરિયા ગયા છે.

હંસા—સમજી. (હમીરસિંહને) નાથ, ક્ષેત્રસિંહની ક્ષેત્રપાળની બાધા મૂકાવવાનો આવો અલબ્ધ પ્રસંગ બીજી વાર આવવાનો નથી. એક કાંકરે બે પક્ષી મરાશે. જલધરજીને બોલાવી મંત્રણા કરો.

વનવીર—એ વિચારથીજ બધાને લઈ હું અહીં આવી પહોંચ્યો.

હમીર—જલધરજીને બોલાવ્યા છે તે ભવનમાંજ હશે, તમે મારી સાથે ચાલો. હંસા, એકલિંગજીના આશીર્વાદથી તેં કરાવેલા કર્તવ્ય જાનનો જવાબ હમીર બહુ અદ્ય સમયમાં આપશે.

પ્રવેશ ૪

સ્થળ—વાઘોરનો એક ખંડ.

પાત્ર—હમીરસિંહ, વનવીરસિંહ અને જલધર.

હમીર—જલધરજી, સૂખા ચિતોડમાં નથી.

જલધર—વાહ એના જેવા ખૂશ ખબર શા હોય! સિંહદ્વારનું રક્ષણ રણુધીરસિંહના કાબુમાંજ હશે. કુંવરની બાધા મૂકાવવાને મસે ચિતોડમાં પ્રયાણ કરવા અનુદાતા આજ્ઞા આપે એટલીજ વાર છે.

હમીર—બધી તૈયારી તમે કરી નાખો.

જલધર—સૈનિકોને આપની આજ્ઞા જણાવી દઉં છું. બને ત્યાં સુધી તો કોઈના પશુ જનમાલને હાનિ ના પહોંચે એમ કરીશ. સૂખાના સરદારોનો રોષ એમને થયલાં અપમાનને અંગે ઉતર્યો નથી. આપની વીરતા માટે એમને પક્ષપાત છે. વનવીરસિંહને મારી સાથે મોકલજો હું ધાડું છું તેમ રણુધીરસિંહના હાથમાં સિંહદ્વારનું રક્ષણ હશે તો ચિતોડ સહેલાઈથી હસ્તગત થશે.

હમીર—મલે. અતિ ઉત્તમ વાત. ચિતોડનાં પ્રજના લોહી નકામાં રેણ એ મારે માટે અસહ્ય છે.

પુનરુદ્ધાર

પ્રવેશ ૫

સ્થળ:—ચિતોડનો સિંહદાર.

પાત્ર:—જલધર અને વનવીર; દારના રક્ષકો, પાછળથી રણુધીરસિંહ.

જલધર—વનવીરસિંહ, સિંહદારનું રક્ષણ મારી ધારણા મુજબ રણુધીરસિંહને સોંપાયું છે. એને આપણા પક્ષમાં લેતાં વાર શી? તમારે માટે એનો પક્ષપાત આખા નગરને વિદિત છે. તમારું કામ પડે નહીં ત્યાં સુધી મૌન સેવજો.

(અને દાર પાસે જાય છે.)

જલધર (ત્યાં ઉભેલા એક સૈનિકને)—રણુધીરસિંહને મળવું છે, જરા બોલાવી લાવ.

(સૈનિક રણુધીરસિંહને બોલાવી લાવે છે.)

જલધર—રણુધીરસિંહ, જરા આ તરફ આવો. મારે આપનું કામ છે.

રણુધીર (સૈનિકને સંજ્ઞાથી જવાનું કહી તેના ગયા પછી)—તમારો અવાજ મને પરિચિત છે, મોં પરિચિત નથી.

જલધર (ખોટા થોભીયા દૂર કરી)—હું જલધર.

રણુધીર—કેમ આમ એકાએક? જુદાજ વેશમાં? મારું શું કામ પડ્યું છે?

જલધર—સિંહદાર ખોલી નાંખેા. રાણા હમીરસિંહની સવારી આવે છે.

રણુધીર—મારાથી એવો વિશ્વાસપાત કેમ કરાય?

જલધર—બાદશાહે ચિતોડ પ્રાપ્ત કર્યું તેમાં વિશ્વાસપાત નહોતો? માલદેવ તેનો બચાવ કરવા અશક્ય નીવડ્યા, ત્યારે વનવીરસિંહ, રણુધીરસિંહ અને દેવી હંસાકુમારીની ત્રિપુટીને વચનથી બાંધી લઈ ને કર્યું તે બધું વિશ્વાસપાત્ર? બીજી એવી કેટલી પરંપરા ગણાવું? ચિતોડ પરદેશીની ઝુંસરીમાંથી છૂટે અને તે તેના ખરા હક્કદારને પ્રાપ્ત થવામાં તમે સંમત થાવ તેને, તમે વિશ્વાસપાત કર્યો એમ સમજો છો?

રણુધીર—એ બધું ખરૂં પણ મને મારું હૃદય તમને અનુકૂળ થવા હા નથી પાડતું. બીજાઓ વિશ્વાસપાત કરે તેથી મારે કરવો એ ના બને.

જલધર—જન્મભૂમિને સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવવામાં પાપ જેવી વસ્તુ નથી. તમે તમારા વિચારમાં દૃઢ રહેશો તો અમે જબરાઈથી ગઢમાં દાખલ થઈશું. રણુધીરસિંહ રાજનીતિમાં લાગણી માટે અવકાશ નથી. સામ, દામ, દંડ, ભેદ સર્વનો તેમાં સમાવેશ છે. રજપૂતો તે ન સમજ્યા તેથી તેનાં પરિણામો ભોગવે છે. બોલવું કંઈ અને કરવું કંઈ એ તો રાજનીતિનું પ્રથમ સૂત્ર છે. જગતનો ઇતિહાસ તમે ખોલી જોશો તો એજ ઇતિહાસ સર્વત્ર જોવામાં આવશે. મનુષ્યના સામાન્ય વ્યવહારમાં, વ્યાપારમાં સત્ય તરી આવે છે; રાજનીતિમાં અસત્ય ફાવે છે. પરમાત્માને એમ રચતું હશે.

રણુધીર—પરમાત્માને ખોટો દોષ દો છો. ધોરીવંશ, ખીલજીવંશનાં નામનિશાન રહ્યાં નથી છતાં અમે રજપૂતો હજી ટકી રહ્યા છીએ. આખરે તો સત્યજ તરી આવે.

(જલધર વનવીરને ઇશારત કરે છે.)

વનવીર—(સત્ય સ્વરૂપે પ્રકાશમાં આવી,) રણુધીર ! મારી પાસે તો સીધીજ વાત. એટલું જરૂર યાદ રાખજો કે ગઢમાં રહેતી બિન-શુનેહગાર પ્રજાનું લોહી શરીરોમાં વહેશે તે, તેમજ મારા અને તમારા શૂરા બાંધવોનું લોહીનું એકેએક ટીપું રણુધીરસિંહને એ માટે જોખમદાર ગણશે. હંસાબહેનને એક પુત્રરત્ન થયો છે, તેને બાધા મૂકાવવી છે. બાધા એટલે આત્મઘટા. તમારા વિચારમાં મક્કમ હશે તોપણ એ શ્રદ્ધાના બળે અમે ચિંતોડમાં પ્રવેશ કરવાનાજ.

રણુધીર—મુત્સદ્દી ન કરી શક્યા તે તમે કરી શક્યા. તમે દેશ માટે જીવન સમર્પ્યું છે, તમને રણમાં ભેટવા કરતાં હું અહીંજ બેઠીશ. (બંને મિત્રો બેઠે છે.) મંત્રીજી, ખોટું ના લગાડશો. તમે ધણું કહ્યું છે, વિચારવા જેવું કહ્યું છે પણ મારી મુઝવણ મટી નથી. ત્વરા કરો. હું દ્વાર ખોલી નાંખીશ.

(મંત્રી અને વનવીર હમીરસિંહને મળે છે.)

પુનરુદ્ધાર

જલધર—અનદાતા, કામ બહુ સહેલું થઈ ગયું છે. ચિતોડના સિંહ દ્વાર દ્વારા સૈન્ય સાથે ગઢમાં જઈએ એટલેજ વિલંબ છે.

(રણધીરસિંહ સિંહદ્વાર ખોલી નાંખવા આજ્ઞા આપે છે. હમીરસિંહ સૈન્ય સાથે અંદર દાખલ થાય છે. “શિસોદીઆ કુલદીપક રાણા હમીર-સિંહનો જય” એમ જયઘોષ ગઢમાંથી સંભળાય છે.)

હમીર—(પ્રજ્ઞજનને ઉદ્દેશી)

ખાંધવો, ચિતોડની સ્વર્ગાયભૂમિ પરતંત્રતાની ઝુંસરીમાંથી છૂટી તે માટે હું આપ સર્વેનો ઋણી છું. સર્વેવંશીની વિજય પતાવા દેવી હંસા, બહેન બાનુમતી અને મેના ફરકતી કરે એવી મારી ઇચ્છા છે.

(પુનઃ હમીરસિંહનો જય થાઓ એમ પ્રજ્ઞજન ખોલી ઉઠે છે.)

જલધર—અનદાતા, દેવી આવી પહોંચ્યાં છે.

હમીર—દેવી, ગઢના શિસોદીઆ કુલદીપક આપારાવંજનો વિજય ધ્વજ તમારી ત્રિપુટીએ ફરકતો ફરવાનો છે. મારી અને જનતાની એવી વાંચ્છના છે.

(ત્રિપુટી વાટો ફરકાવે છે અને પુનઃ “હમીરસિંહનો જય થાઓ” એમ પ્રજ્ઞજન ખોલે છે.)

મુદ્રેશ ૬

સ્થળ—ચિતોડગઢથી દૂર, ઝાડોમાં.

પાત્ર—માલદેવ અને હમીરસિંહ.

(તાત્કાલિક રાવઠી હાલી કરી છે તેમાં માલદેવ બેઠા છે, બહાર સૈનિકો પહેરા ભરે છે.)

માલદેવ—(એકલો) ભારે ડેર થયો. ચિતોડ વગર શ્રમે હમીરસિંહે હસ્તગત થયું. આઠશાહની ઝુંસરીમાંથી છૂટવા એક પગે તત્પર થયેલી જનતાએ હમીરસિંહના આગમનને વધાવી લીધું. જગત પલટાય પણ માલદેવ એને ઝંખીને એસવા દેવાનો નથી (હરિસિંહ આવે છે)

માલદેવ—હરિસિંહ, દિલ્હીના પાયતપ્તના સમાચાર સારા નથી. વિષયી મુઆરકને જેર કરી સલ્તનત પચાવી પાડવાની નેમ રાખનાર તેના

અંક ૨, પ્રવેશ ૭

ગુલામ મલેક ખૂશરએ નાસી છૂટવા ધોરનો આશ્રય લીધો. એ ધોરજ એની કપર થઈ. ખીલજ વંશનો કોઈપણ નખીરો હયાત ના હોવાથી તધુલખ-વંશની સ્થાપના થઈ છે, પણ તેનો સ્થાપનાર આસુદ્દીન, હુંક સમય રાજ્ય ભોગવી શક્યો, અને તેના શાહઝાદા મહમદ તધુલખની આણુ દિલ્હીમાં વર્તે છે. તે બહાદૂર છે. રાજ્યસત્તા વધારવાના તેને કાડ છે. તો તેને દિલ્હી જઈ મળવા મેં નિશ્ચય કર્યો છે. તું મારી સાથે ચાલ.

હુરિસિંહ—આપુ, આ બધું કોને માટે ? કુટુંબમાં માત્ર હુંજ તમારી સાથમાં છું. હમીરસિંહ પાછી પાની કરે એવા નથી. ચિતોડનું સ્વતંત્ર્ય મને તો ખૂંચતું નથી.

માલદેવ—વીરતા તો હમીરસિંહની જોઈ લીધી ! દ્વારપાલને ફેડી મઠમાં પ્રવેશ કર્યો એ તો આયલાનાં લક્ષણ. ચિતોડની સૂયાગીરી તને અપાવીશ ત્યારેજ વિરમીશ. (માલદેવ જાય છે.)

હુરિસિંહ—(સ્વગત) આપુ એકના બે થાય એમ નથી. એમનું કોઈપણ નહીં એજ મને સાહે છે. હવે તો એમને માટે શીર ઝુકાવેજ છૂટકો. આશાહ ના પાડે તો પીડા પતે.

પ્રવેશ ૭

સ્થળ:—બિનાસનો આવારો.

પાત્ર:—મેના, મધુરી, વિષ્ણુદત્ત અને બ્રાહ્મણો.

સૂર્યના પ્રખર તાપમાંથી થોડો ઘણો બચાવ કરે એવી ઢળની ગોમતીમાં બ્રાહ્મણો બેઠા છે. ઉપર તાડછાંનાં ખેડાંનું આચ્છાદન છે. બેઠક (ચાટુ) વાંસના કામઠાંની છે તે પર કુકાવડી વગેરે સામગ્રી પડી છે. મધુરી નીચવેલું લૂગડું ખસાપર નાખી બેઠી છે. મેના એજ દશામાં તેને શોધતી આવે છે. બન્નેના બદન પરના કમખા લીના છે.

મેના—મધુરી ! ઝો મધુરી ! ક્યાં મરી ગઈ ! મુઈ, આ મેદનીમાં એને શી રીતે ખોળી કાઢું ? હું તો ચાકી. લાવ, વિષ્ણુદત્તની કુટીમાં જઈ બેસું. એ કંઈ ત્યાં આવ્યા વગર ઝંપવાની છે ! (મેના વિષ્ણુદત્તની કુટી તરફ જાય છે, બહેન આવે, આ ચંદન ટીલું કરતાં જાયો; બાઈ પધારો,

પુનરુદ્ધાર

એવી આશ્વસોની બૂમો ચાલી રહી છે. વિષ્ણુદત્તની કુટીમાં મધુરી ચાંદ્રો કરી તેમની પાસે હાથ જોવડાવતી બેઠી છે.)

મેના—મુર્ખ તું ! મારા કરતાં પહેલી શી રીતે આવી પહોંચી ? હાથ શું બતાવતી હશે ! તે જોયા વગર લાવની હું કહી આપું. સાઈંધર મળશે ને વસંત પંચમીનાં લગ્ન છે.

મધુરી—તે તારો જોઈ મૂક્યો છે, એટલે બધાએ ચાળા સૂઝશે. મારે તો હજી સોજે ચોક્કી કાચી છે. કાં વિષ્ણુદત્તજી, ખરૂં કેની ?

વિષ્ણુદત્ત—ના, ના, પાસાનો એક દાવ બરાબર નાંખો એટલીજ વાર છે.

મેના—જોઈએ, હુંજ ખરી પડી કેની ? તારા તો પોખાર છે. મહારાજ, ક્યો દાવ નાંખવાની જરૂર છે ? હુંકે પતાવોને. મારી બોળાને તો નિંદ નથી આવતી. આવા પુણ્યતીર્થે પાખંડ ના હોય.

વિષ્ણુદત્ત—મેં શું પાખંડ કર્યું ?

મેના—તમે શું જણો, પણ મધુરી તમારી પાસે આવે છે ત્યારે હસતી કુદતી ઉલ્લાસમાં હોય છે, બાકી આખો દિવસ હમણાં તો સુખ જેવી બેસી રહે છે.

વિષ્ણુદત્ત—હાથ જોધને મેં એમજ જોયું. એણે જેમ બને તેમ જોલાં લમથી જોડાઈ જવું જોઈએ. નહિતર...

મેના—વાયુનો પ્રકોપ ઉપડશે.

વિષ્ણુદત્ત—એમજ. કોઈ સાઈં પાત્ર મળતાં...

મેના—તે તમે એટલું કામ માથે ના લો ? કાં મધુરી, એમને એ કામ સોંપુ કેની ? (મધુરી બોલતી નથી પણ નીચું જોઈ રહે છે.)

વિષ્ણુદત્ત—માઈં શોધેલું મધુરીને રચિકર થશે ? એ તો એક દિવસ સ્વયંવરની વાત મને કરતી હતી. બાકી મારા ધ્યાનમાં એને માટે તો એક યોગ્ય પાત્ર છે.

મેના—રાજરમણીઓના સ્વયંવર રાજવીઓના દરબાર બરીને થાય, મારી મધુરીના નદીને ઝોવારે આ મદુલીઓમાંથી થશે. કાં મધુરી,

અંક ૨, પ્રવેશ ૮

જવાબ દેની? હું ખોટું કહું છું! (મધુરી નીચું જોતી હકારમાં ડોકું હલાવે છે.) વિષ્ણુદત્ત! કાઈ પાત્ર એને યોગ્ય ધ્યાનમાં હોય તો તે જણાવો, એટલે બિચારી ઝુરતી અટકે.

વિષ્ણુદત્ત—આ એવારે તો સ્વયંવર કરવા જેવું છેજ નહીં. બધાજ પરણેલા છે. હું માત્ર ખાલીની ગણત્રીમાં છું.

મેના—લો. વાહ! વાહ! ત્યારે તો મારી મધુરીનું કામ સહેલું થઇ પડ્યું. કેવા સરળ માણસ છે! મધુરી લે આ, હું પુષ્પહાર લાવી છું. દેવ માટે ખીજો લેવાશે; તારા દેવને ચઢાવ. સ્વયંવર બરો કે ના બરો મારી સંયોગિતા તો પૃથ્વીરાજનેજ વરમાળ પહેરાવે તેમ છે. (મધુરી પુષ્પહાર વિષ્ણુદત્તના કંઠમાં પહેરાવે છે. આજુબાજુ બેઠેલા બ્રાહ્મણો આ દ્રશ્ય જોઈ ત્યાં આવી કંકુ અને અક્ષત છાંટે છે.)

વિષ્ણુદત્ત—(બ્રાહ્મણોને) હું આપ સર્વેને વંદન કરું છું. વસંત પંચમીનું મુહૂર્ત છે, માત પિતાની આજ્ઞા લીધી છે. આપ જરૂર પધારજો. (બ્રાહ્મણો આશિષ આપી પોતપોતાને સ્થાને જાય છે.)

મધુરી—(જતાં જતાં મેનાને) એવું મન થાય છે કે આખી ને આખી તને હુંપી ખાઉ. હૈયા સરસી ચાંપી તારો બેચોબ કાઢી નાંખું.

મેના—અરે હવે તે એમ બને! પછી બટુજનું શું થાય?

પ્રવેશ ૮

સ્થળ:—દિલ્હી. માલદેવનો ઉતારો.

પાત્ર:—માલદેવ અને હરિસિંહ.

માલદેવ બાદશાહના હરબારમાં જવાની તૈયારી કરવામાં રોકાયેલો છે. માથે ફેંટા બાંધવાની તૈયારીમાં છે, ને હરિસિંહ દિલ્હીનાં નવા રાજ્ય તંત્રની તપાસ કરી પિતા કને આવે છે.

માલદેવ—હરિસિંહ શા સમાચાર છે?

હરિસિંહ—આપુ, ખીલજી વંશના પતનથી રાજ્યમાં સુબ્યવસ્થા જેવું કાંઈ રહ્યું નથી. અક્ષાઉદીનની નિર્દયતા લોકો ભૂલી ગયા છે. એના મોજલા છોકરાઓએ અને મલેક કાઝુરે કરેલાં અમાનુષી કૃત્યોથી ત્રાસી

પુનરુદ્ધાર

જઈ, મન ધાર્યું કરી રહી છે. નવો બાદશાહ મહમદ તથાલુખ ન કહી શકાય એવો પુરુષ છે. પ્રજાને શક છે કે એક રાતમાં પિતાના વિન્યને વધાઈ લેવા બાંધેલો શામીયાનો પિતાને સ્વધામ પહોંચાડવાજ મહમદે ઉભો કરેલો. નવો બાદશાહ વિદ્વાન છે તેમજ તરંગી છે, કવિ છે, શીલસૂક્ષ્મની સભા ભરે છે. રોજના નવા તરંગો ઉઠાવે છે અને કોઈ પણ પ્રકારે તેને અમલમાં મૂકવા આકાશ પાતાળ એક કરે છે.

માલદેવ—એ શીલસૂક્ષ્મ હોવા છતાં રાજ્યલોભી છે એમ એના પિતા તરફના આચરણથી સામીત થાય છે. અને મારે એટલુંજ જોઈએ છીએ. આપણે એના દરબારમાં પહોંચી જઈએ.

હરિસિંહ—આપુ એમાં શું સાર છે ? પ્રજાને જૂના અનુભવથી શક હોય.

માલદેવ—તું તો એવોજ રહ્યો. આ પાર કે પેલે પાર જે કામ માથે લીધું તે ક્યેંજ છૂટકો.

પ્રવેશ ૯

સ્થળ—દિલ્હી. મહમદ તથાલુખનો દરબાર.

પાત્ર—બાદશાહ, વઝીર, સિપાહસાલાર, ખજાનચી, કવિવર વંગેર.

(પાસખાન આવી) હુઝૂર, ચિતોડના સુખા માલદેવ તથા તેમના શાહઝાદા બાદશાહ સલામતને ફૂરનીશ બખ્શાવે છે.

બાદશાહ—એમને આવવા દો. (માલદેવ તથા હરિસિંહ આવે છે) મહમદ પોતાની તદખીર ધડવામાં મુસ્તકીમ છે. માલદેવ ઉભો રહે છે)

બાદશાહ—હં. બેરામખાન મારો વિચાર દિલ્હીથી પાટનગર ખસેડી દક્ષિણમાં સ્થાપવાનો છે.

બેરામખાન—હુઝૂર એમાં બેસુમાર ખર્ચ થવાની વકી છે.

બાદશાહ—વઝીર તમારો શો મત છે ?

વઝીર—જહાંપનાહ, આ અસહ્ય તાપ, જૂના રાજ વહિવટથી યાકી ગયેલી પ્રજા, તેમની મહા મહેનતે સાચવી રાખેલી દોલત રફે દફે થવાનો સંભવ એ બધુંજ જોતાં એ વિચાર મોકૂફ રાખો તો સાઈ.

બાદશાહ—એ બધુંય પ્રજા પોતાની જોડે લઈ શકશે.

વઝીર—હુજૂર, પણ તેના ખર્ચનો અંદાજ અખુટ થશે !

બાદશાહ—ખજાનચી હજુ સુધી કેમ આવ્યા નથી ?

કુતલુબખાન—બાદશાહ સલામત માઈ નામ પોકારે એટલીજ વાર છે. હું ફરનિશ બગવું છું.

બાદશાહ—ખજાનચી, મારો વિચાર પાટનગર દિલ્હીને દક્ષિણમાં ખસેડવાનો થાય છે.

કુતલુબખાન—અબજોના ખર્ચે એ કામ પાર પાડવું મને મુશ્કેલ લાગે છે પ્રજા આ તાપમાં મુસાફરી કરતાં હતાશ થઈ જશે. પોતાના ઘરખાર ત્યજવાનો વિચાર તેમના હૃદયને વલોવી નાંખશે.

બાદશાહ—ખર્ચ માટે તો મેં વિચાર કરી નાંખ્યો છે. ચામડાના સિક્કા પાડવા મેં નિશ્ચય કર્યો છે. તત્ત્વવેત્તા, તમે કંઈ કહેશો ?

આસુદ્ધમન્તકી—તત્ત્વ અને સત્ત્વ, બધુંય ગુજરાતમાં છે. રાજ્ય-સત્તાના પ્રભાવ અને પ્રતિષ્ઠા હોય ત્યાં ચીથરાંના પણ દામ ખોલે.

વઝીર—હુજૂર, આપણને ઠરી દામ ખેસવાનો માંડમાંડ અવકાશ મળ્યો છે. બાદશાહ સલામતની મરજી હશે તો દક્ષિણના મુદ્દમાં પાટનગરને ટપી જાય એવી તરફીબ ઉઠાવી શકશું. ચાંદી સોનાનાં ચત્રણને સ્થાને ચામડાના સિક્કા છાપવાથી બહુ બેદિગી ખડી થશે.

બાદશાહ—કવિવર, તમે કેમ બોલતા નથી ? શાએર મલેક ગાઝી, નજમુદ્દીન ધન્તીશાર અને મૌલાના અયતુલ્હીન શીરાઝીની ગેરહાઝરી મને આજે સાહે છે.

વઝીર—તેઓને અચાનક બીજું રોકાણ આવી પડ્યું અને હુજૂરને એક્તમાસ થતાં આપ નામવરે રજા આપી હતી.

બાદશાહ—તે મારી ધ્યાન બહાર નથી.

શાએર ઉબેદ—હુજૂર મારો એ વિષયજ નથી. ગાંડામાં ખપીએ એવો મોકો હુજૂર ઉભો કરવા માંગે છે.

બાદશાહ—કવિ એટલેજ ગાંડા તેમજ તરંગી.

પુનરુદ્ધાર

ઉપેદ—હુઝૂર પોતાની જાતને હલકી પાડે છે.

ખાદશાહ—કવિવર, હું તમારો શિષ્ય છું. મારા બોલવામાં આજે તમને ઇતખાર નહીં આવે. મને ગાંડો કહેનારા ખાંડ ખાય છે. ચામડાંના કટકાની કિંમત કરતાં ઝોછી કિંમતની ચીજનું ચલણ ભારતભરમાં ચાલશે અને પ્રજાજન તેને હોંસે હોંસે વધાવી લેશે એમ મારો ખુદ મને કહી રહ્યો છે. કવિવર, દક્ષિણ ફલક્રુપ પ્રદેશ છે, ત્યાં કુદરત છે, કવિતા છે. મારા વિચારને એ જગ્યા વધારે અનુકૂલ છે. નકામા ખાડામાં પૈસા હું વેડી દેવા માગતો નથી. તમને દિલ્હી નમાલું નથી લાગતું ?

ઉપેદ—વન, ઉપવન, નદી, નાળાં, અને વનસ્પતિથી ઉભરાતી પર્વત-રાજિઓ, તરેહતરેહના પક્ષીઓનો કલરવ, હુઝૂરના વિચારોને પોષશે એમાં તો એ મત હોઈ શકે નહિ. કુદરતમાંજ સ્વર્ગ સમાયલું છે પણ દિલ્હીને તે જગ્યામાં ખસેડવા કરતાં દક્ષિણની નવી રચના કરીએ તે બધી રીતે લાભકારક છે.

ખાદશાહ—પુનઃ વિચાર કરશું. (માલદેવ તરફ નજર પડતાં) માલદેવજી, મારી ધૂનમાં તમને ગેરઈન્સાફ થયો. એસો, ચિતોડના શા ખખર છે ? કુંવર તમે પણ એસો.

માલદેવ—જહાંપનાહ, મારી ગેરહાઝરીનો લાભ લઇ એક હીચકારાની માફક દરવાનને ફાડી ગઠમાં દાખલ થઇ હમીરસિંહે શિશોદીઆનો વાવટો ગઠ ઉપર ફરકતો કર્યો છે.

ખાદશાહ—અને તમે વીલે મોંએ તેની રાવ ખાવા આવ્યા છો !

માલદેવ—હુઝૂર, મારાં અંગરક્ષકો સિવાય આખું સૈન્ય ગઠમાં હતું અને તે એની તરફેણમાં ફરી બેઠું છે. મને હાથ બતાવવાનો અવસરજ મળ્યો નથી. હું એની જોડે દન્ડ યુદ્ધ કરીશ ત્યારેજ વિરમીશ.

ખાદશાહ—હું વિચાર કરી જવાબ દઈશ.

માલદેવ—હુઝૂર પાટનગરને ખસેડવાની આપ તદખીર ધડો છો, પરંતુ હમીરસિંહ એ અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈ દિલ્હી પર આક્રમણ કરશે. વળી રાજપૂતો પણ એને ફાવેલો જોઈ એની શેહમાં તથાઈ આપ નામવરની વિરુદ્ધ થશે. હમીરસિંહને એ રીતે જાગતો મૂકી આપ નિરાંતે બેસી શકશો નહીં.

અંક ૨, પ્રવેશ ૧૦

બેરામખાન—હુઝૂર, ટાંટરીથી હતાશ થઈ પાછું ફરેલું લશ્કર કાઢ પશુ ઠેકાણે પોતાનો હાથ બતાવવા તલપાપડ થઈ રહ્યું છે. આવો મોકો વારંવાર નથી આવતો.

બાદશાહ—અલ્હમદુલ્લહા ? સિપાહસાહાર બેરામખાન, યુદ્ધની તૈયારી કરો. ચિતોડને હસ્તગત કરેજ હવે તો છૂટકો. હમીરસિંહ કે એનો વંશજ માયું ના ઉચકે એવો પ્રસંગ મને ખુદાએ આપ્યો છે તો શિશા-દીઆ વંશને નિર્મૂળ કરી નાંખીશ, એની દોલતમાંથી નવું પાટનગર ઉભું કરીશ. માલદેવ, તમે પશુ અમારી સાથે યુદ્ધમાં બેઝાવાની તૈયારી કરો.

માલદેવ—મને જવાની આજ્ઞા છે ?

બાદશાહ—હા.

(માલદેવ અને હરિસિંહ નમન કરી જાય છે)

બાદશાહ—વઝીર, મારી ગેરહાજરીમાં સલ્તનતનો ખાર તમારે શિર.

પ્રવેશ ૧૦

રથળઃ—મહેલની બાજુમાનું ચોગાન, ચિતોડ.

પાત્રઃ—ક્ષેત્રસિંહ, રણુજીત, હમીરસિંહ, હંસાકુમારી અને જલધર.

ક્ષેત્રસિંહ—મૂક, મને આપી દે. નહોતર મારીશ.

રણુજીત—મારો છે. તને શેનો આપું ? જા, જા.

ક્ષેત્રસિંહ—સીધો સીધો માને છે કે ? (રણુજીતને બે મુઠ્ઠી લગાવી દે છે. હંસાતોંસીમાં વાત વધી જાય છે. ઘોડો ક્ષેત્રસિંહ ઝુંટવી લે છે અને રણુજીત રોઈ પડે છે. એટલામાં હમીરસિંહ રાણી અને જલધર આવી પહોંચે છે.)

હમીર—આપુ રણુજીત, શું થયું ? કેમ રૂંધે છે ? (ક્ષેત્રસિંહ ખીસીઆણો પડ્યો હોય તેમ ખૂણામાં લપાય છે.)

હંસા—રણુજીત, શું થયું બેટા ? કેમ બોલતો નથી ?

રણુજીત—મને મારી, મારો ઘોડો કુંવરાંએ ઝુંટવી લીધો.

હમીર—કુંવરાં ! ખરી વાત ? એનો ઘોડો તમે ઝુંટવી લીધો ?

[૮૨]

પુનરુદ્ધાર

ક્ષેત્રસિંહ—હા મેં લઈ લીધો.

હમીર—કેમ ?

ક્ષેત્રસિંહ—મને એ ઘોડો બહુ ગમે છે.

હમીર—તેથી ?

ક્ષેત્રસિંહ—બહુ સારો ઘોડો છે.

હમીર—સારો છે માટે ઝુંટવી લીધો ?

ક્ષેત્રસિંહ—હા તેમાંજ લીધો.

હમીર—આપુ, ખીજનું સાફ હોય માટે આમ ઝુંટવી લેવાય ?

આમ મારામારી કરવી શોભે કે ? રણજીતને ઘોડો પાછો આપી દો. હંસા !
કુંવરાં માટે એક સારો ઘોડો બનાવરાવો. જલધરજી, હવે કુંવરાંને ખરે
ઘોડે બેસતાં શીખવો.

ક્ષેત્રસિંહ—(ખીસીઆણો પડી જઈ ઘોડો ફેંકી દઈ) લે આ તારો
ઘોડો. (ચાલ્યો જાય છે. રણજીત ઘોડાને લઈ કોટી કરે છે.)

હમીર—કુંવરાંને ખોટું લાગ્યું. હોય, બાળક છે.

પ્રવેશ ૧૧

રુથળઃ—માલદેવનો દિલ્હીનો ઉતારો.

પાત્રઃ—માલદેવ તથા હરિસિંહ.

માલદેવ માથા પરથી ફેંટો કાઢી નાંખી આમતેમ આંટા મારે છે, મોં
પર ચિંતા છે, હરિસિંહનું મન પણ અસ્વસ્થ છે.

માલદેવ—હરિસિંહ, આ મારો છેલ્લો પ્રયાસ છે. હમીરસિંહને
ક્યાં તો પાડીશ અથવા તો મારો જીવ આપીશ. વનવીર કુલાંગાર નીવડ્યો
છે. એનું વેર લેવાનું તને સોંપું છું.

હરિસિંહ—પિતાજી, વનવીરની મને ધડીભર ઈર્ષ્યા આવે છે.
એ નાનપણથી ઉચ્છૃંખલ હતો, કોઈને પણ સસ કહેતાં અચકાતો નહોં
એટલે એણે આપના સામા પક્ષમાં બળી જતાં વિવંચ ના કર્યો.

માલદેવ—એટલે તું એમ કહેવા માંગે છે કે તું શરમાળ તેથી
મારી આજ્ઞાને આધીન થઈ દુસ્મન દળમાં બળી ગયો નહોં.

અંક ૨, પ્રવેશ ૧૨

હરિસિંહ—પિતાજી, હમીરસિંહને દુશ્મન શી રીતે લેખું ? બાદશાહ તદ્દન ધુની છે. કેટલોય વખત હું અને તમે એક ખૂણામાં ઉભા રહ્યા પણ એની અવનવી યોજનાઓના તરંગમાં એણે આપણને ગણકાર્યા નહીં. એ અપમાન ઉપરાંત એ ફાવશે તો આપણી આર્યભૂમિને વેરાન કરી મૂકશે. તમારો ખપ છે સાંસુધી એ તમને પોતાની ઓથ તળે રાખશે. સારા હશે તો જન્મભર તમારી જોડે સાઈ રાખશે. પણ એ બધાય કંઈ સરખા સ્વભાવના હોતા નથી. તમારું નામ ધીમે ધીમે નિર્મૂળ થઈ જશે. રજપૂતાઈ પરવારી જશે. આપણી ઘોર આપણે હાથે તૈયાર કરીએ છીએ.

માલદેવ—એ બધુંય ખરું હશે પણ હમીરસિંહ મારી જોડે દગો રમ્યો છે, તેનું વૈર લીધા વગર હું વિરમીશ નહીં.

હરિસિંહ—આપુ એ વૈર, મમત્વ ધૂમાડાના બાતકા જેવું છે. તમે એની જોડે કેવી હલકી ગત ચલાવી છે ? પરિણામે તમારું નામ હલકું કર્યું. ઉજળે મોંએ રજપૂત જોડે મારાથી વાત સરખી થઈ શકતી નથી.

માલદેવ (સ્વગત)—મારી ફસામણુનો ખ્યાલ આને શી રીતે આવે ? (મોઢથી) હરિસિંહ, હોળી પ્રકટાવી છે હવે તો અંપડાવ્યેજ છૂટકો. (ગય છે)

હરિસિંહ (એકલો)—પિતાની આજ્ઞાને આધીન થઈ જતનું બલિદાન કરેજ હવે તો છૂટકો. માતૃભૂમિને કાળીટીલી આવે તે કરતાં તો મરવુંજ બહેતર ભગવાન એવો વખત જલદી લાવે અને હમીરસિંહને વિજયમાળા પહેરાવે. આ હાથ તો વનવીર ઉપર નહીં ઉપડી શકે. એ ધા કરશે તો તે ખમી જઈશ.

પ્રવેશ ૧૨

સ્થળ—ચિતોડ, વનવીરનું નિવાસસ્થાન.

પાત્ર—બ્રહ્મભટ્ટ, મેના, ભાનુમતી અને વનવીર.

બ્રહ્મભટ્ટ—બ્રહ્મભટ્ટ કહો, મેના ! બોલો ! બોલો ! મેના બોલો !

મેના (આવીને)—રામ, રામ, કહો મેના. મેનાની જીભે તો બ્રહ્મભટ્ટનું નામ શી રીતે ચઢે ? અટપડું છે.

પુનરુદ્ધાર

અક્ષયજી—કેમ સાધવી બનવું છે ? મારા વગર રઝળીશ ત્યારે મને શક કરીશ. દુનીઆ એવીજ છે. દૂર હોય તેને સંભારે. મળી ના શકે તેના જપ જપે.

મેના—સીતારામ કહો, મેના.

અક્ષયજી—રામવડે સીતા છતાં સીતાજીનું નામ આગળ કેમ મૂકતા હશે. મનુએ એવું ક્યારે લખ્યું છે ? આ તો નવોજ વા.

મેના—મનુસ્મૃતિ વાંચી છે ?

અક્ષયજી—વાંચ્યા વિના ટોણા મારવામાં ખરી મહત્તા છે.

મેના—એમણે તો લખ્યું છે કે યજ્ઞ નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તન્ન દેવતાઃ તમને તે આચારમાં ઉતારવાની પરવા નથી એટલે તેમને ગાળ ખવડાવવી છે, સ્વછંદે વર્તવું છે અને સૂત્રકારોને વગોવવા છે.

અક્ષયજી—ચલ હું તો નહીં દઉં, તમારે જેમ નામ મૂકવું હોય તેમ મૂકજો. હેલ્લું કે પહેલું તેની મને પરવા નથી. પણ મારા નામ જોડે તમારા નામને જોડી દો એટલે નીરાંત. સીતા એકલાં શોભતાં નથી. જોડે રામ છે તો સોહામણાં લાગે છે. મેનાનો અક્ષયજી કહીને કોઈ બોલાવશે તેમાં આપણને જરાય વાંધો નથી.

મેના—ઐરીષ્યામાં ખપશે.

અક્ષયજી—એ તો બ્રમ છે. આપણે મેનાના થવું છે. બીજા કોઈના થઇને રહેવું નથી, ને કહેવડાવવુંયે નથી. હવે હાથ આપોની.

મેના—આમ પરણવાને અધીરા કેમ થઈ ગયા છો ? મુદ્દર્ત-તો જોવડાવો.

અક્ષયજી—એ તો મારા હાથમાં છે. આપણને સગવડ જોઇએ, મુદ્દર્ત તો આવી મળશે. એ તો ઠીક છે કે જાતે જોષી છું નહીંતર તેને સમજ પાડી દેવાની. મુદ્દર્ત ઉપજાવવું એ તો રમતનું કામ. મારે તો પરણવાનો કાળ વીતી જાય છે એટલે ટાયલાં પરવડતાં નથી. મહિનાઓ થયાં કેવે ઘોડે બેસવું, એના પર સાજ કેવો મૂકવો તે વિચાર મનમાંને

અંક ૨, પ્રવેશ ૧૨

મનમાં ઘોળાયાં કરે છે. માલદેવજીએ કયું મુદ્દત જોવડાવ્યું હતું ? છોકરી વરાવી ને રાજ્યલક્ષ્મી ગુમાવી. મુદ્દત કાઈએ જોઈ આપ્યું હશે તો તે કાંઈ અણુધડ હોવો જોઈએ.

મેના—હીક, ત્યારે તમારૂં ચાલે તો સીધાં માયરામાંજ જઈને બેસો.

અહ્મલદ્દ—એટલીય વાર શા માટે ? આ જગા શી ખોટી છે ? જાતે બ્રાહ્મણ છું મારે તો તે માટેય કાઈનો અપ નથી. માયરામાં એક જોખમ છે, તારે બદલે મોં ઢાંકી કાઈ કાણી કુબડી પધરાવી દે તો બ્રાહ્મણને આપધાત કરવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય. તારો વિયોગ ને નવીનો યોગ બન્ને વસમાં લાગે માટે ચક્ષો, સાવધાન. (હાથ પકડવા જાય છે ત્યાં ભાનુમતી તથા વનવીર આવે છે.)

ભાનુ—કાં, અહ્મલદ્દ કુંવારા રહી ગભરાઈ ગયા ? અમને પણ બોલાવવાના નહીં કે ?

વનવીર—આર્યાવર્તમાં પરણવાની જીમ્મેદારી જાણો છો કે ?

અહ્મલદ્દ—ઓહો ! પરણવામાં જીમ્મેદારી ! એવા વાહિયાત વિચાર કાણુ કરે ? એ રાંધશે, હું ખાઈશ. એ માંગશે, હું આપીશ. હું માલેકનો તાપ સહન કરીશ, એ રાંધણીના તાપ જોશે માલેકના તાપ કેટલીક વાર એવા વસમાં પડી જાય છે કે ધડીમર સ્ત્રીઓની ધૂર્ખા આવે છે. ઘરમાં દાદાગીરી અમે એકલા કદાચ કરીએ પણ માલેકને ત્યાં તો એનો લાડકવાયો હજૂરીઓ પણ અમને દમ બીડાવે. અમે એ પરણીએ તેમાં ત્રીજાની દખલગીરી શ. માટે જોઈએ ?

ભાનુ—અને માતૃભૂમિ માગશે તે ?

અહ્મલદ્દ—મેના શિવાય કંઈ પણ માંગશે તે આપીશ.

વનવીર—અહ્મલદ્દ, આમ મનમોજીની માફક અત્યારે વિચરો છો પણ પછી તેમ નહીં બને.

અહ્મલદ્દ—હીક, એની સામે બેસી રહીશ.

વનવીર (હસીને)—એમ નહીં. પરણશે એટલે ધરના મટી સારાજ નગરના થશે, નાગરિક તરીકે લેખાશે, અને દેશ માટે પ્રાણ આપશ

પુનરુદ્ધાર

પડશે. તમારી જાતને, તમારી પ્રજાને, રાજ્યને ચરણે મૂકવાં પડશે. ઘોડે મદતમાં બેસાતું નથી.

બ્રહ્મભટ્ટ—મારે ક્યાં મદત બેસવું છે ? પૈસા આપીશને.

વનવીર—તેટલેથી નહીં ચાલે, લક્ષ્મણનાં હર્ષગીત તેની જીભેથી સહિત રચાયાં છે; વેદના મંત્રોચ્ચાર એ જવાબદારી વગર અર્થ વિહ્વાણું છે. આ રણદુંદુભિ, નિશાનડંકા, નોખત તથા વાઘ વાજાંત્રો તવંગરીના તમાશા નથી. તમારા બાવિ નાગરિક તરીકેના જીવનની રૂપરેખા છે. એમ ના બની શકે તો મૂંગા મૂંગા પરણવા ચાલ્યા જજો. બાદશાહી સવારી પણ ધડીબર વરરાજાને માટે થંભી રહી તેને માર્ગ આપે છે તે એ નાગરિકની બાવનાને અંગે. ઘોડે ચઢો તે રણાંગણે ચઢવાના મંડાણ અર્થે.

બ્રહ્મભટ્ટ—આપુ સમજ્યો. શ્લોક એટલે કીર્તિ. અમારે ત્યાં તેથીજ પવાડ બોલાતા હશે.

ભાનુ—નાથ, બ્રાહ્મણને તમે અન્યાય કરો છો. એ કંઈ નમાલો નથી. સસરાજીએ માઈ શીશ છેલ્લા તલવાર ઉગામી ત્યારે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવા માથું ઝુકાવેલું.

બ્રહ્મભટ્ટ—તે વીરતાનો ઈર્જરો તો તમને ક્ષત્રીનેજ હશે. પરણવા જઈએ છીએ ત્યારે અમે પણ તલવાર હાથમાં રાખીએ છીએ હોં. યજ્ઞમાં પણ લાકડાની તલવારને સ્થાન છે. બાકી એમાં ધાડ શી મારી ? મારા મિત્રનાં રંગીલાં રસીલાં પત્નીનું ઘેળે દિવસે મારા દેખતાં માથું ઉડાવવામાં આવે અને હું તે મૂંગે મોઢે જોયાં કંઈ અને જીવતો રહું ? જગતને મોં બતાવવાનું તો ઠીક પણ મારી મેનાને મારે માટે કેવો હલકો વિચાર આવે ? એ તો કહે છે કે સ્ત્રીઓ વીરતાને વરે છે.

વનવીર—મિત્ર, આ વીરતાનાં લક્ષણ તારામાં જોઈ માઈ હૃદય આનંદથી હલકાય છે. તારા કથનમાં પૂરેપૂરું સત્ય છે. બારતના પુનરુદ્ધારનો ઈર્જરો એક જાતિ ના રાખી શકે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર સર્વેએ એકદિલથી કામ લેવું જોઈએ. એમની અન્યોઅન્ય સ્પર્ધા અને બેદિલી-

અંક ૨, પ્રવેશ ૧૩

માજ ભારતનું પતન થયું છે. અનુચર (આવી વનવીરને)—આપુ, અનદાતા યાદ કરે છે.

વનવીર—જા, હું આવું છું.

બ્રહ્મભટ્ટ—આ અનદાતાથી તોખા. લક્ષ્મીની વાતો કરી માત્ર આનંદ લઉં છું તેપણુ તેમનાથી ખમાતું નથી. સાવધાનની તૈયારી કરતો હતો ને તમે આવી વિલેપ નાંખ્યો. લક્ષ્મીની ફરજ ઉપર ભાષણ કર્યામાં શું વળ્યું ? એ તો પેઢી દર પેઢી ચાલ્યું આવે છે. મહત્તા તો એ ફરજ અદા કરવામાં છે. પરણાવી હાથ તમે મીલાવી દોની. તમે જે કહેશો તે કરવા સેવક તૈયાર છે.

અનુચર (પુનઃ આવી)—પ્રધાનજી, સેનાધ્યક્ષ આવી ગયા છે. આપુનીજ ખોટી છે.

વનવીર—મિત્ર લડાઈનું વાદળ ઘેરાયું હોય એમ લાગે છે. નકામા ટાયલામાં સમય ગુમાવ્યો. હું તો જઈશ. (વનવીર જાય છે.)

બ્રહ્મભટ્ટ—પોતે પરણીને બેઠા એટલે ખીજને પરણવાની વાત તે ટાયલાં. અને સહુથી વધારે ટાયલું અત્યાર સુધી ફરજ સમજાવવામાં બાનુબહેન, તમે, અને અમારા બધાંએ કર્યું. ખીજની લાગણીનો કંઈ વિચાર છે ? ભારતમાં તો લઢવાનો વા વાયો છે અને બ્રાહ્મણના હૃદયનો કચડાણુ નીકળી જાય છે. (મેનાને) મનના રાણી, તમે પણ અતિ ડાહ્યાં છો. વ્રત લીધું તો મેં જાણ્યું કે હશે. ચોક્કસ મુહૂર્ત હાથમાંથી ગયું. હવે લઈશું રજા અને તમે કરજો મજા. રામ નામ પઢજો. વખત વિચાર્યા વગર એ નામ બોલતાં આવ્યા એટલે નશીબમાંથી બ્રાહ્મણુ સરક્યો. મોંમાંથી વેણુ ઉચ્ચારીએ કેની તે તેની પૂરી તુલના કરીને કાઢવો.

પ્રવેશ ૧૩

સ્થળ:—રાજગૃહ, ચિતોડ.

પાત્ર:—હમીરસિંહ, વનવીર, જલધર, સેનાધ્યક્ષ, બ્રહ્મભટ્ટ.

રાજગૃહના એક દિવાનખાનામાં ગાદીની બેઠક કરી હમીરસિંહ બેઠા છે; અટલવાને ગોળ તકીઓ છે. ગાદીને નાકે બે બાજુએ ખીજઓ, બે પગવાળી ગોઠવાયા છે.

પુનરુદ્ધાર

હમીર—વનવીરસિંહ, ગુપ્ત અનુચર દ્વારા ખખર મળ્યા છે કે બ્રાહ્મણશાહનું સૈન્ય ચિતોડ ઉપર આક્રમણ કરવા કટિબદ્ધ થયું છે.

વનવીર—મહારાજ, હું એમ ધારતોજ હતો.

જલધર—માલદેવજી શિકસ્ત ખાઈ મૌન સેવે એવા નથી. કોઈ પણ યુક્તિપ્રયુક્તિથી આપને રંજાડવા પ્રયત્ન કરશેજ.

હમીર—જલધરજી, જુદી જુદી દિશામાં અનુચરને મોકલી બ્રાહ્મણશાહના સૈન્યની માહિતી મેળવો. સેનાધ્યક્ષ, કિલ્લાના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરો. આ પહાડી પ્રદેશનો એક પણ ખૂણો માલદેવજીની નજર બહાર ન હોઈ શકે. આપણે પૂરેપૂરા સાવધાન થવાની જરૂર છે. એકલું લડવું કામ નહીં આવે. એમની દરેક તદ્દખીરને ઉંધી વાળવી પડશે.

બ્રહ્મભટ્ટ (બોલતો બોલતો આવે છે)—એની જાળમાંથી બંદાની માફક છટકતાં આવડવું જોઈએ.

વનવીર—મિત્ર, તું પણ વખતસર આવી પહોંચ્યો. મહારાજ, એ તદ્દખીરો જાણી લઈ તેની સામે તરકીબ ધડવા જરૂર છે. એ કામ બ્રહ્મભટ્ટનું. મિત્ર એ કામ તું કરીશ. બ્રાહ્મણશાહના દળમાં જઈ—

બ્રહ્મભટ્ટ—ત્યાં માથું મૂકીને આ તરફ ચાલ્યો આવજો. આડા અવળા જવાની જરૂર નહીં. સીધોજ રસ્તો.

વનવીર—આ હસવાનો વખત છે ?

બ્રહ્મભટ્ટ—ત્યારે શું અહીંથી ખસવામાં હડાપણ છે. જવું તે પણ શત્રુ દળમાં !

વનવીર—ત્યારે બ્રાહ્મણ શા કામનો ?

બ્રહ્મભટ્ટ—તે મોખરે મૂક્યા મનુએ. ગાળ દેવી હોય તો પેટભરી તેને દેજો. આપણે તો બારતમાં બ્યાં સ્થાન આપો ત્યાં (ગોળા વાળવાની ચેષ્ટા કરતો) પલાંડી વાળી ખેસવા તૈયાર છીએ.

વનવીર—એ ગોળા મનમાં રહી જશે. જોઈ એ તો મેનાની રમ અપાવું.

બ્રહ્મભટ્ટ—એ તો વીરતાનું પુતળું. ના પાડેજ નહીંને. અનદાતા, માફ કરજો આ લુલ્લી બાધને. દિન ઉગે ને યુદ્ધના મંડાણ માંડો છો તે

અંક ૨, પ્રવેશ ૧૪

આ બ્રહ્મણને પરવડતું નથી. હસીને પેટ ભરું છું તેટલુંય મારા મિત્રથી ખમાતું નથી. મને કંઈ રજૂપૂતો જોડેલો મોતને વરવાનો મોહ નથી. ઠીક, મિત્ર રામ, રામ, તું પણ બ્રહ્મણને કુંવારોજી સ્વર્ગે મોકલશે ત્યારેજ જંપશે.

હમીર—હું તેમ નહીં થવા દઉં, જાઓ.

બ્રહ્મભટ્ટ—ખમા અનહતાને. મેનાને મળી આ ચાલ્યો.

પ્રવેશ ૧૪

સ્થળ—ચિતોડ, મેનાનું ઘર.

પાત્ર—બ્રહ્મભટ્ટ અને મેના.

રાજભવનમાંથી બ્રહ્મભટ્ટ મેનાને ઘેર. મેના લાકડાની તકલી પર સુતર કાંતતી બેઠી છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—(ઘરમાં પગ મૂકતાં મેનાને જોઈ) સાવધાન, અંતર પાંચનો અંતર સમય. સાવધાન.

મેના—કેમ રાતે નિંદ નથી આવી ? પરણવાના બહુકારા વાગે છે !

બ્રહ્મભટ્ટ—નિંદ તો મેના રાણી પોતાને માટે લઈ ગયાં. પરણવાનું કહું ત્યારે ઉધી ગયાં અને યુદ્ધના ડંકા વાગે છે તે માટે અમે સાવધાન પોકારીએ છીએ. તમારી રજા લેવા આવ્યા છીએ.

મેના—કેમ ક્યાં સીધાવો છો ?

બ્રહ્મભટ્ટ—સીધા દુશ્મનના દળમાં. સાવધાનની ધૂન લાગી છે તે એટલા જ માટે તો. નથી પરણનાર કે નથી પરણાવનાર. કુંવારાંના તે અવતાર છે ! મને તેમની દયા આવે છે. ખરે, કોઈ યૈરી વગરના ના થશો. પહેલા તો વિચાર થયો કે તમને સાથે લેવાં ને માંગનારનો વેશ લઈ આપણે નીકળી પડવું. વધુ વિચાર કરતાં તમારું મોહની સ્વરૂપ આંખ આગળ ખડું થયું.

મેના—એટલે ભરોસો નહીં પડ્યો.

બ્રહ્મભટ્ટ—તમારો ભરોસો નહીં રાખીએ તો ચાલે કેમ ? ક્યાં ક્યાં પકડવા જઈએ ? ફાવે તેમ ઉડો. પણ મીઆઈનાં ભરોસા નહીં; તરતજ તરાપ મારે. એનો એ સ્વભાવ ચિરકાળ રહેવાનો. ગરદનમાંથીજ

પુનરુદ્ધાર

પકડે. એટલા માટે તો પાંજરામાં પોપટને રાખવા છતાં સાવધ રહેવું પડે છે. ગમે ત્યાં તમે છુમંતર થાઓ તો શોધતાં પાર ના આવે. એક જીવને પહોંચી વળાશે. ગમે તે વેષમાં ત્યાં પહોંચી જઈશું. ચાલો મનના રાણી, રાણાજી અંતઃપુરમાં ગયા છે અને અમે તમારી રજા લેવા અહીં આવ્યા. તે મહારાજા અને અમે પણ મહારાજા. તે પરણેલા અને અમે કુંવારા એ માત્ર સાલે છે. ભાવ છે તેવો રાખજો. ઈશ્વર ઈચ્છા હશે તો મળશું.

મેના—બીકું ઝડપું છે, પણ જલ્દી સંભાળથી કામ લેજો. માલદેવને થાપ આપી તેમ આ ઠેકાણે નહીં જતી શકશે. લીલું સુકું જોયા વગર શિરચ્છેદનોજ હુકમ છૂટશે.

બ્રહ્મભટ્ટ—તમને ડર લાગતો હોય તો મિત્રને ના કહી આવું. મેનારાણીનો હુકમ નથી એમ સમજાવી દઉં.

મેના—તમને આ હસવાનો પ્રસંગ લાગે છે. આ હૃદય કોઈ કાળે તમને પાછા હઠવાનું કહેશે ?

બ્રહ્મભટ્ટ—જુઓ મેનાબાઈ તમને એક વાત ચોક્કસ જણાવી દઉં છું. જીવન એટલેજ હાસ્ય. મોજ થઈ આવી માટે ભગવાને સૃષ્ટિ રચી નાંખી. એ મોજનો ઈજ્જારો કંઈ ભગવાનને એકલાને નથી. ખરું જોતાં હું તો એને પગલે પગલે ચાલું છું. એને જીવ ધડવામાં મોજ લાગી તો મોજમાંજ જીવન વેડી નાંખવાનો મને સંપૂર્ણ અધિકાર છે. ચાલો પુનઃ સાવધાન. મેના, મધુરી મેના, હવે વિશેષ થોભી શકાય એમ નથી. સૂર્યોદય સુધીમાં ત્યાં પહોંચી જવું છે. હૈયું છે અહીંયાં પણ ત્યાં લઈ જવું પડશે.

(મેનાની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવે છે. નીચું જોઈ રહે છે. બ્રહ્મભટ્ટ તેનો હાથ હૈયા સરસો દાખે છે)

મેના—(ગદ્ગદ કંઠે) કામ પાર ઉતારી પુનઃ વહેલા પધારજો.

(ભટ્ટજી નીચે મોંએ મેનાની આંખો લુંછી પસાર થાય છે.)

અંક ૨, પ્રવેશ ૧૫

પ્રવેશ ૧૫

સ્થળ:—અંત:પુર, ચિતોડ

પાત્રો:—હમીરસિંહ અને હંસા

મંત્રણા કરી હમીરસિંહ સીધા અંત:પુરમાં આવે છે. હંસાના હાથમઠે ગુલાબનું ફૂલ છે તે સુંઘતી તે પણ ત્યાંજ આવે છે.

હંસા—નાથ, સાહેલી જોડે બગીચામાં ફરતી હતી ત્યાં મેના આવી ખબર આપી ગઈ કે બાદશાહનું સૈન્ય ચિતોડ હસ્તગત કરવા કુચ કરી રહ્યું છે.

હમીર—એને જલ્દમદે કહ્યું હશે, બાહ્ય ભૂ મેજલો છતાં ઉસ્તાદ છે. વસ્તુસ્થિતિ બરાબર સમજે છે, એ બંને જણ બડા ચબરાક છે. એમના દિલમાં દેશની દાઝ છે. સારે માત્ર.....”

હંસા—નાથ, એ વાત મારે નથી સાંભળવી. એ નામનો ઉચ્ચાર પણ મારી સમક્ષ ના જોઈએ.

હમીર—પ્રિયે, હું સૈન્યની વ્યવસ્થા કરી અંત:પુરમાં તમને એ ખબર કહેવા આવતોજ હતો. મેનાએ સમાચાર આપ્યા તે ખરા છે.

હંસા—નાથ, યુદ્ધમાં ઉતરવા મારો વિચાર છે.

હમીર—એ પણ ઠીક. હંસાનો પ્રાણેશ સ્ત્રીની સહાયથી યુદ્ધમાં વિજય મેળવશે. ખરું કેની ?

હંસા—પ્રાણેશ, આપને અપમાન આપવા આ દાસીને સ્વપ્ને પણ વિચાર સંભવે ખરો ! તમે તો કહેતા હતા કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ ઉભયમાં તથા સર્વે વર્ણોની સમભાવનામાં ભારત સ્વાતંત્ર્યનો આધાર છે ! એ સૂત્ર વિસરવું ન પરવડે.

હમીર—એ વાત ખરી, સમય આવે વીરતા બતાવવામાં સ્ત્રી જાતીએ ક્યાં ન્યૂનતા રાખી છે ? ક્ષેત્રસિંહ બાળક છે, એનું જાતન હું તમને સોંપું છું. તમારી કુખને શોભાવે એવો વીર એને બનાવજો. ન કરે નારાયણ, બાદશાહ જોડેના યુદ્ધમાં પરાજય થાય તો ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર તમે એની પાસ કરાવજો. મેં આરંભેલું કામ કોઈ રીતે અધૂરું ના રહે એટલીજ ઇચ્છા છે.

અંક ત્રીજો

પ્રવેશ ૧

સ્થળ:—ચિતોડગઢથી થોડે દૂર ડુંગરાઓમાં.

પાત્ર:—બ્રહ્મભટ્ટ અને બે સૈનિકો.

બ્રહ્મભટ્ટ જોશીના વેશમાં, ખભે ઝોળી નાખી આવે છે. કપાળે, દેખાય એવા ચંદનના લપેડા છે. સૈનિકોમાં એક વૃદ્ધ છે, તેના વાળ ઘોળા છે, બીજો જવાન છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—(ટેલ મારતો.)

ટેલીયા ભટ્ટની ટેલ છે,

પરણવું મુસ્કેલ છે.

ડગશે જરીથી મઢેલ,

દિલ હોય તો આપવો સહેલ.

પત્રડીને શિરપેચની ખોડ,

પૂરે મારો શ્રી રણછોડ

(સામેથી બે સૈનિકોને આવના જોઈ)—સાવધાન.

૧ લો સૈનિક—કેમ ભટ્ટજી, માથા ઉપરનું ફાળીઉં સલામત સખી ઘેર પહોંચવું છે કે? વહુ વહુ કરતાં પહોંચી જશો.

બ્રહ્મભટ્ટ—ખરૂં મારા મહેરબાન. શિર સલામત તો પત્રડી અહોતેરી. જોશી છું. બીજા જોશીઓ તો પેતાના હાથ નથી જોતા. સેવકે તો પોતાનો હાથ જોઈ મૂક્યો છે; કુંવારો મરૂં એમ નથી. ચિતામાંથી પણ એટો થઈ જઈશ, પરણવાનો પ્રયત્ન કરીશ ને પરણીશ પછી મરીશ. વળી ભારતમાં તો ડોસાય કુંવારો મરતો નથી. પણ ભાઈઓ—

૨જો સૈનિક—કેમ બોલતા અટકી ગયા? તમારી વાત ખોટી છે. ડોસી કુંવારી ના મરે એમ કહેવત છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—(ખંજવાળતો ખંજવાળતો)—એ તો સહેજ. તરવાર સામે જોઈ પગ ધુજે છે. સિપાઈ અચ્ચાનો ભરેસો નહીં. માથુ વાઢી નાંખો તો જોશ હમણાં જ ખોટો પડી જાય. તમારી કહેવત સેવકને અતુકૂળ નથી.

અંક ૩, પ્રવેશ ૧

રજો સૈનિક—સીધે સીધું બોલી મરે છે કે !

અહાભટ્ટ—મીઝાં સાહેબ, મરીને બોલવું નહીં ફાવે માટે જીવતો રાખવાનું વચન આપો.

બન્ને સૈનિકો—કુબૂલ છે.

અહાભટ્ટ—એમ બાબત છે કે તમારા બેમાંનો એક આજથી દસમે દિવસે પૃથ્વી ઉપર નથી રહેવાનો. તમે બંને ધર ભેગા થાઓ તો સાઈ. બીબીબન બિચારી દુઃખી થશે.

૧લો સૈનિક—મહારાજ, માંડે નસીબ અવગું છે ? અમે બન્નેએ શાદી તો કરી છે.

અહાભટ્ટ—(ચાલવા માંગે છે) સેવકને એજ સાહે છે. તો જે મળે છે તે પરજીલા અને હું કુંવારો. મારો કડો છોડોને મારે પારકાની શી પંચાત ?

રજો સૈનિક—ખખડદાર.

અહાભટ્ટ—(બેસીને મનમાં) લો, એના બાપનું રાજ્ય થયું. પેટમાં જૂખ લાગી છે.

૧લો સૈનિક—મહારાજ સીધું પરખાવી દો નહોતર તમારો જીવ જોખમમાં આવી પડશે.

અહાભટ્ટ—વાર, મારા મહેરબાન. છોટેમીઝાં, તમે જવાના અને આ બાઈ જીવવાના.

રજો સૈનિક—મહારાજ લડાઈનું વાદળ ઘેરાયું છે; તેની ખબર છે ?

અહાભટ્ટ—ભારતમાં લડાઈ ક્યારે નથી હોતી ? એ તો રાજની તાજ બાતમી. મતભેદ કે ટંટો ફિસાદ ક્યાં નથી તે જોવા વલખાં માંડે છું પણ શુક્રવાર વળતો નથી. અહીંથી નાસી જઈ કોઈ બીજો દેશ શોધવો પડશે. લડાઈના તો ભારતે ગણેશ બેસાડ્યા છે. હિંદુ મુસ્લીમ બધા એ ગણેશની પૂજા કરે છે.

બન્ને સૈનિકો—હયવાન.

પુનરુદ્ધાર

બ્રહ્મભટ્ટ—હજી કુંવારો છું બાપુ. અમે હિન્દુઓ તો જે પરણેલા હોય તેને ચારપગા ગણીએ છીએ.

૧લો સૈનિક—કમચક્રલ, તું જીવતો ધરભેગો થાય એમ લાગતું નથી. બહુ બકવાદ કરે છે. અમે બંને મુસ્લીમ છીએ. એ તારા ગણેશને ઉચકીને ફેંકી દઈશું અને તું બોલતો બોલતો જહનમમાં જઈશ.

બ્રહ્મભટ્ટ—જીતે રહેા મેરે દો બિરાદરો. લડાઈના ગણેશને પધરાવી દો તેમાં બંદા તો રાજી છે. સેવક તમારી જોડે પધરાવવા આવશે. પણુ ઓ દિન કમ કે આ બમનકે પાઉંમે જીતી. લડાઈ જેવું શુભ કાર્ય ભારતમાં તમને જડશે નહીં. બીજા ગણેશ ફળે કે ના ફળે, પણુ આ ગણેશ તો એવું ધર ધાલી બેઠા છે કે આપણે લક્ષ્યાંજ કરવાના. એ લડાઈના ગણેશમાં તમને અપૂર્વ શ્રદ્ધા છે. બાકી માઈ હાળું બધુંજ અવળું. બોલતો બોલતો માણસ મરી જાય તેને હિન્દુઓ તો પુણ્યશાળી માને છે. એકજ આશા છે કે એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે આપણે બધાય ભેગા થઈશું. તમે બધા સ્વર્ગમાં જશો એટલે માઈ તમાઈ વિસરી જઈ અમારી દયા ખાઈ આટલા વર્ષો જોડે કાઢ્યા માટે અલ્લાતઆલાને અમારા માટે સિદ્ધારશ તો કરશે કેની ? બીજાને ભલે ભૂલે પણુ આ બામણુનો જોશ ખરો પડે તો તેને માટે તો એટલું કરજો. બહેસ્તની આબોહવાથી તો કુસંપના કલંક ધોશે કેની ! પૃથ્વી કે સ્વર્ગ ! એ તમારી પસંદગી. અરેખર આ માનવદેહમાં કેટલાં ખોળીયાં બદલ્યાં હશે તે કોઈ સમજવનાર હવે નીકળે તો સાઈ.

૧લો સૈનિક—ઉલ્લુના સરદાર ! ધર ભેગો થઈ જા. તારો બકવાદ નથી સાંભળવો.

પ્રવેશ ૨

સ્થળ:—સિંગોલીની લડાઈનું મેદાન.

પાત્ર:—હમીરેસિંહ અને સૈનિકો, બાદશાહ અને તેના સૈનિકો. બ્રહ્મભટ્ટ. સામસામી તલવારો ઉછળી રહી છે. સૈન્ય જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે. પગડળે કોઈ સગું સહોદર છુંદાય તે કોઈ જોતું નથી. મરતાં મરતાં

અંક ૩, પ્રવેશ ૨

પાણી કોઈ માગે તેની કોઈ કનવાર કરવું નથી. કોઈના હાથ, કોઈનાં ધડ હથળીને પડે છે. ભૂમિ પર રક્તની નદી વહે છે. પડેલામાંથી ટેટલાકની દિલને હલમલાવે એવી કાકીચારીઓ પડે છે. માણસની માણસાઈ પરવારી ગઈ હોય એવો દેખાવ થઈ રહે છે. પડતાં પડતાં પણ કેટલાક વેર લેતા બેઠા થાય છે ને ચક્કર આવતાં નીચે પડે છે.

બ્રહ્મભટ્ટ—મિત્ર, અહીંથી ગમે તેમ કરી નીકળી છૂટો નહીં તો આપણી જરૂર શિકરત થવાની, તમને મેં કહ્યું તેમ પૂર્વ દિશામાં પહોંચી જાઓ. (પેલા સિપાઇનો અચાનક મેળાપ.

સૈનિક—બ્રહ્મભટ્ટને જોઈને. આતો પેલો જો.....એમ બોલી સામે થવા જાય છે એટલામાં બ્રહ્મભટ્ટ તેને ધૂળ ભેગો કરે છે. જોયું કેની મેં ભવિષ્ય બાબેલું તે ખરું પડ્યું. (એટલું કહી તે વનવીરની પાછળ જાય છે). (માલદેવ અને વનવીરના સૈન્યનો ભેટો).

માલદેવ—કુલાંગાર ! મારે હાથે તેને તો મારીશ. (જોડે ઉભેલા પોતાના સૈનિકને ધીરેથી)—બાદશાહને જઈને ખબર આપ.

વનવીર—જેને પોતાની પુત્રીના શિયળ માટે કનવાર નથી, કુટુંબની આબરૂ માટે માન નથી, જેને દેશ માટે દાઝ નથી તેના કરતાં.....

માલદેવ—કૃતદ્વી ! બકવાદ બંધ કર. (વનવીર ઉપર ધા કરવા જાય છે એટલામાં બ્રહ્મભટ્ટ આવી તલવાર વચ્ચે લાવી. એમ મારવું મુસ્કેલ છે) એમ કહી તે ચૂકવી નાંખે છે.

માલદેવ—આમણા, તને છૂટો મૂક્યો તેનુંજ આ પરિણામ છે. ટેલીઆ ભટ્ટ થઈ તે મારી મકસદ બર ના આવવા દીધી. હું તારૂં કાસળ કાઢી તારી જીવનદોરીનો અંત અણીશ.

વનવીર—રણસંગ્રામમાં જીભના લવારા ના હોય તેગના ચમકારા જ શોભે. તૈયાર થાઓ.

બ્રહ્મભટ્ટ (બાળુમાં જઈને)—બ્રાહ્મણને દિવસમાં ટેટલી ગાળ પડતી હશે ? પણ હજી આ બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણપણું છે એટલે આપઘાત કરીશ પણ તમારા જેવા દેશદોહીને હાથે નહીં મરું. મારે અવગતિ નથી જોઈતી.

પુનરુદ્ધાર

બાદશાહ—(માલદેવનો સૈનિક બાદશાહને આવી કાનમાં મંત્રણુ કરે છે તેને)—સૂર્યાને કહેજે કે મારા કામમાં આડે ના આવવું. (શાહ, હમીરસિંહને શોધતાં તે સામા મળતાં દ્વન્દ્વયુદ્ધમાં ઉતરે છે. સામસામી જખરી પટાખાણ થયા બાદ મહમદ તથાજખની શમશીરના કટકા થતાં તેને હમીરસિંહ જીવતો પકડે છે તથા જલધરને તેમને સુપ્રત કરે છે. ચોતરફ વિજયના ખખર ફેલાતાં બાદશાહનું સૈન્ય તાબે થાય છે. માલદેવને તેની જાણ થતાં મરવું કે મારવું એ નિશ્ચયથી ઉછળી હમીર સામે ધસી જાય છે તથા તે પડે છે.)

પ્રવેશ ૩

સ્થળ—ચિતૌડ.

પાત્ર:—નગરજનો, રાણી, સાહેલીઓ, ક્ષેત્રસિંહ, જલધર, દેશળ.

મહમદ તથાજખના હાથી ઉપર ખીરાજતા રાણા હમીરસિંહ નગરમાં પ્રવેશ કરે છે. નગરજનો ઉત્સાહમાં આવી જાય છે. રાણા ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે. રાણી સાહેલીઓ, રાણાનાં કાવારણાં લે છે. સોનાનાં પુષ્પથી તેને વધાવે છે. ક્ષેત્રસિંહ બાજુએ ઉભો રહી મેં ચલાવી આ ખેલ જ્યાં કરે છે.

ક્ષેત્રસિંહ—(પાસે ઉભેલા અંગરક્ષકને) આ કોનો હાથી? આપુનો નથી લાગતો.

અંગરક્ષક—ના એ તો દિલ્હીના સુલ્તાનનો હાથી છે.

ક્ષેત્રસિંહ—આ હાથી આપુનો નથી! સુલ્તાનનો છે?

અંગરક્ષક—હા, કેમ?

ક્ષેત્રસિંહ—તો આપુએ એના હાથી ઉપર કેમ સ્વારી કરી છે?

અંગરક્ષક—કુંવરાં, દિલ્હીના સુલ્તાન મહમદ તથાજખને અજ્ઞતાએ મહાત કર્યા તેથી તેમના હાથી પર સ્વારી કરી આપુ નગરમાં પધાર્યા છે.

ક્ષેત્રસિંહ—એમ! (ગંભીર થઈ જોયાં કરે છે.)

હમીર—દેવિ, જલધરની કદર તમારી નાની વય છતાં સ્ત્રી છતાં તમે કરી એ વાત આ વિજયમાળા પહેરતા યાદ આવે છે. મુત્સદીગીરી અને રાજ્યતંત્રમાં ભારતનાં સ્ત્રી અને પુરૂષ ઉભયે અંપલાવેજ છુટકો.

અંક ૩, પ્રવેશ ૩

ગૃહકારભાર નિભાવી અમારા ભાર ભલે તમે હળવા કરો પણ સ્ત્રી એટલે શૃંગાર રસની માત્ર પ્રતિમા નથી, વ્યવહારમાં જકડાયેલી કરણાની કથની નથી, હાસ્તરસની પ્રતિમા નથી. ભારતની સ્ત્રી એટલે નરની વીરાંગના. અર્ધાંગનાની ભાવનાની તોજ પૂરી સાર્થકતા છે. એમ નહિ થાય તો અમારા અર્ધા અંગને લકવાની બિમારીનાં ચિહ્નો જણાશે અને અમે જર્જરિત ખોખાં થઈ રહીશું.

હુંસા—નાથ, ખરું છે રાજ્યતંત્રના ઇતિહાસોનાં પાનાં ઉકેલેજ અમારો એ છૂટકો.

હુમીર—તમારે અંગે યુદ્ધનાં મંડાણ ભારતને પાને પાને ચીતરાયાં છે. જાતને સાચવવી પડશે, દેશને કેળવવો પડશે. વીરતાની પૂજારણોમાં વીરતા નહીં હોય તો પૂજામાં એટલી ઉણપ રહેશે. દેવપૂજા એટલે દેવતાનું અંતરમાં આદ્વાન, વીરપૂજા એટલે વીરતાનું. ભારતના સ્ત્રીરતને તેના ઇતિહાસને આજ સુધી પોતાના ગૌરવ ભરેલાં ઉજ્જવલ કાર્યથી વિશુદ્ધ રાખ્યો છે એ તમને ક્યાં અગ્નિયું છે ? (ક્ષેત્રસિંહને જોઈને) કુંવરાં, તમે કેમ સુમ જેવા ઉભા છો ? સ્ત્રીઓ વીરતાના પાઠ ભણુશે અને તમે શું કાયરતાના ભણુશો ? યુવકજન અને તેની ચેતના પર ભારતનો પ્રાણ અવલંબી રહ્યો છે. એ ધંટા પછી દરબાર છે. ત્યાં ચાલો. તમને આજે રત્નજડિત તલવારની ભેટ કરશું ! જલધરજી પાસે કાલથી શસ્ત્ર વિદ્યાના તમારે પાઠ શીખવા પડશે. યુવક નમાલા થાય તે ભારતને ના પરવડે. મારાં અધૂરાં રહેલાં વ્રત તમારે પૂરાં કરવાં પડશે. (જલધર આવે છે અને મુંઝાયેલો કુંવર બોલ્યા વગર જતો રહે છે.)

જલધર—અનદાતા, સામંતો આપના વિચાર જાણવા અધીરા થાય છે.

હુમીર—જલધરજી તમે તો મુત્સદ્દી છો. એક સમય હું પણ આવાજ વિચાર ધરાવતો હતો પણ જેમ જેમ અનુભવ થાય છે તેમ થંડો થતો જઈ છે. હજી ધરતું ઠેકાણું પડ્યું નથી, માંદોમાંદોની ઈર્ષ્યા જરાયે શમી નથી ત્યાં યુદ્ધનાં મંડાણ માંડવા કેમ પરવડે ? આપણા પોતાનાજ

[૯૭]

પુનરુદ્ધાર

આપણી ઉજ્જવળ કીર્તિ સાંખી શકશે નહીં. ત્યાં ધરનાંજ દુશ્મનોનાં ઝુંડ ઉભાં કરી પરદેશીના હાથ સમળ કરીશું. આપણા બાઇએને પણ તેની ઝુંસરી ગમે છે. તેની ધૃત્યાં નથી આવતી.

જલધર—મારાથી અને તેટલું મેં તેમને સમજાવ્યું છે. જે વિચાર-શીલ છે તેમને આ વાત ગળે ઉતરી છે. પણ ઉછળતા યુવાનોને લગામમાં રાખતાં સમય લાગશે. તે તમારૂં સાંભળશે.

હમીર—ઠીક છે. થઇ રહેશે. રાણી, કુંવરાંને માફ લાગેલું તેનો રોષ હજી ઉતર્યો નથી. એમને તૈયાર કરી મોકલજો. વિજયસમારંભમાં વીરત્વના પાઠ મળે તેવા બીજા કશામાંથી નથી મળતા. આ વિજયની ‘દેશેરા’ આપણે પ્રત્યેક વર્ષે ઉજવવી એવો મારો આગ્રહ છે. જલધરજી, દેશળ આ તરફજ આવતા હોય એમ લાગે છે.

જલધર—એમને સંતોષો તો બીજા બધા સમજી જશે.

હમીર—દેશળભા, તમારા વિચાર મને જલધરજીએ કહ્યા. તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષા માટે હું મગર છું. ભારતની મનોદશા બદલાય નહીં ત્યાં સુધી હું એ સાહસ ખેડવા સંમત ના થાઉં, હાલ તો આટલેથી સંતોષ માનવામાં સાર છે.

દેશળ—અનદાતા, ત્રણસો વર્ષ એમના એમ વહી ગયાં. રજપૂતોએ એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખીજ નથી. મને સામ્રાજ્યનાં સ્વમાં છે. ભારતની ભુંગળ દશે દિશામાં વાગે એવી મારી ઝંપના છે. આપુ, આ દેશળને તો જગત ઇતિહાસનાં પાનાં ફેરવવાં છે. ભારત વગરની જગતની પ્રત્યેક આદર્શમય પ્રવૃત્તિ હું તો અધૂરી ગણું. આપુ, ખરું કહું ? હિમાલય કાઢને જવું નથી છતાં સાધુતાના દંભ સેવવા છે. સંતોષને નામે પ્રમાદને પોષવો છે. મહાસાગરના જીવાળ જેમ એકાદ મિંદુથી સંતોષાઈ ગર્વ વિજયના ધરવા છે. પુરુષાર્થ વિનાની પ્રજા વિનાશને નિમંત્રે.

હમીર—દેશળજી, હું પણ યુવાન છું પરંતુ આંતર કલહથી મારા હાથ ભોંયે પડી જાય છે. દરબારમાં તો ચલો, બેઠાએ ત્યાં શું રંગ ઝામે છે !

અંક ૩, પ્રવેશ ૪

પ્રવેશ ૪

સ્થળ:—ચિતોડના રાજભવનનો એક ખંડ.

પાત્ર:—હમીરસિંહ અને વીરસિંહ.

જેઘપુર દરબારના એક સરદાર હમીરસિંહના વિજય માટે દરબારમાં અભિનંદન આપવા આવે છે.

હમીર—વીરસિંહ, આમ કેમ એકાએક આવતું પડ્યું ?

વીરસિંહ—રાણાજી, દરબારને આપના વિજયના સમાચાર વીજળીવેગે મળ્યા. ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર કરી બાપારાવળની કાર્તિ આપે ઉજવણ કરી દિલ્હી સુલ્તાનને આપે બંદીવાન કર્યા એ સમાચાર મળતાં રાજકુંવરી પદ્મા—

હમીર—વીરસિંહ તમને બોક્ષતા અધવચ અટકાવું છું, તે માટે દિવગીર છું, આપનું વેણ અધુરું રહે એમાં દરબારની શોભા છે. એ પૂરું સાંભળી પાછું ઠેલું તે દરબારશ્રીને ના રુચે. પદ્માના સૌંદર્યની પ્રશંસાથી હું અચ્છાન નથી. હંસાને અનાયાસે વરવાનું ના બન્યું હોત તો હુંજ પદ્માના ભાગાં મોકલતે. વીરસિંહજી ખરું કહું ? એ, તે સમયે સ્વીકારાને કે કેમ તેની શંકા છે.

વીરસિંહ—રમણીઓના કુસાચારથી રાણાજી ક્યાં અજણ્યા છે ?

હમીર—રમણીઓના સૌંદર્ય પાછળ ભ્રમવું, આજે એક ને કાલે બીજી, એમ રમણીઓના ગંભીરથી રાજ્યભવનની અટારીઓને ભરી દેવી એ ભલે કુસાચાર હોય પણ પ્રત્યેક આચાર ધર્મની કોટિમાં મૂકવા યોગ્ય નથી. રાજાઓ સુંદરીઓમાં વિલાસ માણુશે, મોજમગ્નહના મુગ્ધરા કરશે, લક્ષ્મીની બરબાદી કરશે પછી લોકપુણ્ય, પ્રજાહિતનાં કાર્યમાં પોતાનો પૂરો ફાળો શી રીતે ભરશે ? એ વિચાસની હોળીમાં એમનાં તપ અધૂરાં રહેશે. પ્રજા કરના બોળથી રહેંસાઈ જશે. વીરસિંહ, રાજધર્મનાં શાસનો રાજાઓ નહીં પાળે, રાજાઓનાં જીવન પ્રજાને બોધદાયી નહીં નીવડે તો પ્રજામાં પાખંડ પ્રસરશે, અધિકારીઓ રાંકડી રૈયતને રીબાવશે, નૃપતિઓ તેમનાં અમાનુષી કાર્યોનાં આંખ મીંચામણાં કરશે, રાણીઓ રાજમાતા

પુનરુદ્ધાર

થવા પોતાના કુંવરને પાટવી બનાવવા છળપ્રપંચ કરશે, એકજ પિતાના પુત્રો કલહ અને કંકાસમાં સબડશે, સત્તાલોભી અધિકારીઓના હાથમાં રમકડાં થઈ રમશે, ભારતનું પુણ્ય પરવારશે.

વીરસિંહ—રાણાજી, હું ક્યાં અનેકની વાત કંઈ છું ?

હમીર—એક નહીં તે બન-એક. સ્ત્રી પાસે શી આશા રાખો છો ?

વીરસિંહ—એકજ પતિની.

હમીર—તે તમને અનેક પત્ની કરવાના પરવાના બેઠાં છે ? સ્ત્રી પાસે આદર્શમય જીવનની આશા રાખો છો. તમે શું નમાલા છો ? એકજ પત્નીના આદર્શ તમે સેવી ના શકો ? પુરુષત્વનો પ્રમાદ તો પૂરેપૂરો રાખો છો, સ્ત્રી કરતાં પણ સંયમમાં ઉતરશો ? શરીર એક તેને અર્ધાંગ કેટલાં ?

વીરસિંહ—મને આપે વિચારમાં નાખી દીધો.

હમીર—મેં કરેલાં લગ્નનો હું બચાવ કંઈ છું એમ રખે સમજતા. માલ-દેવના યુનાહ માટે તેની બિન અપરાધી, સરળ, નિખાલસ બાળકીને શિક્ષા કરવા મારા અંતરાત્માએ મને ના પાડી. જગત બંધે મારી વાતો કરે. આવાં જબરદસ્તીનાં પુનર્લગ્નને હું અત્યાચાર ગણું છું. પિતાના અત્યાચારે મને અનાચારમાં પ્રેર્યો. એક પત્નીવ્રત લઈ હું તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ. પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે પૂર્વનું વિસર્જન; પુણ્યના પરિવર્તન. દેવકૃપાથી મને એક પુત્ર છે. ચિતોડમાં વસનાર એકેએક રજપુત મારો બ્રાતા છે. મારા બાયાતોમાંથી કોઈ યોગ્ય વીર ના સાંપડે તો મચ્છવેધ જેવી યોજના કરી તેમાં જે સૌથી વિજયી નીવડે તેને મારા પછી ગાદી મળે એવો હું પ્રયંધ કરું.

વીરસિંહ—રાણાજી આતો નવું દર્શન.

હમીર—તમને અનુકૂળ પડતું નથી માટે તેમાં નવીનતાનો ભાસ લાગે છે. સૂર્યવંશી હમીર એકજ હંસા સાથે સંસારયાત્રા કરી ચિતોડને સ્વર્ગ સમું બનાવશે. મર્દની મર્દાનગી બહુ પત્નીવ્રતમાં નથી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ એટલે પરમાર્થની પગથીમાં પગલાં મૂકવાં.

વીરસિંહ—આ તો વાલ્મીકીના કલ્પિત તરંગો, વ્યાસના હવાઈ વિચારો.

અંક ૩, પ્રવેશ ૫

હુમીર—તમે તેને સત્યના વાધા ચઢાવો. સૂખાના પ્રપંચમાં દેવી સામેલ નહોતી. એ તો આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થઇ. મેં તેને અટકાવી. દરબારને કહેશો કે મારા પ્રત્યેના એમના બાવ માટે હું આમારી છું.

વીરસિંહ—ત્યારે મહારાજ હું રાજાન લઉં ?

હુમીર—ના. મારી એક ઈચ્છા છે. થોડીવારમાં દરબાર બરાવાનો છે. તમે આવશો તો મારો આત્મા પ્રસન્ન થશે.

વીરસિંહ—મહારાજ જરૂર આવીશ. કંઈ શીખવાનું મળશે. રાજ-ધર્મનાં સૂત્રો અટપટાં છે, આકરાં છે.

હુમીર—રાજહઠ અને સ્ત્રીહઠ મોટામાં મોટી ગણાય છે. પણ પ્રજાહઠ તેથીય બળવત્તર છે એમ સત્તાધીશો સમજે તો સારું. નહીં સમજે તો પ્રજાઓ બંડ કરશે, અને નૃપતિઓ જાતેજ તે માટે જગતને જવાબદાર ગણાશે.

વીરસિંહ—ખરું છે પ્રજાના હિતમાંજ પોતાનું શ્રેય છે એમ જે નૃપતિઓ સમજશે તેજ સુખે વિરમી શકશે.

પ્રવેશ ૫

સ્થળ:—ચિતોડના રાજમહેલનો બગીચો.

પાત્ર:—હંસાકુમારી, ભાનુમતી, મેના, મધુરી અને સાહેલીઓ.

ચોગાનમાં હંસાકુમારીએ બધાને નિમંત્ર્યાં છે. બધાંએ કેશરીઆં રમની સાડી પહેરી છે. હંસાના શિક્ષણથી પાવરધી થયલી સાહેલીઓ રાસમાં અવનવા રંગ પૂરે છે.

હંસાના હાથમાં વીણા છે, ભાનુના હાથમાં રંગીન રાતા વસ્ત્રના વર્તુલ આકારમાં વચ્ચે વચ્ચે સુવર્ણની ખાણ જેવા ઝગઝગતા સૂર્યની આકૃતિવાળો ચિતોડધ્વજ છે તથા મેનાના હાથમાં પખાવ છે. સાહેલીઓએ અનુક્રમે મંજીરા, કીરતાલ, કાંસાના નાનાં ત્રાસાં તથા દાંડીઆ હાથમાં લીધાં છે. ત્રિપુટી બાજુએ ઢલી રહી છે ત્યારે સાહેલીઓ ત્રિપુટીનું ગાન ઝીલતી, વગાડતી ફસ્ટી રહે છે. તેની આગળ વચ્ચેવચ્ચે મધુરી નોખત વગાડતી બેઠી છે. મહેલની અંદારીએ હુમીરસિંહ વગેરે ઢસા છે. એક છેડે સાહેલી શખનાદ તથા તેને સામે છેડે ખીજ રણશિર્ષકુંડું ફુંકે છે.

પુનરુદ્ધાર

મધુરી—હંસાબા, આ મેનાના તો મદ માતા નથી. લમ પાસે આવ્યાં એટલે ધરતી પર પગ પથુ નથી મૂકતી.

મેના—બા, લમ નહોતાં આવતાં માટે મધુરી ધરતી પર પગ મૂકતી નહોતી. મેં એત ના જોઠવ્યો હોત તો ક્યારનીએ ઉડી ગઈ હોત.

મધુરી—તું તો ચંબાવલીજ રહી.એક બોલ કહીએ એટલે સો સંભળાવે.

હાનુ—તને તે સંભળવાના કોડ થાય છે. પરણી બેઠી છે એટલે બધા ચાળા સુએ છે.

મધુરી—તમે તો બ્યારે ત્યારે મેનાનીજ વકીલાત કરવાના.

હાનુ—હું તો એના ગુણની તરફદારી કરું છું.

હંસા—ખરૂં છે, મેનાનાં તપ અજોડ છે. ક્ષો, એનાં લમની ખુશાલીમાં તમને નિમંત્ર્યાં છે, સાહેલીઓ આવી પહોંચી છે, આપણે રાસ રમીએ.

મધુરી—(એકલી નોખત વગાડે છે.)

કકડધુમ, કકડધુમ, કકડધુમ,

કકડધુમ, કકડધુમ, કકડધુમ,

હંસા— ગાઓ ગાન વીરો,

ઉદ્ધારનાં યશસ્વી.

હાનુ— ઝીલો ગાન બહેનો,

ઉદ્ધારનાં યશસ્વી.

મેના— નરનાર સર્વ સ્રણુજો,

ઉદ્ધારગીત નવલાં.

ત્રિપુટી— પરતંત્રતાની ઘેરી,

સહુ વાદળી વિખેરી,

ગમને ચિતોડ ઉગી,

ઉપા સ્વતંત્રતાની.

ગાઓ૦

અંક ૩, પ્રવેશ ૬

હિંદના પુરુષ પ્રકૃતિ,
 ઝૂંસરી વિદેશી છોડી,
 દિગંતમાં પ્રસારી,
 નિજ કીર્તિ શી ઉગ્મળી ! ગાઓં
 એકલિંગજી પ્રસાદે,
 વીર પૂર્વજોને પુણ્યે,
 સતીઓ તથા સતીત્વે,
 ધ્વજ જો ! ફરી આ ફરકે. ગાઓં

મધુરી—(એકલી નોખત વાગે છે)

કકડધુમ, કકડધુમ, કકડધુમ,
 કકડધુમ, કકડધુમ, કકડધુમ.

હંસા અને હમીરો,
 બાનુ ને વનવીરો,
 અક્ષભટ્ટ ને મેનાઓ,
 વીર ખેડલીની જય હો !

(ત્રિપુટી પ્રત્યેકની છુટી છુટી કડી બોલે છે.)

મધુરી— કકડધુમ, કકડધુમ, કકડધુમ.

પ્રવેશ ૬

સ્થળ:—ચિતોડાધીશનો દરબાર મંડપ.

પાત્ર:—હમીરસિંહ, આદશાહ, દેશજી, અક્ષભટ્ટ, ક્ષેત્રસિંહ, દરબારીઓ,
 (પાછળથી) હંસાકુમારી, બાનુમતી, મેના, મધુરી.

રાણાના તખ્ત પાસે એક નાનું તખ્ત આદશાહ માટે રાખવામાં આવ્યું છે. લાયાતો દરબારીઓ ગાદીતકીઆની બેઠક પર બીરાજ્યા છે તેમની પાછળ જરા દૂર સૈનિકો હથિયાર સજ્જ હતા છે. હમીરસિંહ, આદશાહને લઈ દરબારમાં આવે છે. સૈનિકો હતા થઈ નમન કરે છે.

પુનરુદ્ધાર

હમીર—સુસ્તાન તથુલખશાહ, તત્ત્વવેતા તરીકે તમારું નામ જાણીતું છે. આ યુદ્ધના દાવાનળ તમે પ્રકટાવ્યા તેથી હું વિસ્મિત થયો છું. આપણે હવેલીઓ બાંધવી છે, સૂર્ય જોડે સરસાધમાં ઉતરવા માગતા હોઈએ એટલી ઉંચી લઈ જવી છે, અને પડોશી તેની ઝુંપડીની રહી ગયલી છુટી છવાઈ ફાટામાંથી, સૂર્યનાં કિરણોનો અકસ્માતે થતો તેમાં અવરજવરથી, સંતોષ માણે તે પણ આપણાથી ખમાતું નથી. હવેલીની સોડમાં એ ઝુંપડી ખૂંચે છે. હવેલીને તે લજ્જે માટે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી એ ઝુંપડીને તોડી મેદાન કરીએ તો એક દખલગીરી મટે, આપણું આંગણું સોહામાણું લાગે એ મોહ તો સાધારણ મનુષ્યના. તત્ત્વવેતાઓ તે રાખશે તે કેમ પોષાશે ? અગ્નિનીઓની સ્વાર્થપરાયણતા, પૃથ્વીની લલુતા, જ્ઞાનીઓ સેવશે ?

મ. તથુલખ—રાણાજી, માલદેવને સૂઆગીરી દીધીના સુસ્તાન અલાઉદ્દીન ખીલજીએ આપી હતી; તમે તેને શિક્ષત આપી. પુનઃ તેની સ્થાપના કરવા મેં પ્રયાસ કર્યો.

હમીર—તત્ત્વવેતા બાદશાહ એમ કહી શકશે કે અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ન્યાય કર્યો હતો ! રૈયતના ન્યાય ચુકવવા આપણે કાઝી અને ન્યાયાધીશોને રોકીએ, અને રાજાઓ, બાદશાહો ન્યાયનાં ખૂન કરે, સત્તાની ધૂનમાં, લોભની મોહજાળમાં પરરાજ્ય પર આક્રમણ કરે, પારકાનું છીનવી લે, લાખોનાં બળિદાન આપે, ઠામઠામ હોળી પ્રકટાવે, શહેરો, ગામડાંઓ, પાટનગરોને ઉજ્જડ કરી નાખે તેના ન્યાય ખુદા તઆલ્લાનેજ સોંપવા પડશે ? ઇન્સાનીયત એટલી અધૂરી રહેશે ? મનુષ્ય મનુષ્ય મટી સેતાનનો સથિયારો કરશે ?

દેશાળ—શીલ્સૂરીના રુદન. તૃપ્તિ એટલે ભારતની ત્રુટી.

મ. તથુલખ—ઝામેલી સત્તા ગુમાવવી કોને પરવડે ?

હમીર—હું કંઈ તત્ત્વવેતા નથી એટલે તમને પૂછું છું કે શીલ્સૂરી પરતંત્રતાને પોષે ! સ્વાતંત્ર્ય વિચારમાંજ, આચારમાં નહીં ! બજામાં સ્વતંત્રતાના કુંકશો અને સત્તાનો અમલ પૃથ્વી પર પ્રસરાવશે ! વિશ્વપ્રેમનાં તપ અધૂરાં રાખશે ?

અંક ૩, પ્રવેશ ૬

દેશી—અનદાતા, જે વિશેષ બુદ્ધિમાન તેને અહમ્ વધારે, સ્વાર્થ પણ વધુ. આજ તો ધાડપાડુ જેવાં કામ કરી નરપતિમાં ખપવું છે, પ્રજાજનના જન્મસિદ્ધ હક્ક પર તરોપ મારી સમાનતાના ડોળ રાખવા છે, નાગરિકના સામાન્ય હક્ક છીનવી લઈ ધર્મધુરંધરના લઢાવા લેવા છે, પિંડ પોધુ થઈ પરમાર્થના આડંબર રાખવા છે. જગતને ડહાપણના પાઠ આપવા અને વર્તન અનોખા રાખવાં એનું નામ સંસ્કૃતિ.

મ. તધુલખ—રાણાજી, તમે તેમજ આ યુવકે મને વિચારના વખળમાં નાખી દીધો.

હુમીર—તમે તો સત્તાનો અમલ બજાવવા આ રણજંગ મચાવ્યો પણ ખુદને નામે અત્યાચાર થાય છે તે તમને ક્યાં અજાણ્યા છે? ખુદ મારો કે તમારો નથી, ઈન્સાનીઅતનો છે, સારી આલમનો છે તે આ અમાનુષી વર્તન જોઈ રાચતો હશે? પ્રત્યેક મનુષ્યને ગમે એવું જગત ઉભું કરવા મથો તો ઈન્સાનનું નામનિશાન રહેશે નહીં. ખુદને નામે કોમેકોમ માથાં કાપશે, તવંગરો ગરીબને રેંસશે, એટલે ગરીબો તવંગરોના લોહી તરસ્યા થશે. (અક્ષબટ્ટ બોલવા માગે છે તેને વનવીરસિંહ રોકે છે તે જોઈ) ઠાં અક્ષબટ્ટ, તમે કંઈ કહેવા માગો છો ?

અક્ષબટ્ટ—રાજશાસનની મંત્રણામાં આ ગરીબના શ્વા ભાર ! વનવીરભાઈ ઘેર જઈ સપડાવે છે. સહજ કંઈ વિચાર આવી ગયો.

હુમીર—વનવીરસિંહ, એના વિચાર ખૂશીથી જણાવવા દો. રાજ્યાસનો અમીરીથી, દમદમાથી ઝળકી ઉઠે છે ખરાં પણ આ રાજ્યમહેલોની એકેએક ઇંટમાં, એને કાંકરેકાંકરે, અરે, એની ઝીણામાં ઝીણી રજકણમાં ગરીબીના અવાજ છે. જેઓ તેની કનવાર નહીં કરે તેના પાયા નબળાજ સમજવા. પ્રભુએ બધાને શ્રીમંત સરજાવ્યા હોત તો બધાને પૃથ્વી પર પોહવું પડતે યાતો એમની હવેલીના ચણતર જાતે કરવાં પડતે. કહો શું વિચાર આવ્યો ?

પુનરુદ્ધાર

અક્ષભટ્ટ—અનદાતા, અધરવની કોટિમાં આહ્વાણને મૂકવા બધાય એકે પગે તૈયાર હોય છે પરંતુ પેટને ધરવ રહે છે, સત્તા અને લક્ષ્મીને તો ધરવજ નથી. ધરવ છે તોજ અમે ધસધસાટ ઉઘી શકીએ છીએ.

હુમીર (હસીને)—ખરૂં છે. લક્ષ્મીધરો, મુત્સદ્દીઓ અને સત્તા-ધીશોને ધડીબર જંપ નહીં અને નિંદના પણ પૂરેપૂરા વાખા.

અક્ષભટ્ટ—તેઓ પૂરાં સુખી છતાં પોતાને દુઃખી કહ્યે છે, કેમકે એમને સંતોષ નથી.

મ. તથુલખ—રાણાજી તમે જે શરત કરો તે મને કપૂલ છે એમ કહેવની ધૃષ્ટતા કરૂં તો મને માફ કરશો. રજપૂતોની ઉદારતાના પાઠ તો ધતિહાસને પાને પાને ટાતરાયા છે.

દેશાળ—અને તેના લતીળ પણ પૂરેપૂરા આલેખાયા છે. અનદાતા, મનુષ્ય જીવનની, જીભની કે કલમની ઉંચી ભાવનાઓ પર રાષ્ટ્રના ધતિહાસો રચાયા નથી. બાપુ, બાપુ, પૃથ્વીપર સ્વર્ગ ઉતારવાના સિદ્ધાંત જગત છે તે જોતાં શા ખપના? સૂત્રો કેને માટે! દેવોએ દાનવો સામે આવા અખ્તરા આદર્યા જાણ્યામાં નથી અને આદર્યા હશે તો ફળીજીત તો નથીજ થયા. એકલિંગજીના યુવક ચેતનને અવળે રસ્તે ના ચઢાવો.

હુમીર—સુલ્તાન, આ નવજવાનનાં વેણ સાંભળ્યાં? એની ઉછાળા મારતી ઊમિંઓ ઉપર થંડા પાણીનો હું સંચાર કરૂં છું તે એને રોમે રોમ સાહે છે. જેમણે જેમણે અમારા પર જીલ્મ ગુઝાર્યા છે તેમનાં અમાનુષી કૃત્યોથી, વચનભંગથી અમારી ઉદારતા અપલક્ષણની કોટિમાં મૂકાઈ છે. મને એકજ વિચાર સાહે છે. તમે તત્ત્વવેતા છો, તમે આરંભેલાં કામ અધૂરાં રહેશે. બાદશાહ જરા વિચાર કરો. તમારાં જ્ઞાનનાં સંશોધનો, તમારાં પ્યારાં પુસ્તકો, કિતાબખાના, તમારી કળાની કૃતિઓનો હું નાશ કરૂં તે તમને રુચશે? અરે, પાક પરવરદિગારને એ ગમશે? બવિખની પ્રજાની જ્ઞાનપિપાસા, કળા પ્રીતિને ઉણી રાખવાનો અભિશાપ મારે શિરે ચોંટશે. એ બધાનો નાશ કર્યાથી મારા હાથમાં શું રહેશે? ર,

અંક ૩, પ્રવેશ ૬

શીલસૂરીના ઉપાસક આપણી ભારતમૈયા માટે શું અવશેષ રહેશે ? માત્ર ખાખ. આ યુદ્ધના દાવાનળ ક્યાં સુધી ? આપણા બંનેનો જડમૂળથી વિનાશ થાય ત્યાં સુધી ! આપણે ભારતની એ આંખો, કંઈને ફેડી નાંખી ભારતને સ્વરૂપાન કહી શકીશું ?

મ. તધુલખ—રાણાજી જેઓ ધર્મોંધ છે તેમને આંખો છે છતાં નથી, એ દેખીતું છે. મેં દિનને નામે આ લડાઈ નથી આદરી. જ્ઞાનથી, અનુભવથી એ પડે ખુલે ત્યારે. મારા પર છતપાર હોય તો મને મુક્ત કરો, નહીંતર સજા કરમાવો.

દેશાળ—થઈ રહ્યું. રાણાજીનું હૃદય પીગળી જવાનું અને હાથમાં આવેલો શિકાર એઓ છોડી દેવાના. અરે ! ભગવાન ! રજપૂતની ઉદારતાને વીંધવાના કંઈ અસ્ત્રશસ્ત્ર શોધી કાઢી મને આપ. બાકી આ આદર્શમય ઉદારતાના ટકારખાનામાં મારી પીપુડી કાણુ સાંભળે ?

હમીર—બાદશાહ. જે માન મરતબા સહિત મેં તમને મારી પાસે બેસાડ્યા છે તે બાવ જળવી હું તમને દિલ્લી જવાની રૂખસત આપીશ. સેવંચી, ઝાલોર, રણથંભોરના પરગણાં તમારે અમને આપવાં પડશે. બાકીની વિગતો જલધરજી તમને જણાવશે.

મ. તધુલખ—ચિનોડ કુળભૂષણ હમીરસિંહજી, ઉદારતાના પાઠ તમારી પાસેથી મારી કામ પઢે એ મારી દિવની મુરાદ છે. હું જે કંઈ કહીશ તે માત્ર મારા સ્વાર્થ ખાતર, મારી ગરજ માટે કહું છું એમ આ જીવાન તો શું પણ સારીય દુનિયા એમ કહે કે માને તો તે ખોટું નથી. રાણાજી, તમારી ઉદારતાના બદલામાં હું તમને વંદન કરું છું. તમારી સાથની દોસ્તીનો હક્ક મહમદ તધુલખ તો જીવતાં સુધી નહીં છોડે એમ પાક પરવરદેગારને હાઝર જાણી શપથ લઉં છું. હિંદુ અને મુસ્લીમની મૈત્રી માટે દિલોઝનથી પ્રયત્ન આદરીશ એમ કાલથી બંધાઉં છું.

બ્રહ્મભટ્ટ—(ધીરથી) ચાલો, ખેલ ખતમ માટે સાવધાન. વનવીર રાણાજીને તમારે માટે બલામણુ કરૂં ?

પુનરુદ્ધાર

હુમીર—વનવીરસિંહ, ભારતને તમારા જેવા જાતનો તેમજ સ્વાર્થનો જોગ આપનારા યુવકોની જરૂર છે; એવા યુવકો દેશને માટે શું કરી શકે એનું માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે. તમને હું પાંચ ગામ તમારી દેશસેવા માટે બક્ષિસ તરીકે આપું છું. અક્ષમદ, તમને જોયા ત્યારથી તમે દેખાઓ છો, બોલો છો, તે કરતાં જીદાજ લાગેલા. તમારો પૂરો ઇતિહાસ મેં કાલેજ જલ્લધરજી દ્વારા જાણ્યો. તમને એક ગામ, તમારી સ્વતંત્રતા માટેની ધગશ અને સેવા માટે તથા એકસો સોનામહોર તમારા હાસ્યજનક, હૃદયબેદક, મર્માળાં વચ્ચાનામૃત માટે હું નવાંજેશ કરું છું. અનુચર! રાણી, બાનુમતી તથા મેનાને તેડાવી મંગાવો. પરણવા તલપાપડ થયલા વનવીરસિંહના આજ્ઞા મિત્રની ધીરજ ઉપર હું શીદા થઈ ગયો છું. અક્ષમદ, રાજ્યમહેલમાં હરજો, ફરજો, હસજો અને અમને હસાવજો. (અનુચર નમન કરી જાય છે.)

અક્ષમદ—અનદાતા ખરું કહું? ગામ મળ્યું ને સોનામહોર મળી તે ગમ્યું પણ જીભની છુટ મળી એના જેવી બાદશાહત એકંથ નહીં. જરા બોલવા જાઉં ને મિત્ર ચુંટી ભરે એટલે આકુળવ્યાકુલ થઈ જતો હતો. જરૂર, હવે દસ વર્ષ વધુ જીવાશે. (વનવીરને) જોયું? હઝારોનાં લોહી રેખાં ત્યારે તમને ગામ મળ્યાં, બંદાએ ટેલ નાંખી ને તે ફળી—લો, મનનાં રાણી આવ્યાં, કેવાં પ્રફુલ્લિત દેખાય છે! એમને ખબર પહોંચી ગઈ હોય એમ લાગે છે. રાણાજી, હવે વિલંબ ના કરે તો સાડે. કોને ખબર, કાલનો દિન ઉગે ને હિંદુ મુસ્લિમના યુદ્ધના મંડાણ મંડાય ને સેવક પાછા રમતા રામ માફક રવડતા રહે. અહીં બોલ્યું કે સાંભળ્યું; ઘેર ગયા એટલે શ્રી રામશરણું.

મ. તથુલખ—હંસા કુમારી હું તમને મારા ધર્મના બહેન ગણું છું. દેવિ! તમને હું વંદન કરું છું ત્રિપુટી સુસ્તાનને નમસ્કાર કરે છે.

હુમીર—મેના, આવો. તમે પણ મારા નગરને શોભાવો એવાં સ્ત્રીરત છો. તમારાં આકર્ષાં તપ અને વ્રત માટે મારાં અભિનંદન. ભારતમાં તમારા જેવી આર્યાઓ નવચેતન રેડશે.

અંક ૩, પ્રવેશ ૬

(રાણાજી, બ્રહ્મભટ્ટ અને મેનાનો હસ્તમેળાપ કરે છે, મેનાને રત્નજડિત હીરાનો હાર પહેરામણીમાં આપે છે.)

બ્રહ્મભટ્ટ—ધન્ય ધડી, ધન્ય દહાડો. ધન્ય અમને કે પરણું પરણું કરતાં મોંએ શીશુ આવ્યાં ત્યારે પરણ્યા. ધન્ય આ સૌને કે સેવકના લાભ જોવાનો લાભો તેમને મળ્યો.

હમીર—કુંવરાં તમે આમ અધીરા કેમ? તમારું મન ક્યારનું અસ્વસ્થ લાગે છે. સમય જરા વિશેષ થયો તેથી કંટાળ્યા છો? શમશેરથી તમને આજે કટિબદ્ધ કરવા છે તે માટે અધીરા થયા છો! બાપુ, સિંહની શક્તિ અને ઉદારતા રાખશો ત્યારે શમશેરના પૂરા અધિકારી ગણાશો. પેટ પૂરતું મળતાં સિંહ કોઇને રંગડતો નથી. નગરોના સત્તાધીશો કરતાં એ વનવગડાનો રાજા બહુ ઉદાર છે. એ પશુ મટી માનુષી થાય છે ત્યારે આપણે પશુત્વના માર્ગમાં ગર્વથી સંચરીએ છીએ. (જળધરજી પાસેથી રત્નજડિત શમશેર લઇ કુંવરને આપતાં) કુંવરાં, શમશેર સત્ય અને ન્યાય માટે ધુમાવજો, નિર્દોષની કલ માટે નહીં.

મ. તધુલખ—(કુંવર કંઈ બોલવા માગે છે એમ તેના મોં પરથી કળી જઈ,) રાણાજી તમારા શાહઝાદા કંઈ કહેવા માગે છે.

હમીર—બાપુ, તમારે કંઈ કહેવું છે? આ વાટાઘાટ તમારા વગર અધૂરી ના રહેવી જોઈએ.

ક્ષેત્રસિંહ—બાપુ, રણક્ષેત્રમાંથી વિજયમાળા પહેરી નગરમાં આપ સીધાવ્યા, નગરજનોને આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો છે, આ સભાજનો વિજયથી છલકાઈ ગયા છે, મને નિંદ આવતી નથી.

હમીર—કુંવરાં, એવું શું છે? પછી વાત કરશું?—

ક્ષેત્રસિંહ—બાપુ, ન્યાય જોઈએ છે. આ રાજસભાના સરઅફસરો, વિચારકોની સમક્ષમાં જોઈએ છે.

હમીર—(ભાર મૂકીને) ઠીક! તો કહો. સુખેથી. ન્યાય તો તુર્તાતુર્તજ અપાવો જોઈએ, એમાં વિલંબ ના સંભવે.

ક્ષેત્રસિંહ—બાપુ, આપનો ઠપગ સાલે છે. બાદશાહનો હાથી તમે ઝુંટવી લીધો, તેના પર ખેસી હરખાતા, ગામના ઓવારણા લેતા, પ્રજા-

પુનરુદ્ધાર

જનના જયઘોષ સાથે તમે નગરમાં પધાર્યા અને રણજીતનો ચાથરાનો ઘોડો મને ગમ્યો ને મેં રમતમાં એની પાસેથી ઝુંગવી લીધો એ ગુનાહ માટે મને આપે તકસીરવાર ઠરાવ્યો.

મ. તધુલખ—ઇ-શાઅલ્લાતઆલ્લા, કુંવરાં શાઆશ !

હમીર—કુંવરાં તમે ગજબ કરી. બાદશાહ, કુંવરાંને તમે ન્યાય આપો. તમે તત્ત્વવેત્તા છો.

મ. તધુલખ—રાણાજી મારી શુદ્ધબુદ્ધ કુંવરાંએ ખોલી નાખી. મને એણે જ્ઞાનનો ઘૂંટડો પાચો. હું શો ન્યાય આપું ?

હમીર—બાદશાહ એ જ્ઞાન નહીં પણ આપણો સ્મશાનવૈરાગ્ય. બાળકોને વઢતાં જોઇ તેમને શિખામણના ઘુંટડા પાવાનો મનુષ્ય સ્વભાવ શાશ્વત રહેવાનો અને મોટરાંની વઢવાઢ પણ શાશ્વત રહેવાની. આપણે આજે કરીએ છીએ તે ક્ષેત્રસિંહ વર્ષો પછી કરશે. બાળક મટી મનુષ્ય થશે એટલે મનુષ્યત્વને બૂતી જશે. અજ્ઞાનના થર વર્ષેવર્ષે ઉત્તરોત્તર ચઢતાં જશે છતાં બાળકને નાદાન ગણુશું. વાતો, સુલેહશાંતિની, મોટી મોટી કરશું છતાં ધ્યેય કોઈનું પચાવી પાડવાના, વધારે બળવત્તર થવાના રાખીશું.

બ્રહ્મભટ્ટ—અનદાતા ! પુરોહિતકાર્ય કંઈ ? આજ્ઞા છે ? પૂરૂ હિતનું કરીશ. ભારતનું ભદ્ર થશે.

હમીર—સુખેથી.

બ્રહ્મભટ્ટ—જરા ગંભીર થવું પડશે.

હમીર—એમ ? બહુ નવાઈની વાત.

બ્રહ્મભટ્ટ—આપુ, હાસ્યનો અનુરાગી છું ખરો પણ બ્રહ્મભટ્ટ માટે જીવન ભરના, ભારત માટે ચિરકાળના.

હમીર—ખરું કહો છો, ખોસો.

બ્રહ્મભટ્ટ—સૂર્યવંશના જ્યોતિર્ભૂષણ હમીરસિંહ, દિલ્હીના ચમકતા સિતારા સુલ્તાન મહમદ સાથે હાથ મિલાવો (જાતે જઈ બન્નેના હાથ

અંક ૩, પ્રવેશ ૬

મિલાવે છે) અને ભારતનો વિજય ગાઓ, એની પુનઃર્ધટના કરો, સુલેહ અને શાંતિના યુગના મંડાણ મારો. તમારી સંધિમાં ભારતનો ઉદ્ધાર છે, ત્રુટિમાં ભારતનું પતન છે. હિંદની સલ્તનતના સિકંદરો ! તમારી પ્રજાને એ પાઠના અધ્યયન કરાવો. મંદિરોની વેદધોષણામાં, મસજિદો અને મકબરાઓનાં પાક કલમાઓમાં એવા પ્રબંધો ઘડો. કુસપના કલંક ધોઈ નાંખો. ધર્મશ્વર તે ખુદ છે; પાકપરવરદિગાર તે એજ, એકજ ધર્મશ્વર છે. કલ્પનાસૃષ્ટિમાં તમારે જોઈએ તેમ તેને કલ્પો, ફાવે તેમ તેને બજા તે એકજ રહેવાનો. અન્યથા વિચાર એ તમારા મનની ભ્રમણા છે. એ ભ્રમણાને અંગેના અમાનુષી વર્તન તે મનુષ્યસૃષ્ટિના પાક સરજનહાર સામેના બંડ છે; એમાં અનીશ્વરવાદની ગંધ છે. (ઉચ્ચેથી પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે) જીઓ, પાકપરવરદિગાર પરમાત્માની એ વાંગ-છના છે. આ પુષ્પની પરિમલ ભારતને ખૂણે ખૂણે પમરાવો. કલમે કરેલા કાળી શાહીના કરારો એ માત્ર છેતરપીંડીના છંદ છે. આપણે કરેલાં કાળાં કર્મોનાં ઢાંકપીછોડાના ફંદ છે. પૂર્વના પૂર્વજોએ જગતને વિચારકો, શીક્ષકો મનુષ્ય ધર્મના પાઠ પઢાવનારા પયગંબરો, દેવદૂતો પાઠવ્યા છે, તત્ત્વજ્ઞાનના બોધ આપ્યા છે. એ પુણ્યશાળીઓને પગલે પૂર્વે પોતાની અપૂર્વતા સિદ્ધ કરવાની છે. એ સિદ્ધિથી, એ પુનરુદ્ધારથી પૃથ્વી પર શાંતિના સામ્રાજ્યો પ્રસરશે, મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ અનેરું જગત્ રચશે, પૃથ્વી પર ખીજી સ્વર્ગ ઉતરશે. જગત્ શાંતિના ઉપાસકો, મનુષ્ય સૃષ્ટિના પ્રમાદધનો ! વિશ્વત્રેમની ભાવનાને આચરણમાં મૂકી હૃદયપલંટો કરો, આહ્વાંડમાં પરિવર્તન થશે, તે સ્વર્ગસમ સુંદર બનશે.

હુમીર—અહમદ, તમે પણ ખૂબ કરી.

(મ. તદુલખ સાવ વિચારચસ્ત હોવાને લીધે પૂરું સાંભળતા નથી એમ ધારી,)

તત્ત્વવેત્તા શાહ, તમે બહુ વિચારમાં પડી ગયા હો એમ લાગે છે. કંઈ ઉણપ લાગી ? તમારા તરંગો અધૂરાં ના રહેવા જોઈએ

મ. તદુલખ—રજપૂતની ઉદારતામાં ઉણપ સંભવે ? આ આહ્વાણ પણ હોશિયાર છે. મેં પૂરું સાંભળ્યું છે. મને એકજ વાત શૂળની મઃદક સાધ્યાં

પુનરુદ્ધાર

કરે છે. તમારા કુંવરાનો બોધ. આત્માની વિશ્વાળતા આગળ, પૃથ્વી, બાળકના રમકડાં જેવી લાગે છે. સૂર્યવંશી રાણા ! ખરું કહું ? તમે મને રણમાં મહાત્મકર્મો તે કરતાં તમારા કુંવરાંથી હું સદ્ગુણ ગણી શિક્ષા પામ્યો. (કુંવરની પીઠ થાળડી) કુંવરાં મારાં તમને કોટિકોટિ અભિનંદન. રાણાજી, પાંચહાથ ઘોડા આ આપના કુંવરને મારા વચનપાલનની જામીનગીરીમાં મારા તરફથી નવાજેશ કરું છું. (કંઈ વિચાર સ્પુરતા) રે મરદાને જહાન ! અય રાષ્ટ્રવિધાતાના સિકંદરો ! અય મુત્સદ્દિગીરીનાં ચાણક્યો ! કુદરતના તારાજમાં મોજ માણુતા સરઅફસરો ! આ બાળક આપણી ઠેકડી કરી રહ્યો છે. ઓ ખુદા ! (કુંવરને બાથમાં લઈ)

આફરીન, સૂર્યવંશના નખીરા, આફરીન.

સલાજનો—(ગર્જના કરે છે.)

ધન્ય, કુંવરાં, ધન્ય.

શુદ્ધિપત્ર

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૨૦	સરદાર અલ્પખાનની	સરદારની
૮-૮૦	૨૧	તરફેણમાં	તરફ
૮	૨૪	આધિન	આધિન
૯	૧૬	દૂરદક્ષતા	દૂરઅંદેશી
૫	૨૪-૨૫	રણુભા-હમીર	હમીર-રાણુભા
૨૫	૫	પ્રેમકલહમાં	પ્રેમગોષ્ઠિમાં
૨૫	૧૭	હંસા	ભાતુ
૨૬	૩	કુતૂહળતાની લાગણીથી	કુતૂહળથી
૨૬	૧૮	સંબંધ	સંબંધી
૨૭	૧૩	એ વર્તનને	એ વિચારને
૨૭	૧૪	વાસ્તવિક	ચોખ્ખ
૨૯	૫-૨૬	ફરતે-નવું ગાયન	ફરત-નવું સંબોધન
૩૨	૧	(સ્વગત)	(સ્વગત, છતાં બહુ મોટેથી)
૩૬	૧૧-૨૦	નયની-અપહરણ	પુત્રની-હરણ
૩૯	૨૪	ના	પાળજી
૪૧	૯	ગૃહ	ગ્રહ
૪૨	૨૩	જો	જ્યાં
૪૫-૯૯	૨૧-૧૭	ગંભાર	સમુદાય
૪૭	૨	ખેસમાં	પાષડીમાં
૪૮	૪	સંતાનોનાં	પુત્રીઓનાં
૫૦	૧૦-૧૨-૧૪	વીરની-ભવનની-સ્વતંત્ર થઈ	વીરના-ભવનના-છુટી
૫૧	૧૧	રાજાઓનાં શાસન	રાજાઓનું રાજત્વ
૫૮	૮-૨૩	નીકળતે-અલવલ	નીકળત-વાંધો
૫૯	૧૨	નરી	નથી નરી

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૦	૫-૬	હતે-આમતે	હોત-આમંત
૬૨	૧૧-૧૫	દેવી ।	દેવિ ।
૬૫	૬	આપનાર	આવનાર
૬૫	૨૧	ધસી જાય છે	માલદેવ ધસી જાય છે
૬૮	૬	સિંહ-મળ્યો	સિંહણુ-મેળાપ થયો
૭૨	૧-૨૨	ચિતોડનો-અશકય	ચિતોડનું-નિશ્કળ
૭૪	૧૮	હમીરસિંહ	હરિસિંહ
૭૬	૭	ચોકઠી	સોગઠી
૭૮	૭-૧૦	ફીલસૂફી-શું	ફીલસૂફ-શો
૭૯	૨-૯	અખુટ-હતાશ થઈ	ખેશુમાર-અકળાઈ
૮૫	૧	છોકરી	દીકરી
૮૭	૨૧	કાઢવો	કાઢવું
૧૦૦	૯-૧૬	પ્રમાદ-પ્રાયશ્ચિત કરીશ	ગર્વ-ઝણુ ફેડીશ
૧૦૧	૨૫	શંખનાદ	શંખનાદ કરે છે
૧૦૭	૬-૭	દિન-પડો-શપથ	દીન-પડળ-કસમ
૧૧૦	૧૩	મનુષ્ય	મોટો

મુચના:-આ શબ્દો જોડે લખ્યા મુજબ વાંચવા. ગોપ્રાહણ, કારાગૃહ, મા'ત, ગજબ થયો, તદખીર, ચોખદાર, ચામર, હોમાવું, પન્યા: મયદાને જંગ, મુતસદિગીરી, સમશેર, ઉહાપોહ, ખખરદાર, કરતાલ. બીજા અંકનો પહેલો પ્રવેશ, પહેલા અંકનો છેલ્લો પ્રવેશ ગણવાનો છે.

